

T. C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
BİLİM TARİHİ ANABİLİM DALI
BİLİM TARİHİ BÖLÜMÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE YER ALAN
ALTIN, İNCİ VE ZÜMRÜT CEVHERLERİNİN
BİLİM TARİHİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

KÜBRA DEMİR
130141006

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ PETER STARR

DÜZELTİLMİŞ TEZ

İSTANBUL 2019

TEZ ONAY SAYFASI

FSMVÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bilim Tarihi Anabilim Dalı Bilim Tarihi yüksek lisans programı 130141006 numaralı öğrencisi Kübra DEMİR'in ilgili yönetmeliklerin belirlediği tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Yer Alan Altın, İnci ve Zümrüt Cevherlerinin Bilim Tarihi Açısından İncelenmesi" başlıklı tezi aşağıda imzaları olan jüri tarafından 25.04.2019 tarihinde oybirliği ile kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Peter STARR

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa KAÇAR

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK

İstanbul Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Kübra DEMİR

İmza

DÜZELTME

1. Birinci bölüme "Simya" maddesinin eklenmesi.
2. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde yer alan altın, inci ve zümrüt cevherlerinin gösterildiği haritaların eklenmesi.

TEŞEKKÜR

Tez süresince beni yüreklendiren, maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen sevgili anne ve babama, yola çıkmak için beni cerasetlendiren abime, iş yükümü üzerimden alan fedakar ablama, her telefon görüşmemizde tezi soran uzaktaki neşeli kardeşime ve bunaldığım her vakit beni ferahlatan biricik yeğenim Edanur'a çok ama çok teşekkür ederim.

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE YER ALAN ALTIN, İNCİ VE ZÜMRÜT CEVHERLERİNİN BİLİM TARİHİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

ÖZET

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi kaynak malzeme alınmak suretiyle tarih, sanat tarihi, bilim tarihi, etnoloji, coğrafya, mimari, musiki ve bunun gibi pek çok konuda kaynak metindir. Bu çalışma Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi temel alınarak hazırlanmıştır. Çalışmanın amacı Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde altın, zümrüt ve inciyi nasıl ele aldığını bilim tarihi açısından ortaya koymaktır.

Giriş bölümü hariç üç bölümden oluşan bu çalışmada Seyahatnâme'nin on cildinde sırasıyla altın, inci ve zümrüt irdelenmiş, cevherlerin olduğu yerler harita üzerinde gösterilmiş, sonuç bölümünde ise elde edilen veriler genel olarak özetlenmiştir.

**INVESTIGATION OF THE CONCEPT GOLDEN, PEARL AND EMERALD
IN THE SEYAHATNAME OF EVLİYA ÇELEBİ BASED ON HISTORY OF
SCIENCE**

ABSTRACT

The Seyahatnâme of Evliya Çelebi provides rich source material for many disciplines, including history, art history, history of science, ethnology, geography, architecture, music, etc. This study, based on the the Seyahatnâme, considers how the author approaches the subjects of gold, emeralds, and pearls. Apart from the introduction, the work has three parts; on gold, pearls and emeralds. The conclusion provides an overall summary of the findings.

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamış en önemli seyyah olan Evliya Çelebi, ömrünün yaklaşık elli yıllık bir bölümünü seyahat ile geçirmiş, gerek imparatorluk sınırları içinde gerekse yabancı ülkelerde pek çok yer dolaşmış, gezip gördüklerini sözlü ve yazılı birtakım kaynaklarla birleştirmiş ve on ciltlik *Seyahatnâme*'yi kaleme almıştır. Bu çalışmada Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinin on cildinde altın, zümrüt madenleri ve inci dalış yerlerinin nerelerde ve nasıl yer aldığı bilim tarihi açısından incelenmiştir.

Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi* tarih, sanat tarihi, mimari, etnoloji, coğrafya, musiki, halk bilimi ve bunun gibi pek çok konuda kaynak malzeme kabul edilmiş, *Seyahatnâme*'nin üzerinde yerli ve yabancı bilim insanlarınca pek çok çalışma yapılmış fakat Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'si bu tezin konusu ve kapsamı ile ilk defa ele alınmıştır.

Tezin giriş bölümünde, Evliya Çelebi'nin hayatı, *Seyahatnâme*'de hangi beldelerin anlatıldığı, *Seyahatnâme*'nin nüshaları, esere kaynaklık eden yazılı ve sözlü kaynaklar, eserin dili, eserde yer alan madenler ve önemi ve de Evliya Çelebi'nin eserinde bıraktığı boşlukların nedeni üzerinde durulmuştur.

Tezin birinci bölümünde altın cevheri ele alınmıştır. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'sinde altın yerine kullanılan kelimeler ve terkipler ele alınmış, altın kullanım yerlerine değinilmiş, altın madenleri, altın ile uğraşan meslek sınıfları ve simya ele alınmıştır ve son olarak Evliya Çelebi'nin gezip gördüğü yerlerde bahsettiği altın madenleri harita üzerinde gösterilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde inci üzerinde durulmuştur. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'sinde inci yerine kullanılan kelimeler ve terkipler ele alınmış, incinin *Seyahatnâme*'deki sembolik anlamlarına değinilmiş, inci dalış yerleri ve inci ile

uğraşan meslek sınıfları ele alınmıştır ve son olarak Evliya Çelebi'nin gezip gördüğü yerlerde bahsettiği inci dalış yerleri harita üzerinde gösterilmiştir.

Tezin üçüncü bölümü ise zümrüt cevherine ayrılmıştır. Bu bölümde zümrüt madenleri, zümrüt kullanım alanları ve zümrüt ile uğraşan meslek sınıfları ele alınmıştır ve son olarak Evliya Çelebi'nin gezip gördüğü yerlerde bahsettiği zümrüt madenleri harita üzerinde gösterilmiştir.

Tezin Sonuç bölümünde, diğer bölümlerde yer alan konular genel olarak değerlendirilmiş; kaynakça bölümünde, çalışma hazırlanırken kullanılan eserler tasnif edilmiştir.

Kaynak metin olarak Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı yazmanın Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı tarafından hazırlanıp YKY tarafından basılmış on ciltlik transkripsiyonlu versiyonu kullanılmıştır.

Bilim tarihi alanında göstermiş olduğu büyük emek ile örnek olmuş, zaman zaman sohbet ederek kendisinden istifade ettiğim Merhum Prof. Dr. Fuat SEZGİN'e, tezin yazılış sürecinde değerli fikirleri ile tezime yön veren danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Peter STARR'a, Bilim Tarihi alanında kendisinden aldığım dersler sayesinde ufkumu açan değerli hocam Prof. Dr. İhsan FAZLIOĞLU'na, tez savunmasında teklifleriyle katkı sağlayan Prof. Dr. Mustafa KAÇAR ve Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK hocalarıma teşekkürleri bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
RESİM LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR.....	xiii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	10
1. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAME'SİNDEKİ ALTIN.....	10
1.1. ALTIN.....	10
1.2. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE ALTIN YERİNE KULLANILAN KELİME VE TERKİPLER.....	18
1.2.1. Zeheb.....	18
1.2.2. Müzehheb.....	19
1.2.3. Sîm ü Zer.....	19
1.2.4. Zer ü Zîver.....	20
1.2.5. Zer-ender-Zer.....	20
1.2.6. Zerdûz/ Zerdûs.....	21
1.3. SEYÂHATNÂME'DE ALTIN'IN KULLANIM YERLERİ.....	22
1.4. ALTIN MADENLERİ.....	32
1.4.1. Sarıyer.....	32
1.4.2. Kağızman.....	34
1.4.3. Filibe.....	35
1.4.4. Akra Dağı.....	36
1.4.5. Bosna.....	37
1.4.6. Kütahya Altıntaş.....	38
1.4.7. Almanya.....	39
1.4.8. Leve (Levice).....	39

1.4.9.	Bükreş	40
1.4.10.	Moskova	41
1.4.11.	Girit.....	42
1.4.12.	Mısır.....	42
1.5.	ESNAF SINIFLARI	46
1.5.1.	Ramatçılar esnafı	46
1.5.2.	Saf altın ve gümüş tîzâbcıları (kezzapçıları) esnafı.....	48
1.5.3.	Altın döğücüler esnafı.....	49
1.5.4.	Altın yaldızcılar esnafı.....	50
1.6.	SİMYA.....	51
2.	EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE İNCİ.....	72
2.1.	İNCİ.....	72
2.2.	EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAME'SİNDE İNCİ YERİNE KULLANILAN KELİME VE TERKİPLER	76
2.2.1.	Dürr-i Yektâ	76
2.2.2.	Dürr-i Yetîm	77
2.2.3.	Dürer-Bâr	78
2.2.4.	Dürr-i Meknûn	79
2.2.5.	Dürr-i Girân-mâye	79
2.2.6.	Dürr-i Gevher	80
2.3.	SEYÂHATNÂME'DE İNCİ'NİN SEMBOLİK ANLAMLARI.....	81
2.4.	SEYAHATNÂME'DE İNCİ'NİN KULLANIM YERLERİ	102
2.5.	İNCİ DALIŞ YERLERİ	106
2.5.1.	Gevher-ayak Anapa Limanı.....	107
2.5.2.	Harkova Limanı (Habeşistan).....	108
2.5.3.	Dehlek Adası.....	109
2.5.4.	Basra.....	110
2.5.5.	Necef-i Eşref.....	112
2.5.6.	Hürmüz Denizi	113
2.6.	ESNAF SINIFLARI	116
2.6.1.	İncici Esnafı	116
2.6.2.	İnci Tüccarı.....	117

2.6.3. İnci Deliciler.....	118
2.6.4. Gavvaslar	118
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	125
3. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE ZÜMRÜT	125
3.1. ZÜMRÜT	125
3.2. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAME'SİNDE ZÜMRÜT YERİNE KULLANILAN KELİMELER	129
3.2.1. Zümürüd	129
3.3. SEYÂHATNÂME'DE ZÜMRÜT'ÜN KULLANIM YERLERİ.....	129
3.4. ZÜMRÜT MADENİ	131
3.4.1. Sacnan Dağı	132
3.4.2. İsvan	132
3.5. ESNAF SINIFLARI	135
3.5.1. Zümrüt satan esnaflar	135
SONUÇ.....	138
KAYNAKÇA	141
EKLER.....	154

RESİM LİSTESİ

- Resim 1:** Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde geçen altın madenleri.....45
- Resim 2:** Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde geçen inci dalış yerleri.....115
- Resim 3:** Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde geçen zümrüt madenleri.....134

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Ramat geri kazanım ve rafinasyon prosesinin akım şeması.....47

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser/yer
a.g.e.	Adı geçen eser
a.y.	Yazara ait son zikredilen yer
b.a.	Eserin bütününe atıf
bkz.	Bakınız
bkz.: aş.	Eserin kendi içinde aşağıya atıf
bkz.:yuk.	Eserin kendi içinde yukarıya atıf
C.	Cilt
çev.	Çeviren
ed. veya haz.	Editör/yayına hazırlayan
k.g.	Karşı görüş
karş.	Karşılaştırmız
s.	Sayfa/sayfalar
t.y.	Basım tarihi yok
v.d.	Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
y.y.	Basım yeri yok

GİRİŞ

Evliya Çelebi, eserindeki bilgilere göre 10 Muharrem 1020'de (25 Mart 1611) İstanbul'da Unkapanı'nda doğmuştur. Babası, *Seyahatnâme*'nin bazı yerlerinde adı Derviş Mehmed Ağa, Derviş Mehmed Ağa-i Zılli şeklinde de geçen Saray-ı Amire kuyumcubaşısı Derviş Mehmed Zılli Efendi'dir. İyi bir öğrenim gördüğü anlaşılan Evliya Çelebi, Şeyhülislam Hamid Efendi Medresesi'nde yedi yıl kadar derslere devam etmiş, hocası Evliya Mehmed Efendi'den Kur'an-ı Kerim'in hıfzına çalışmış, babasından hat meşk etmiş ve ardından saraya intisap ederek Enderun'da tahsilini sürdürmüştür. Güzel sesi dolayısıyla Derviş Ömer Efendi'den faydalanıp musiki eğitimi de almıştır. Padişahın emriyle sarayda Kılar-ı Has'a alınmış; burada hat, musiki, nahiv ve tecvid gibi dersler okuyarak bilgisini arttırmıştır. Öğrenme arzusunu hayatı boyunca sürdürdüğü anlaşılan Evliya Çelebi, dört yıl kaldığı Enderun'dan kırk akçe maaşla sipahi zümresine dahil olmak üzere çırağ edilmiştir.¹

İlk seyahat heyecanını, Kanuni Sultan Süleyman devrinden Sultan İbrahim'e kadar gelen padişahlara hizmet ettiğini belirttiği babasının sohbetlerinden aldığı, ayrıca babasının arkadaşlarından ve dostlarından dinlediği çeşitli seyahat maceralarının da ona ilham verdiği söylenebilir. Geniş bir hayal dünyasına ve bilgi birikimine sahip bulunması onu seyahat merakını karşı konulmaz bir hale getirmiş olmalıdır. Kendisi eserinde seyahatlerinin sebebini, 1040 Muharreminin aşure gecesi (19 Ağustos 1630) gördüğü bir rüyaya bağlamaktadır. Buna göre, meşhur anlatısına göre, İstanbul'da Yemiş İskelesi civarındaki Ahî Çelebi Camii'nde Hz. Peygamber'i kalabalık bir cemaatle birlikte görür, heyecana kapılıp Resül-i Ekrem'in elini öperken "Şefaati ya Resulallah" diyecek yerde "Seyahat ya Resülallah" der. Hz. Peygamber tebessüm ederek şefaati, seyahati ve ziyareti ona müjdelere; cemaatte bulunan ashabin duasını alır; Sa'd b. Ebu Vakkas da gördüklerini yazması temennisinde bulunur. Bu rüyayı tabir ettirdiği Kasımpaşa Mevlevihanesi Şeyhi Abdullah Dede'nin, "Sa'd b.

¹ Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.11, İstanbul, 1995, s.529.

Ebu Vakkas'ın nasihati üzere ibtida bizim İstanbul'cağızı tahrir eyle" tavsiyesiyle önce doğduğu ve yaşadığı şehri gezmeye, gördüklerini yazmaya karar verir.²

Yaşamının yaklaşık elli yıllık bir bölümünü seyahat ile geçiren Evliyâ Çelebi, gerek Türkiye içinde gerekse yabancı ülkelerde pek çok yer dolaşmış, görüp duyduklarını kaleme alarak on ciltlik *Seyahatnâme*'yi vücuda getirmiştir. *Seyahatnâme*'de yer alan konulara kısaca bakacak olursak,

Eserin birinci cildinde 1630-40 yılları arası İstanbul'un târihi; İkinci ciltte Mudanya ve Bursa, Osmanlı Devletinin kuruluşu, İstanbul'un fethinden önceki Osmanlı sultanları, Bursa'nın âlimleri, vezirleri ve şâirleri, Sinop, Trabzon ve havâlisi, Gürcistan dolayları; Kırım, Karadeniz, Bolu, Amasya, Niksar, Erzurum, Nahçıvan, Tebriz, Bakü, Erzurum, Bayburt, Erzincan, Merzifon, Ankara, Üçüncü ciltte Üsküdar'dan Şam'a kadar yol boyunca bütün şehir ve kasabalar; Eskişehir, Konya, İskenderun, Tire, Akre, Kızıl Deniz, Ölü Deniz, Urfa, Kayseri, Sivas, İskilik, Rusçuk, Niğbolu, Silistre, Filibe, Edirne, Sofya ve Şumnu şehirleri hakkında geniş bilgiler, Dördüncü ciltte İstanbul'dan Van'a kadar yol üzerindeki bütün şehir ve kasabalar; Malatya, Diyarbakır, Mardin, Sincar, Bitlis, Ahlat, Evliya Çelebi'nin elçi olarak İran'a gidişi, İran ve Irak hakkında bilgiler; Tebriz, Erdebil, Kazvin, Kum, Bağdad, Necef/Kufe, Basra, Abadan, Cizre, Musul, Tikrit, Beşinci ciltte Tokat daha sonra Rumeli, Sarıkamış'tan Avrupa'ya kadar çeşitli ülke ve eyâletler; Kırklareli/Kırkkilise, Varna, İstanbul, Silistre, Hoten, Özi, İznik, Bursa, Gelibolu, Edirne, Belgrad, Temeşvar, Libhova, Yanova, Varad, Sarayevo, Zagrep, Üsküp, Köstence, Sofya, Semendire, Altıncı ciltte Macaristan ve Almanya; Temeşvar, Koloşvar, Kaşav, Sibiv, Mohaç, Peç, Budin, Uyvar, Estergon, Belgrad, Dubrovnik, Mostar, Zigetvar, Kanije, Yedinci ciltte Avusturya, Kırım, Dağıstan, Çerkezistan, Kıpçak diyârı; Ejderhan havâlisi; Belgrad, Viyana, Wallaçya, Budapeşte, Oçakov, Krakow, Kırım, Bahçesaray, Dağıstan, Astrahan, Saratov, Kazan, Kalmukya, Azov, Sekizinci ciltte Evliya Çelebi'nin, Azak'tan Kırım'a; Kefe, Bahçesaray, Kılburun, Akkerman, İsmail, Girit olayları, Babadağı, Hasköy, Edirne, Dimetoka, Gümülcine, Drama, Selânik üzerinden bütün Yunanistan ve Mora'yı dolaşarak Hanya, Kandiye

² Mücteba İlgürel, a.g.m., s.530.

Arnavutluk; Yanya, Tepedelen, Avlonya, Draç, İlbasan, Ohri, Resne, Manastır, İştîp, Tikveş, Cısr-i Mustafa Paşa, Edirne üzerinden İstanbul'a dönüş seyahatleri, Dokuzuncu ciltte Evliya Çelebi'nin İstanbul'dan hareketle Kütahya, Afyon, Manisa, İzmir, Sakız, Kuşadası, Aydın, Tire, Denizli, Muğla, Bodrum, Ege adaları, Isparta, Antalya, Alanya, Karaman, Silifke, Tarsus, Adana, Maraş, Antep, Kilis, Haleb, Lazkiye, Şam, Beyrut, Sayda, Safet, Nablus, Kudüs, Evliya menkıbeleri ile Mekke ve Medîne hakkında geniş bilgiler, Onuncu ciltte ise Mısır ve çevresi ile Kahire, Tanta, İskenderiye, Nil, Funcistan (Mogadişu, Suakin, Hadendoa, Bahnisa, Feyyum) yer almaktadır.³

10 ciltlik bu eserin yazmaları hakkında ilk modern araştırmalar Joseph von Hammer tarafından başlatılmış ve Hammer, 1814'de *Seyahatnâme*'nin yalnızca ilk dört cildine dair bir tanıtım yazısıyla *Seyahatnâme*'yi ilim dünyasına duyurmuştur.⁴ Türkçe literatürdeki ilk derli toplu değerlendirmeler ise İkdâm Gazetesi'nin neşre hazırladığı Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi* için müellif ve eseri hakkında tanıtım yazıları kaleme alan Necip Âsım ile Ahmed Mithat Efendi tarafından yapılmıştır.⁵ Kilisli Rıfat'ın editörlüğünde Türk Tarih Encümeni'nin yayına hazırladığı neşirde *Seyahatnâme*'nin Pertev Paşa Kütüphanesi'ndeki nüshası esas alınmış, bununla birlikte İstanbul'daki diğer nüshalar da kullanılmıştır. Bu neşrin mukaddimesinde yedinci ve sekizinci ciltlerin yazmaları hakkında önemli bilgiler de verilmiş, eserin yazmaları hakkındaki araştırmalara dair bir dönüm noktası olmuştur.⁶

³ Ülkü Çelik Şavk, **Sorularla Evliya Çelebi İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 Kişiden Biri**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2011, s. 26-32.

⁴"Eserin 4. cildinin sonuncu cilt olduğunu sanan Hammer, sonradan bulduğu bu üç cilt ile tamamlandığını düşünmüş ve 4 cilde göre Evliya Çelebi'nin seyahatlerinin 25 yıl sürdüğünü ve 1041-1066 (1631-1656) tarihleri arasında Osmanlı İmparatorluğunun Asya, Afrika ve Avrupa' da bulunan topraklarında gezip İran'la sona erdiğini sanmıştır. Evliya Çelebi'nin kimliğini "ulema biyografileri"nde aramış, ancak izine rastlayamamıştır. Bunun da "eserin son derece nadir olmasının yeni bir kanıtı" olduğunu ileri sürmüştür." Nuran Tezcan, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesinin Hammer-Purgstall Tarafından Bilim Dünyasına Tanıtılması Hakkında", **Osmanlı Araştırmaları**, C. XXXIV, İstanbul, 2009 S.216.

Hammer'in 1814'de kaleme aldığı makale için bkz."Türkçe Bir Seyahatnâmenin İlginç Bulunuşu", Çev. Nuran Tezcan, **Evliyâ Çelebi Konuşmaları/Yazılar**, Haz. M. Sabri Koz, İstanbul 2011, s. 268-274.

⁵ Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, müellifi: Evliyâ Çelebi Mehmed Zillî ibn Dervîş, I, İstanbul 1314/1896). İlk baskısı 1843'de yapılan Müntehabat-ı Evliyâ Çelebi adlı neşir.

⁶ bkz. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, VII, İstanbul 1928, s. A-YB

Seyahatnâme'nin yedinci ve sekizinci kitaplarını ihtiva eden bu neşir, Dankoff'un ifadesiyle "Kreutel öncesi dönemin ulaştığı en mükemmel noktadır."⁷

R.F. Kreutel ve Pierre A. MacKay *Seyahatnâme* yazmalarının en güvenilir nüshasını Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Köşkünde bulunmakta olan nüsha olarak saptamışlardır. İlk sekiz cildi bilinen bu yazma, Bağdat 304 (1 ve 2), Bağdat 305 (3 ve 4), Bağdat 307 (5), Revan 1457 (6), Bağdat 308 (7 ve 8) numaralıdır. Kreutel'e göre bu nüsha Evliyâ Çelebi'nin el yazısı ile yazılmış esas nüshadır. MacKay'a göre ise Evliyâ Çelebi bu nüshayı kendi yazmamış, bir yazıcıya dikte etmiştir.⁸ Ayrıca Pertev Pasa 458-462 (Tam takım), Beşir Ağa 448452 (Tam takım), IUTY 5939 ve Bağdat 300-303 (Tam takım) nüshaları da vardır.

Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'sini oluştururken sadece görüp işittikleri ile kalmamış, birtakım yazılı ve sözlü kaynaklardan da beslenmiştir.

Bu alanda yapılan ilk çalışma Meşkûre Eren tarafından 1960 yılında yapılmış,⁹ Meşkûre Eren'in ardından bunu izleyen yıllarda bu konu hakkında yapılan sempozyum ve çalışmalar takip etmiştir. Araştırmacılar tarafından yirmi beşe yakın eser saptanmıştır fakat *Seyahatnâme*'nin hacmi düşünüldüğünde bu sayı çok az görülmektedir. Evliya Çelebi'nin tespit edilen yazılı kaynakları arasında *Şâhidî Lügati*¹⁰, *İskendernâme*, *Tuhfe târihi*, *Kânûnnâme*, *Târih-i Taberî* ve *Sıla-i Târîh-i Taberî*, *Fütüvvetnâme*, *Künhü'l-ahbâr*, *Hadâ'iku'l-hakâik fi tekmîletü's-şakâik*, *Peçevî Tarihi*, *Tezkiretü'l-bünyân*, *Letâyif-i Basîrî*, *Cevâmi'ü'l-hikâyat*, *Hilye-i Hâkânî*, *Dürr-i Mekkûn*, *Tezkire-i Dâvûd*, *Erşek Tarihi*, *Mığdîsî*, *Nüzhetü'l-kulûb*,

⁷ Robert Dankoff, "Şu Rasadı Yıkalım mı? Evliyâ Çelebi ve Filoloji", **Evliyâ Çelebi Konuşmaları/ Yazılar**, İstanbul, 2011, s. 129.

⁸ Fahir İz, "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi", **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler** 7, İstanbul, 1979, s.61, 66.

⁹ Meşkûre Eren, **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerine Bir Araştırma**, İstanbul, 1960.

¹⁰ "Bu hakirin dükkanlarında zerkerlik eden kefere... Simyon'a Şahidî Lügati okudurdum."

Yanvan Târîhi, Boşnakça-Türkçe Lugat, Muhammediye, İhyâu 'ulûmi'd-dîn, Menâzirü'l-avâlim 'i görürüz.¹¹

Evliya Çelebi'nin önemli kaynakları arasında sözlü kaynaklar da yer almaktadır. Özellikle kendisinin de belirttiği gibi, gittiği yerlerde görüştüğü yerel yöneticilerden, kendisini konuk eden ev sahiplerinden ve gezerken tanıştığı yaşlı kişilerden bilgi almış ve muhtemelen bunları çağdaş ve halk bilimci tarzıyla not ederek daha sonra eserini yazarken uygun yerlerde, yazılı kaynaklardan elde ettiği bilgilerle birleştirmiştir.¹²

Seyahatnâme'nin diline baktığımızda, Evliya Çelebi'nin gezip gördüğü yerleri, karşılaştığı olayları, insanları anlatırken, kendisine anlatılanları aktarırken kullandığı dil, sanatkârane kaygıyla oluşturulmuş, bir ölçüde, sun'î bir dil değil, hayatın her alanında kullanılan dilin bütün ifade imkânlarının da zengin biçimde yer aldığı canlı ve renkli bir dildir. O sebeple eser, özellikle Evliya Çelebi'nin bizzat kendisine ait olan anlatımlarında geçen konuşma örnekleriyle, devrinin konuşma dili için de vazgeçilmez kaynaklarındanır.¹³ Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'yi yazarken gerek kendi çağının gerekse önceki çağların eserlerinin dil ve anlatımından yani Osmanlı düzyazı geleneğinden etkilenmiştir. Pek çok eser okumuş olduğu bilinen ve anlaşılan Evliya Çelebi, Osmanlı yazınının düzyazı anlatım üslubuna son derece vakıftır; eserinde gerek halk dili anlatım özelliklerini, gerekse yüksek sınıf yazı dili özelliklerini kullanır. Söz sanatlarını *Seyahatnâme*'nin amacı doğrultusunda ve anlatılmak istenen düşüncenin hizmetinde kullanarak, kendi kişiliğinden ve anlatım yeteneğinden gelen bir ustalıkla işler. Evliya Çelebi, konuşma diliyle yazı dilinin

¹¹ Hatice Aynur, " Evliya Çelebi'nin Yazılı Kaynakları Üzerine", **Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi**, Ed. Nuran Tezcan, Semih Tezcan, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011, s.382-386.

¹² Fahir İz, **a.g.m.**, s.70.

¹³ Musa Duman, "XVII. Yüzyıl Konuşma Dili Kaynağı Olarak Seyahatname", **Evliya Çelebi ve Seyahatname**, Haz. Nuran Tecan, Kadir Atlansoy, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Mersin, 2002, s. 126-127.

ustaca birleştigi özgün bir üslup yaratır. Bu üslup, Evliya'nın kaleminde özgün olan, taklit edilemeyen bir üsluptur.¹⁴

Sosyal bilimlerin hemen hemen her konusunda bilgi ihtiva eden Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*'nde madenlerin önemi büyüktür. Zümrüt madeni, elmas, yakut, gümüş madeni, demir madeni, bakır madeni, kurşun madeni, laciverd taş madeni, firuze taşı madeni, seylan taşı madeni, şap madeni, kuyumcu şapı madeni, zernih madeni, tuz medeni, taş madeni, değirmen taşları madeni, alçı taşı madeni (cibiz madeni), mermer taşı madeni, istife taşı madeni, kayağan taşı madeni, petrol madeni (petrol), la'l, siyah barut, sarı kükürt, güherçile, kum burgazı, küfeği kayağan taşı, Ensari çamuru, siyah çamur, kokulu çamur, zırnık, sarı zırnık, kırmızı zırnık, (arsenik madeni ile kükürt karışığı bir madde), kızıl renkli bir tür toprak, zift, Avlonya zifti, siyah zift, kara petrol, katran, kitre, kibrit, zibak, iricna, kil, kilarmeni, laden, balmumu gibi maddeleri maden olarak *Seyahaname*'de zikreder.

Evliya Çelebi, gezip gördüğü beldeleri anlatırken özellikle madeni çok olan yerler için ayrı bir başlık açmayı ihmal etmez. Örneğin İstanbul, bu illerin arasındadır. "İstanbul'un içinde ve dışında Tanrı eseri madenleri bildirir." başlığı altında siyah barut, güherçile ve sarı kükürt, kum burgazı, taş madeni, küfeği kayağan taşı, Ensari çamuru, siyah çamur, kokulu çamur, kızıl renkli bir tur toprak, kireç, eğir kökü, altın, demir madeni gibi on üç tane maden zikreder. Yalnız ilginç olan şudur ki saydığı madenler arasında on üçüncü maden olarak Kostantiniyye (İstanbul) Kalesi yer alır.

Seyahatnâmelerde madenlerden bahsetme yalnızca Evliya Çelebi'de gördüğümüz bir durum değildir. Örneğin, Evliya Çelebi ile aynı yüzyılda yaşamış, 1668'de kutsal yerleri ve Vatikan'ı ziyaret etmek için Halep'ten Avrupa'ya doğru yola çıkan Irak'lı Katolik bir din adamı olan İlyas Hanna, yazdığı *Seyahatnâme*'de

¹⁴ Nuran Tezcan, "Bir Üslup Ustası Olarak Evliya Çelebi", **Evliya Çelebi ve Seyahatname**, Haz. Nuran Tecan, Kadir Atlansoy, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Mersin, 2002, s. 231.

Loja'daki altın madenleri, Piutra'daki altın mağarası, gümüş madenleri ve yöredeki cıva madenleri için bir başlık açar ve toprağın altındaki cıvalı kayaların nasıl çıkarıldığını, nasıl cıva elde ettiklerini, kralın izni olmadan cıva satmanın ve almanın yasak oluşu, madeni işleten kişiye ne kadar ödendiği gibi bilgileri okuyucunun dikkatine sunar.¹⁵

Madenlerin bu kadar önem arz etmesinin altında toplumların tarım dışında hammadde ihtiyacını karşılayan temel üretim alanlarından biri olması yatar. “İnsanlar için büyük hazineler teşkil eden değerli madenler, uygarlığın gelişmesinde de büyük rol oynamış, ve insan uygarlığının olgunlaşma safhaları bu maddeler veya bunlardan elde edilen materyallerle karakterize edilmiştir.”¹⁶

Osmanlı Devleti de kuruluşundan itibaren madenlere büyük önem vermiş, “sistemli bir yayılma politikası sayesinde Anadolu ve Balkanlar'da kısa süre içerisinde büyük bir güç olarak sıvrılmış ve özellikle Fatih dönemi sonunda Anadolu ve Balkanlar'daki maden ocaklarının bulunduğu yöreler tümüyle sınırlara dahil edilmiştir. Bu durum maden rezervlerinin bolluğuna, tür açısından da çeşitliliğe olanak sağlamıştır. Osmanlılar, madenlerin işletilmesinde göstermiş olduğu itinayı, bu sektörde istihdam edilen reyanın belirlenmesinde de göstermiş ve yükümlü oldukları hizmeti yerine getirebilmek için gerekli düzenlemeleri yaparak uygulamışlardır. Devletin uygulamış olduğu bu hassas politikayı, Balkanlar'ın fethinden sonra, özellikle 15. yüzyıldan sonra maden ocaklarında üretimin aksamadan sürdürülmesi için periyodik biçimde yayınladığı özel maden kanunnamelerinde görebilmekteyiz.”¹⁷ 1861 Maden Nizamnâmesi, 1869 Maden Nizamnâmesi, 1887 Maden Nizamnâmesi, 1906 Maden Nizamnâmesi bunlara örnek olarak gösterilebilir.¹⁸ Bu Nizamnâmeler sayesinde çalışanların yükümlülüklerinden,

¹⁵ İlyas Hanna, **İlyas Hanna Seyahatnamesi-Bir Osmanlı Tebaasının Güney Amerika Yolculuğu, 1668-1683**, Çev. Bekir Keskin, Kitap Yayınevi, İstanbul, Aralık, 2010, s. 9, 71.

¹⁶ Nafiz İlgüz, **Genel Mineraloji I. Bölüm**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1967, s. 3.

¹⁷ Mustafa Altunbay, “Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik”, **Türkler**, C.10, Yeni Türkiye, Ankara 2002, s.791.

¹⁸ Klasik döneme ait maden kanunnâmesi örnekleri için bkz. Robert Anhegger, Halil İnalçık, **Kanûnâme-i Sultâni Ber Muceb-i Örf-i Osmanî**, TTK, Ankara 1956, s.3.

cevherin çıkarılıp ayrıştırılması ve ihtiyaç duyulan yerlere gönderilmesine kadar olan süreç bu metinlerle belirlenmiştir.¹⁹

Madenlerin bu kadar büyük bir önem arz etmesi maden çıkarma ilminin de teşekkülünü sağlamıştır. Taşköprülüzade, *Mevzuat'ül Ulûm*'unda ilim dallarından bahsederken firâset ilminin dallarından "Maden Çıkarmak İlmî"ne değinecektir:

*"Ya'ni madenleri önce yerinde tayin etmek ve sonra çıkarmaktır. Çünkü gümüş, altın ve diğer birçok madenlerin, elbette, bazı işaret ve alâmetleri vardır. Bu alâmetler ile dağların derinliklerinde bulunan ma'den damarları bulunur."*²⁰

Tezde izlenecek yöneme baktığımızda öncelikle Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'nin bütün ciltleri incelenecektir. Evliya Çelebi'nin inci, altın ve zümrüt cevherlerinden bahsedip bahsetmediğine bakılacak, daha sonra ise inci, altın ve zümrütü hangi kelime veya kelime grupları ile zikrettiğine, taşıdıkları sembolik anlamlara, inci, altın ve zümrüt ile uğraşan meslek erbabına ve son olarak da Evliya Çelebi'nin inci, altın ve zümrüt çıkan yerlerden nasıl bahsettiğine odaklanılacak ve de maden çıkarılan yerler harita üzerinde gösterilecektir. Evliya Çelebi'nin varlığını duyduğunu zikrettiği ya da zamanında çıkarıldığına şahit olduğu veyahut kapatıldığını söylediği madenlerin zamanında ya da bugün var olup olmadığı tartışılacaktır.

Daha önce Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi* ile ilgili pek çok çalışma yapılmış fakat cevherlere daha önce hiç değinilmemiştir. Yaptığımız bu çalışma alanında ilk olma özelliğine sahip olup bilim tarihi alanına katkı sağlama amacı taşımaktadır.

Tezde Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*'nin orijinal versiyonundan alıntıladığımız kısımlarında Evliya Çelebi tarafından birtakım boş bırakılan yerler

¹⁹ Özkan Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)", **OTAM**, S. 29, Bahar 2011, s.126.

²⁰ Taşköprülüzade Ahmed Efendi, **Mevzuat'ül Ulûm**, Cilt 1, Sadeleştiren Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1975, s.285

bulunmaktadır. *Seyahatnâme* yazmalarında hemen her sayfada açık bırakılan bir ya da birkaç kelimelik, satırlık yerlere rastlanır. Kimi zaman bu boşluk birkaç satırlık ya da yarım sayfalık olabilir. Bu durumu açıklamak için araştırmacılarca birçok fikir ileri sürülmüştür. Genellikle kabul edilen görüş, metnin çok hızla yazıldığı ve birçok yerin sonradan notlardan ya da başka eserlerden tamamlanmak üzere açık bırakıldığıdır. Açık bırakılan yerler, özel adlar: kişi, yer, bina adları (cami, medrese, tekke, hamam, vb.); sayılar: tarih (yıl, ay, gün) mesafe, ölçü, miktar vb.; manzum tarih beyit, mısra ya da kelimeler; bir bina, mezar taşi, vb. üzerindeki kitabelerdir.²¹

²¹ Fahir İz, **a.g.e.**, s.70.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAME'SİNDEKİ ALTIN

1.1. ALTIN

Altının Rûmcası harsûn, Süryânîcesi zeheb, Hintçesi savran, Türkçesi altun, Farsçası zer ve Arapçası önceleri en-nizâr ve sonra ez-zeheb'dir. "Ez-zeheb, Arapça gitmek fiilinden gelir. İsmi altına verilmesinin sebebi onun hızla gidip sahibine geri dönmeye ağır davranması sebebiyledir. Bir diğer görüşe göre ise altını madende görenin heyecandan aklının gidecek gibi olmasındandır. Bu sebeple altına rastlayana "adam gitti", "racilün zehebün" denir. Altının isimlerinden biri de ez-zuhruf'tur. Bunun asıl anlamı gerçekmiş gibi görünen süslü sözdür. Sonradan resim sanatındaki yaldızlama ve süslemeyi tanımlamaya da aktarılmış, oradan da altına aktarılmıştır.²²

Altının düşük miktarlarda olsa da yer kabuğunda eskilerin ifadesiyle hüdây-i nâbit şeklinde bulunuşu, asitlere karşı dayanıklılığı, kolay işlenebilmesi²³ onu insanlar tarafından bilinen ve kullanılan ilk metallere biri yapmıştır. Paleolitik çağa (M.Ö. 10000) dair yapılan arkeolojik mağara kazılarında, o devirde yaşamış insanların defin törenlerinde ölülerinin yanlarına altın parçacıkları bıraktığına dair bulgulara rastlanmıştır ve binlerce yıldır altın medeniyetin gelişmesinde maddi bir değişim aracı olarak çok önemli bir rol oynamaktadır.²⁴

Doğu Avrupa toplulukları arasında altının milattan yaklaşık 4000 yıl önce dekoratif amaçlı olarak kullanılmaya başlandığı bilinmektedir, ancak altının herkes tarafından kabul gören başlıca ticari bir meta olması M.Ö. 1500'lü yıllardan itibaren. Altının dünya ticaretinde (en) önemli yeri almasıyla beraber, Mısır,

²² Ebu'r- Reyhân Muhanned b. Ahmed el- Bîrûnî, **Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (el- Cemâhir fi Ma'rifeti'l- Cevâhir)**, Tercüme: Emine Sonnur Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017, s.311,312.

²³ İbrahim Hakan Ünal, Serpil Tuncel, Birnigar Yoleri, Murat Arslan, **Türkiye ve Dünyada Altın**, MTA Genel Müdürlüğü Fizibilite etütleri Dairesi Başkanlığı, Temmuz 2016, s.1.

²⁴ K. L. Lee, A. M. Russell, **Structure-Property Relations in Nonferrous Metals**, Wiley-Interscience, A.B.D., 2005.

Nubia bölgesindeki yüksek tenörlü altın madenleri sayesinde dünyanın en zengin ülkesi olmuştur. “Ayrıca madencilik tarihine ait ilk belge de yine Mısır’daki bir altın madenine ait bir krokidir.”²⁵

Altının teknik özelliklerine değin tafsilata girmeden kimi şeyler söylemek gerekirse metalik altın, sarı parlak renkte ağır bir metaldir. 1B grubu soy metallerinden bu ağır metalin özellikleri arasında, korozyona, sülfürlenmeye ve oksitlenmeye karşı direnç, diğer metallerle kolay alaşım yapabilme, yüksek elektrik ve ısı iletkenliği sayılabilir. Altın doğada elementel halde tek başına bulunma özelliğinden dolayı diğer metaller arasında farklı yere sahiptir. Kimyasal simgesi Au, atom numarası 79, atom kütlesi 196,97 g/mol, 14 izotopu bulunan bir elementtir. Sertliği 2,5-3,0, yoğunluğu 19,3 g/cm³’dür. Bileşiminde diğer metallerin bulunması yoğunluğu 15 g/cm³’e kadar düşürebilir. Erime noktası 1064 °C, kaynama noktası yaklaşık olarak 2700 °C, son derece yumuşak ve ağır, dövüldüğünde 0,000147 mm inceliğinde levhalar haline gelebilen, kendine has sarı renkli bir metaldir. Çok kolay şekil verilebildiği için kuyumculukta tercih edilir. Saf halde toplu iğne kullanılarak bile altın delinebilir. Bu özelliği nedeniyle diğer benzer minerallerden ayrılır. Atmosfer şartlarında (sıcaklık, nem) hangi durumda bulunursa bulunsun havadan etkilenmez. Ayrıca oksijen, ozon, azot, hidrojen gazlarının altına etkisi yoktur. Bu sebeple çeşitli teknik aletlerde kullanılır. Altın %10-15 Ag içerebilir. Ag miktarı %20’den fazla olursa alaşım elektrik olarak bilinir, %20’ye kadar bakır içeren altın avrikuprit olarak bilinir.²⁶

Ülkemizde MTA Enstitüsünün yayınlarına göre, eskiden Manisa, Aydın, Bergama, Trabzon, Erzurum ve Çoruh dolaylarında altın istihsal edildiği anlaşılmaktadır. Saltanat devrinde de Bitlis (Arco mevki), İzmir (Çelikdağ) bölgelerinde ve Bolkar dağında altın çıkarılmış ve yıllık istihsal 1903 yılında

²⁵ İbrahim Hakan Ünal, Serpil Tuncel, Birnigar Yoleri, Murat Arslan, **a.g.e.**, s.3.

²⁶ Zehra Ebru Sayın, “Altın Konsantresinden Doğrudan Liç ile Altın Eldesi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Maden Mühendisliği Bölümü, Cevher Hazırlama Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İzmir, Haziran, 2010, s.6.

yuvarlak hesap on üç tonu bulmuşken 1910'da bu miktar 1.5 tona düşmüştür. İkinci cihan harbinden önce, Cumhuriyet Hükümeti tarafından Bolkar dağında yaptırılan incelemeler müsbet sonuçlar vermiş ve bu yatak işletilmek üzere Etibank'a devredilmiştir. Bolkar dağındaki cevherlerin içinde, ton başına on iki gram altın bulunduğu bildirilmektedir.²⁷

İnsanoğlu için bu kadar önem arz eden altın, kutsal kitaplarda da yer almaktadır. Söz gelimi İncil'de bazen taç; "Çekirgelerin görünümü, savaşa hazırlanmış atlara benziyordu. Başlarında altın taçlara benzer başlıklar vardı. Yüzleri insan yüzü gibiydi."²⁸ bazen sunak; "Altıncı melek borazanını çaldı. Tanrı'nın önündeki altın sunağın dört boynuzundan gelen bir ses işittim."²⁹ bazen de diğer değerli madenlerle birlikte saf altın kullanılır. "Cinlere ve göremeyen, işitemeyen, yürüyemeyen altın, gümüş, tunç, taş, tahta putlara tapmaktan vazgeçemediler."³⁰ Altın'ın Kuran-ı Kerim'de de farklı surelerde geçtiği görülmektedir. Âl-i İmran Suresi 14. ve 91., Tevbe Suresi 34., İsra Suresi 93., Fâtır Suresi 33., Zuhuruf Suresi 53. ve 71. ayetlerde değişik vesilelerle defalarca zikredilmektedir.

İnsanoğlunun altını rezerv ve değişim amacı olarak ilk kullanımı Çin'de ipeğe alternatif olarak kullanılmasıyla başlar, Çin'de altın, para olarak kullanımdadır artık.³¹ Lidyalıların ilk madeni parayı icadı (M.Ö. 700) ile Lidya Kralı Croesus tarafından başlayan süreçte, altın, paranın değerini belirleyen en önemli unsur olmuştur.³² Böylece iyiden iyiye insanlığın hizmetine giren altın bazen şiiirde ve bazen resimde yer almaya başlar. Örneğin *Cevahirname*'lerde sık sık altından bahsedildiği görülür. Yazıcızade Ahmed-i Bican'ın (ö. 1466'dan sonra) otuz yedi beyitten oluşan manzum *Cevahirname*'sinde yakut, elmas, zümrüt, firuze, akik-i

²⁷Şevket Ahmet Birand, **Mineroloji Dersleri**, Şirketi Mürettibiye Basımevi, İstanbul, 1957, s.187.

²⁸İncil, Vahiy, 9

²⁹İncil, Vahiy, 9

³⁰İncil, Vahiy, 9 Tekvin Kitabı 44/8 ise "Torbalarımızın ağzında bulduğumuz paraları Kenan ülkesinden sana geri getirdik. Nasil efendinin evinden altın ya da gümüş çalarız?" şeklindedir.

³¹Serdar Çıtak, **Altın**, 2. Basım, Ankara Destek Yayınları, Ankara, 2006, s.14.

³²National Mining Association, **The History of Gold, Gold Publications**, Washington DC, ABD, 2001.

Yemen, mercan, kehribar, laciverd, kudret taşı gibi cevherlerin yanı sıra altından da bahsedilerek bunların tıbbî yararlarına değinilmektedir:

Evvela altun götürse bir kişi
Gönlü kuvvetlü olur hem cünbişi
Gökçek olur da'imâ anda nazar
Cümle karına bulur feth ü zafer
Sûzen-i zer birle deldürseñ kulak
Bitmeye ol rahta dir bi'l-ittifak³³

Altın, şiir dışında resimlerde, ikonlarda, fresklerde altın varak olarak yerini alır. *Seyahatnâme*'de anlatılan Büyük Ayasofya kubbelerinin içinde yer alan ve görenleri hayrete düşürecek resimler, garip şekiller; altın yaldızlı, mineli olarak kendini gösterir:

“Ve mezkûr kubâbların cümlesinin içinde üstâd-ı nakkâş Erjeng Freng Mânî Manastır nâm mutallâ ve müzehheb ve mînâ ve tasâvîr ve eşkâl-i garîbe ve acîbe sihr-âsâr timsâl-i kerrûbiyân ve gayrı âdemiyân sûretleri etmişdir kim hâlâ im'ân-ı nazar ile nazar eden engüşt ber-dehen edüp cümle eşkâlleri zî-rûh zan ederler.”³⁴

Ayasofya'dan sonra Zeyrekbaşı Camii'nin kubbe toloz kemerleri içindeki resimler de altın yaldızlıdır:

“...Ammâ bu câmi'in kubbeleri ve toloz kemerleri içre mutallâ-yı müzehheb tasâvîr-i gûnâ-gûnlar var kim görenler vâlih [ü] hayran olur.”³⁵

³³ Fatma S. Kutlar, “Ahmed-i Bîcân'ın Manzum Cevâhîrnâme'si”, *İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 7/8, 2002, s. 60.

³³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, I. Kitap*, Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2006, s.55-56.

³⁴ a.g.e., *I. Kitap*, s.62.

Şiir ve resmin yanı sıra altın, geleneksel Türk sanatlarının da konusu olduğu görülür ve altın; tezhip, minyatür, hat gibi geleneksel Türk sanatında yerini tüm görkemi ile alır. Bu sanat dalları içerisinde hat sanatı, Kur'an-ı Kerim'in yazımına verilen değer neticesinde daha önemli bir konuma sahiptir. Aynı zamanda hat sanatıyla padişah ve devlet büyüklerinin de dâhil olduğu geniş bir kesimin ilgilenmesi bu önemi arttırmış, şiirlerde hat sanatına dair kavramların artmasını sağlamıştır. Hat sanatında “siyah sürh, çivîdî, mor, beyaz, zırnık ve altın (zer-endud)” gibi mürekkep çeşitleri vardır.³⁶ Şiirde de kendine yer bulan mürekkepler,³⁷ bekleneceği üzere Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde de yerini alır ve Süleymaniye Camii'nde Karahisarî elinden mihrabın üzerinde lacivert altın ile Âl-i İmrân suresi 37. ayette kendini gösterir:

*“Ve mihrâbı gûyâ mihrâb-ı Hazret-i Süleymân'dır kim üzre Karahisârî hattıyla, "Zekeriyâ mabedde onun yanına her girişinde" âyeti zeheb-i lâciverd ile tahrîr olummuşdur.”*³⁸

Altın yaldızlı hat bu defa Murad Han'ın elinden çıkacaktır. Mısır'ın Gavrî divanhanesinde duran, uzunluğu ve genişliği beş arşın boyunda kâğıt üzerine levhalı tuğra altınlı ve lâciverdidir:

*“Ve hüsn-i hatda ferîdü'd-dehr olduğundan beş zirâ' tûlu ve arzı hatâyî kâğız üzre bir levhalı tuğra-yı garrâ tahrîr etmişdir kim selef hattâtları etmeyüp bu dahi levha-i azîm üzre müzehheb ve lâciverdî ile hâlâ Mısır'ın Gavrî dîvânhanesinde durur.”*³⁹

Öte yandan yukarıda da bahsedildiği gibi para olarak kullanılan altın bu haliyle de *Seyahatnâme*'de yer alır. Evliya Çelebi, eserinde altının para olarak kullanıldığı onlarca örneğe yer verir. Şam Halifesi Ömer b. Abdülaziz (ö. 720)

³⁶ Mutlu Melis Özgeriş, “XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Hat Malzemeleri”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi** Sayı: 3/2, 2014, s. 167.

³⁷ Feleğin Bircis'i altın renkli levhanın üzerine “lacivert mürekkep”le tevkî' yazar: Şekl-i pervin sanma tevkî'in yazar bircis-i çarh/ Lâcüverd-endûde bir levh-i zer-efşân üstüne Nedîm (K13-26)

³⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e., I. Kitap**, s.69.

³⁹ **a.g.e., I. Kitap**, s.118.

718/719 tarihinde İstanbul'u fetheder ve İstanbul tekfuruyla barış anlaşması imzalar. Bu barış karşılığında tekfur, her sene Şam Halifesi Ömer b. Abdülaziz'e elli bin altın haraç vermeyi kabul edecektir:

*"...İslâmbol tekuruyla bilâhire ol ahd üzre sulh etdi kim İslâmbol'un Eğrikapusu ve Edirnekapusu ve Sultân Selîm dağından Zeyrekbaşı dağına andan Unkapanı'na, andan tâ Ebâ Eyyûb-ı Ensârîkapusu'na varınca ümmet-i Muhammed girüp sâkin olalar. Ve Aşağı Mustafâ Paşa çârsûsunda Gül Câmi 'i binâ edüp Sirkeci tekyesini mahkeme-i şer'-i mübîn edüp bir mahalle dahi Yedikulle kurbünde Kocamustafâpaşa yaylasına koyup bu ahd [ü] mîsâk üzre tekur-ı bî-nûr sulhu kabûl edüp beher sene ellişer bin **altun** harâc vermeğe ta'ahhüd edüp bu şart üzre akd-i sulh olup ber-vech-i pîşin üç yıllık harâcı alup..."⁴⁰*

İstanbul, Hakem oğlu Mervan tarafından 777 tarihinde altıncı kuşatmasını yaşar. Hakem oğlu Mervan, İstanbul'u Herakl oğlu Sundura adlı kralın elinden barış ile fetheder. Barış karşılığında altın yine haraç olarak boy gösterecektir:

*"...Hırkîl oğlu Sundura nâm kıralın destinden bâ-sulh feth edüp mukaddemâ muhâfazada kalan ümmet-i Muhammed'e takviyet için Cübbealîkapusu'ndan içeri üç mahalle âdem ve bir câmi' inşâ ve bir kadı-yı sâhib-i münşâ koyup beher sene küffâr beş yüz bin Tâkyânûsî **altun** vermeğe ta'ahhüd edüp Mervân ibn el-Hakem fiâm'a avdet eyledi."⁴¹*

Kostantiniyye onuncu defa kuşatılacak ve bu defa tarih sahnesine Osmanlılar'dan Yıldırım Bayezid (ö. 1403) çıkacaktır. Barış isteyen tekfur, her sene iki yüz bin altın haraç vermeyi teklif etmektedir:

*"..."Amân ey Yıldırım Hân murâdınız üzre sulh edelim" deyü derûn-ı dilden tekur-ı la'in sulha tâlib [ü] râğıb olup beher sene ikişer kerre yüz bin **altun** harâc vermeği kabûl etdiler. Yıldırım Hân bu sulhu kabûl etmeyüp kadîm-i eyyâmda Ömer ibn Abdül'azîz fethinde ve Hârûnu'r-Reşîd asrındaki gibi Galata ve İslâmbol*

⁴⁰ Evliya Çelebi, a.g.e., I. Kitap, s.33.

⁴¹ a.g.e., I. Kitap, s.34.

kal'asının nisfında ke'l-evvel ümmet-i Muhammed sâkin olup câmi' ve imâretler edeler...’’⁴²

Altın sadece haraç olarak verilmeyecek, İstanbul’a su getirilmesinin başlatıcı ögesi olacaktır. İstanbul’daki Kırkçeşme Kemerleri suyunun ilk kat kemeri Yanko sırasında yapılmış fakat zamanla bu kemer yer yer yıkılmış ve İstanbul halkı suya muhtaç olmuştur. Bunun üzerine Kanuni Sultan Süleyman İstanbul’un batısında, bir menzil uzak yerde, tatlı su bulup İstanbul’a getirmek istemiş ve Mimar Sinan’a bu görevi vermiştir. Mimar Sinan’ın bunu yapmanın mümkün olduğunu söylemesi üzerine Kanuni Sultan Süleyman anılan pınarın başına bir kese altın saçmış ve temeline başlanmıştır:

*“...Hemân bism-i ilâh ile bir kîse **altını** mezkûr uyûnun başına nisâr edüp esâsına şürû’ edüp yedi yılda üç bin yedi yüz göz kemerlerdir kim ba’zı yerleri eflâke ser çekmiş ikişer üçer kat kantaralardır...’’⁴³*

Seyahatnâme’de altın, bu defa Rum surresi alayında Mekke ve Medine’ye gitmek üzere yola koyulur:

*“Hâlâ surre-i Rûm altmış iki bin **altun** surre emîni eliyle ahâlî-yi Mekke ve Medîne’ye sâl-be-sâl vâsıldır.”⁴⁴*

Seyahatnâme’de altın, Osmanlı kültür hayatının ilginç evrelerinin aktarıldığı yerde de karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Sultan IV. Murad’a (ö. 1640) iki sene musahiplik yapmış olan Evliya Çelebi bu musahipliğinin gerekçesini açıklarken (sekiz saatte hatm-i şerif yapabilmesi) kendisine padişahın altın ihsanından bahseder:

*“...’’İnşâ’allâh merhûm sa’îd [u] şehîd Mûsâ’mın yerine yed-i beyzâ gibi yed-i tûlâsını ayân edüp musâhibim olur’’ buyurduklarında iki avuç **altun** ihsân etdiler kim cümle altı yüz yigirmi üç sikke-i hasene idi...’’⁴⁵*

⁴² Evliya Çelebi, a.g.e., I.Kitap, s.38

⁴³ a.g.e., I. Kitap, s.72.

⁴⁴ a.g.e., I. Kitap, s.73.

IV. Murad bir başka defasında ise Evliya Çelebi'nin kendisini gülmekten aciz bırakan şakası karşısında Çelebi'ye kırk sekiz altın verir:

*"... gülmeden bî-tâb u bî-mecâl olup bu latîfeden safâ edüp hakîre kırk sekiz altun ihsân eyledi..."*⁴⁶

Evliya Çelebi, Sultan Süleyman Han'ın üzengiciliği hizmetinde yetişmiş Derviş Gülâbî Ağa'nın başından geçenleri anlatırken altın, Kırklar huzurunda şeyhin Gülâbî Ağa'ya ikram ettiği ekmek, hurma, üzüm, zeytin ve akçenin yanında yerini alır:

*"... "Buna bir nân pâresi verelim getirin [38b] şu Kırklar huzûrunda bir du'â edelim" deyü Gülâbî Ağa'yı meydân-ı mahabbete getirüp cümle huzzâr-ı meclis huzûrunda Gülâbî Ağa'ya bir ekmek ve bir akçe ve bir altun ve bir salkım üzüm ve bir hurmâ ve bir zeytûn verüp..."*⁴⁷

Seyahatnâme'de altın sadece mesut anların anlatıldığı yerde değil kimi zaman elemli hadiselerin anlatıldığı yerde de sahneye çıkar. Evliya Çelebi Osmanlı Padişahlarından Genç Osman'ın (ö. 1622) öldürülmesi hadisesini anlatırken bu cürmü işleyenlerin altın ile mükafatlandırıldığından bahseder:

"...cebecibaşı olan (---) Ağa kâfir, Pâdişâh'ın mübârek sağ kulağın kesüp ve bir yeniçeri hâtemiyçün mübârek engüştün kesüp tîz Dâvûd Paşa'ya kulağın ve parmağın müjde ile götürüp anlara birer kîse altun verdikde cebecibaşı, Dâvûd Paşa'ya eydir:

⁴⁵ a.g.e., I. Kitap, s.112.

⁴⁶ a.g.e., I. Kitap, s.118.

⁴⁷ a.g.e., I. Kitap, s.60.

‘Bire Sultânım, hemân cümle ocaklara **altun** bezl eyleyüp sultân hazretlerinden olan Süleymân Beğ efendimiz olan şehzâde-i cüvân-bahtını pâdişâh eyle...’⁴⁸

1.2. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ’NDE ALTIN YERİNE KULLANILAN KELİME VE TERKİPLER

Seyahatnâme’de tamamen sade bir dil kullanılmış değildir. Eserde yabancı kelime ve terkipler bakımından devrin orta dilli metinlerini aratmayacak ölçüde yer yer yabancı unsurlarla örülü ifadelerle rastlanmaktadır. Bu bakımdan eseri orta dilli eserler sınıfına dahil etmek mümkündür.⁴⁹

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*’de altını: Altun, sîm ü zer, zer ü zîver, zerdûs, zerdûz, zeheb-i hâlis, müzehhep, zer-ender-zer, kâr-ı zer-kâr gibi kelime ve terkiplerle kullanır. Bu kullanımların aynı zamanda Klasik Türk şiirinde de kendisine yer bulduğu görülür. Evliya Çelebi’nin altın yerine kullandığı bu kelime ve terkipler ise şunlardır:

1.2.1. Zeheb

Arapça altın anlamına gelen zeheb, *Seyahatnâme*’de gerek kumaşların üzerlerinde gerekse kadınların bileklerinde, boyunlarında, eşyalarda kendine yer bulur. Evliya Çelebi genellikle zeheb’i, “zeheb-i hâlis” terkibi ile halis, saf altın şeklinde kullanır.

Ayasofya’nın içini süsleyen altın, Ayasofya’nın dışında, minarelerin âlemlerinde, “zeheb-i hâlis” şeklinde kendisini gösterir. Benzerinin yalnızca güneş olduğu, yirmişer arşın boyunda, parlak yıldızlı âlemler dört tanedir. Sultan III. Murad (ö. 1595) yüksek kubbe üzerinde yer alan büyük âlemin boyunu kubbesine göre elli arşın uzattırılmış ve bu âlemi elli bin misk kokulu saf altın ile de parlattırılmıştır:

⁴⁸ a.g.e., I. Kitap, s.107.

⁴⁹ Fahir İz, a.g.m., s. 73-74.

“*Ve hâlâ bu câmi‘-i pür-nûr dörd minârelidir. Ve her minârelerin âlemleri yigirmiſer zirâ‘ mutallâ-yı müzehheb alemlerdir kim mânendi âfitâb-ı âlem-tâbdır.*

Ve kubbe-i âlî üzre olan alem-i kebîri tahdîd edüp kubbesine göre alemin kaddin elli zirâ‘ tavîl edüp elli bin mümessek zehheb-i hâlis ile mutallâ edüp iki fersah yerden ve yüz mîl deryâdan nümâyân bir alem-i alâmet-i edyândır.”⁵⁰

1.2.2. Müzehheb

Altın ile işlenmiş anlamına gelen “müzehheb” kelimesi de *Seyahatnâme*’de eşyaları ve hatları süsler. Sultanahmet Camii’nde rahleler altın yaldızlı ve sedef işi olarak mihrap tarafında konumlanmaktadır:

“*Ve bu câmi‘in mihrâb tarafında olan müzehheb ve sadefkârî rahleler üzre olan niçe yüz Kelâm-ı izzetler diyâr-ı İslâm‘da bir pâdiſâh mâlik olmayup bir câmi‘de yokdur kim her biri birer diyârın pâdiſâhlarından [ve] vüzerâlarından hedâyâ gelüp bu câmi‘e konmuşdur...*”⁵¹

1.2.3. Sîm ü Zer

Evliya Çelebi, altını bazen “altın ve gümüş” anlamına gelen “sîm ü zer” şeklinde kullanır. Bu kullanım divanlarda da sıkça geçer. Mesela on sekizinci yüzyıl Osmanlı şairlerinden Kânî’ (ö. 1791) sîm u zer’i altın anlamında kullanır:

“Ol kimse rû-sefid olur zerr-i surhveſ

Kim kîsesinde bir niçe sîm ü zeri ola”⁵²

Seyahatnâme’de de sîm ü zer, mum ve ſamdanlarda Hz. Ebû Eyyûb-ı Ensârî’nin türbesinde kendini gösterecektir:

⁵⁰ Evliya Çelebi, *a.g.e., I. Kitap*, s.57.

⁵¹ *a.g.e., I. Kitap*, s.99.

⁵² İlyas Yazar, *Kânî Dîvânı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2012, s.363.

“...Cümle der [ü] dîvârları kâşî-i Çîn ile müzeyyen bir türbe-i pür-envârdır. Ve ravza-i kabr-i münevveri dâ'iren-mâdâr şebeke-i sîm-i hâlis ile inşâ olunmuşdur. Ser-i sa'âdeti tarafında alem-i şerîfi ve cânib-i erba'asında **olan sîm ü zer** çerâğ ve şem'dânlar ve kanâdiller ve âdem kaddi mutallâ şem'dânlar üzre şem'-i kâfûriler ve buhûrdân-ı gûnâ-gûnlar ve gülâbdân-ı mücevherler ile mâl-â-mâl bir kabr-i şerîfidir... ”⁵³

1.2.4. Zer ü Zîver

Seyahatnâme'de “sîm ü zer”den sonra “altın ve süs” anlamına gelen “zer ü zîver”e de yer veren Evliya Çelebi'nin bu kullanımı da divan şiirinde görülür. Meşhur divan şairlerinden Bâkî (ö.1600), bir beyitinde “zer ü zîver”i kullanarak altın ve süsün olgunluk getirmeyeceğini, inci ve cevher sahibi olmanın ise kişiye şeref vermeyeceğini söyler:

Şeref vermez dür ü güher kemâl olmaz zer ü zîver

Hüner kesb et hüner bahr-i fazîlet kân-ı irfân ol

Evliya Çelebi de Yeni Cami avlusunun pirinç tahta teneke üzerine gümüş kitabeli, yüksek kible kapısı için zer i zîver ifadesini kullanır:

“...Hâlâ Yeni câmi'in haremi kible kapusu ki pirinç tahta teneke üzre gümüş kitâbeli ve **zer ü zîver** ile mutallâ olan bâb-ı mu'allâ merhûm u mağfûrun leh pedrimizin kârıdır. ”⁵⁴

1.2.5. Zer-ender-Zer

Klasik Türk şiirinde kullanılan bir başka ifade olan “zer ender zer” de Evliya Çelebi'nin altın yerine kullandığı bir başka kelime grubudur. Altın içinde altın,

⁵³ Evliya Çelebi, a.g.e., I. Kitap, s.194.

⁵⁴ a.g.e., 6. Kitap, s.164.

süslemeye ikinci kez altın tabakasıyla kaplama anlamlarına gelen Farsça yapılı bir ikileme olan “zer-ender-zer”, Evliya Çelebi’nin muasırı Nef’înin (ö. 1635) dizelerinde şu şekilde yer alır:

Ferş-i harem-i rif’atin olursa revâdur

Bu tâk-ı mu‘allâ-yı zer-ender-zer-i ‘âlem⁵⁵

Sultan III. Murad’ın oğlu Sultan III. Mehmet’in beyaz ham mermerden yapılmış; ablak, şahin ve turna telleri ile süslenmiş büyük türbesini anlatan Evliya Çelebi de çağdaşı Nef’î gibi bu ifadeyi kullanır. Çelebi, Sultan III. Mehmed’in sandukasının altına batırılmış olduğunu zer-ender-zer ifadesini kullanarak verir:

“...Sandûkası zer-ender-zere müstağrak olup ser-i sa‘âdetinde ablak ve cığa-i şâhîn ve otağa-i turnalar ile zeyn olmuş bir kabr-i şerîfidir...”⁵⁶

1.2.6. Zerdûz/ Zerdûs

Altın anlamında kullanılan diğer bir kelime ise “zer”dir. Gerçi bu kelime tek başına değil, bilakis Farsça altın (zer) ve diken (dûz) kelimelerinin birleşmesi ile oluşan zer-dûz’dan bahsedilirken kullanılır. (Altın ve sırma işleyicisi, sırmacı anlamında) Evliya Çelebi’nin kelime dağarcığının dönemi şairlerinin kullandığı kelimelerden oldukça istifa ettiği aşıkardır, nitekim Çelebi tıpkı yukarıda bahsedilen kelimelerde olduğu gibi Osmanlı şiirinde kullanılan zerdûz kelimesine de *Seyahatnâme*’de yer verir. XVI. yüzyıl şairlerinden Bağdatlı Rûhî, (ö. 1606) “Baharın gelişiyile beraber tabiatın değişmesi hadisesini, zerdûz ifadesini kullanarak güneşin âdeta bir terzi gibi çalışıp ağaçlara kabâ diktiği şeklinde ifade eder.”⁵⁷

Altun tel ile şa’şa’adan mihr ele almış

⁵⁵ Metin Akkuş, *Nef’î Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1993, s.K.24/7

⁵⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e., I. Kitap*, s.168.

⁵⁷ İbrahim Ethem Buyruk, “Bağdatlı Rûhî Divanı’nda Sosyal Hayat”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı Doktora Tezi*, Konya, 2015, s.112.

Eşcâra kabâ dikmege bir şâni'-i zerdûz⁵⁸

Seyahatnâme'de ise “zerdûz”; arakiye, taç, üskûf gibi başlıkları nitelemek için sık sık kullanılır. IV. Murad'ın huzurundaki Evliya Çelebi bir gün dua ve övgülerle giydirilir. Üzerinde altınlarla süslenmiş kumaşlar ve altın sırmalı bir Yusufî takke vardır:

“Bir gün bu hakîri zer-ender-zer akmişe-i fâhireler ile mülebbes edüp bir **zerdûz** arakiyye-i Yûsufiyyeye bir âriyetî zülf-i amber-efşan {zamm} edüp başıma tâc-ı devlet nişâmdır deyü du'â ve senâ ile geydirdiler.”⁵⁹

Evliya Çelebi “zerdûz”ü, “zerdûs” şeklinde de kullanır ve Kanuni Sultan Süleyman'ın divan tertibini anlatırken büyük divandan bahseder. Mücevhere gömülmüş iki yüz küheylân atın olduğu, bütün yemek takımlarının mücevher kâseler, altınlı kilim ve yastık ile padişahın mekânını süslediği bu divanda, bütün divan mensupları altına gömülmüştür:

“Ve galebe dîvân oldur kim üç ay başında cemî'i kula mevâcib çıka yâhûd bir kıraldan elçi gele ol gün rûz-ı mahşerden nişân verir bir dîvân-ı azîm olur kim iki yüz cevâhire müstağrak küheylân atlar ve cemî'i erbâb-ı dîvân **zer-ender-zere** müstağrak ve cemî'i âlât-ı âvânî-i ta'âm mücevher kâseler ve **zerdûs** halîçe ve mihaddeler ile pâdişâh-ı Cem-cenâbın cümle âsitânın eyle tezyîn ederler...”⁶⁰

1.3. SEYÂHATNÂME'DE ALTIN'IN KULLANIM YERLERİ

Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'de sadece halis altına değil bilakis altından mamul ürünlere de yer vermektedir. Bu ürünlerin başını ise cami mimarisi bağlamında

⁵⁸ Coşkun Ak, *Bağdatlı Rûhî Divanı Karşılaştırmalı Metin I-II*, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa, 2001, s.132.

⁵⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e., I. Kitap*, s.113.

⁶⁰ *a.g.e., I. Kitap*, s.92.

zikredilenler çekmektedir. Camii bağlamında zikredilen altından ma'mûl bu ürünler ise altın şamdan, altın top, minare alemi, kandil zinciri, altın yıldızlı kafes, altın yıldızlı minber, sanduka olarak sıralayabiliriz.

Süleymaniye Camii'nin mihrabının sağında ve solunda birer insan boyu yüksekliğinde saf bakır ve saf altın ile kaplanmış şamdanlar altının meta olarak kullanıldığı eşyalar arasındadır:

*“...Ve mihrâbın yemîn [ü] yesârında burma zıh zıh amelî amûdlar var kim sihr-i i'câzdır. Ve yine anda birer âdem kaddi nühâs-ı hâlis [ve] **zeheb**-i hâlis ile mutallâ şam'dânlar üzre yigirmişer kantâr şem'-i asel-i kâfûrîler var kim her birine on beşer kademe nerdübân-ı haşeb ile urûc olunup her leylerde çerâğân olup derûn-ı câmi' nûr içre nûr olur...”⁶¹*

Altın top ise Büyük Ayasofya Camii'nden bahsedilirken zikredilir. Burada kubbenin ortasında top olarak kendisini gösteren altın, mekânı süsleyen bir öge olarak karşımıza çıkar. İstanbul'un fethinden sonra II. Mehmet, Ayasofya'nın kubbesinin ortasına bir zincir ile insan elinin degeceği yükseklikte, elli Rumî kile buğday alacak kadar küçük altın topunu teberrüken astırmıştır. Hz. Hızır bu topun altında ibadet edecek, Ümmetin salihlerinden bazı kimseler Hızır ile bu topun altında buluşacak, bazı ihtiyaç sahibi kimseler burada kırk gün sabah namazını kılıp dünya ve âhiret ile ilgili hayırlı isteklerde bulunacak, bu top altında kırk gün ibadet etmeyi isteyen çok olduğu için bu mekân bir an bile boş kalmayacaktır. Kısacası Çelebi'ye göre bu altın topun altı ihtiyaç sahipleri arasında büyük bir makamdır:

*“Ba'de'l-feth, Ebü'l-feth bu kubbe Hazret-i Risâletin ağzı yarıyla kâ'im oldu deyü tâ kubbe-i âlînin ortasına bir zencîr ile teberrüken bir **altun** top asmışdır kim elli kîle-i Rûmî buğday alır bir küçük top-ı **müzehheb**dir. Tâ câmi'in ortasında bir âdem desti erer âlîdir. Hazret-i Hızır mezkûr topun altında ibâdet eder. Sulehâ-yı ümmetden ba'zı âdemler Hızır ile ol mahalle buluşmuşlardır. Ve ba'zı erbâb-ı hâcât*

⁶¹ a.g.e., I. Kitap, s.69.

kimesneler kırk gün sabâh namâzın kılup dünyevî ve uhrevî hayr murâdâtı hâsıl olduğu niçe kerre tecrübe olunmuştur. Ammâ mezkûr top altında kırk gün ibâdet etmeğe tâlib gâyet çok olduğundan bir ân ârâm yokdur. Ve'l-hâsıl ehl-i hâcât beyninde makâm-ı azîmdir.”⁶²

Evliya Çelebi, Ayasofya'nın kubbesinin ortasında asılı olan bu altın topa tekrar yer verir ve unutkanlığa uğrayan kişinin bu mekanda neler yapması gerektiğini anlatır:

*“Hâssa-i Altun top: Bir kimesne nisyâna uğrayup işitdiği hâtırında kalmasa gerekdir kim tâ Ayasofya kubbesinin ortasında maslûb olan top altında yedi kerre sabâh namâzın kılup...”*⁶³

Ayasofya'nın makamlarını sıralamaya başlayan Evliya Çelebi, Ayasofya'nın kubbesinin ortasında yer alan bu altın topun olduğu yere başka bir bağlamda yine değinir ve buranın Hızır makamı olduğunu söyler:

*“Makâm-ı Hazret-i Hızır: Tâ kubbenin ortasındaki altun top altında makâm-ı Hızır'dır. Zîrâ ol kubbe-i münevver Hazret-i Risâlet'in mübârek ağzı yarıyla nizâm [u] intizâm bulmuştur. Niçe bin e'izze-i kirâmdan kimesneler Hızır ile bu makâm-ı şerîfde müşerref oldukları kerrât ile müsbet olmuştur.”*⁶⁴

Altın, Ayasofya'da bir başka yerde kurşun içinde saf altın olarak kendisini gösterir. Ayasofya'da imaretlerin üzerlerindeki mavi kurşun içinde bin kantar bulunmaktadır:

⁶² a.g.e., I. Kitap, s.55.

⁶³ a.g.e., I. Kitap, s.61.

⁶⁴ a.g.e., I. Kitap, s.58.

*“Ve Ayasofya'nın cemî'i imârâtlarının üzerleri serâpâ rusâs-ı hâs-ı nîlgûn ile mestûrdur. Bu kadar bin yıldan berü kurşumu fenâ bulmamışdır. Zîrâ bu Ayasofya kurşumu içre niçe bin kantâr **altun** vardır, anıniçün fenâ bulmaz...”⁶⁵*

Süleymaniye ve Ayasofya'nın dışında Sultan Ahmet Camii de altından yapılan eşyalara ev sahipliği yapmaktadır. Sultanahmet Camii'nde mihrap duvarının sağ ve sol köşesinde yer alan üç şerefeli iki minareden bahseden Evliya Çelebi, sözü bu minarelerin alemine getirir ve ve görenlerin gözünü kamaştıracak ışıltısı ve yirmişer arşın uzunluğundaki boyu ile bu alemlerin tamamen saf altın ile kaplandığını belirtir:

*“...Mihrâb dîvârının yemîn [ü] yesâr köşesinde iki minâre ve harem kapusunun şimâl-cenûbundaki minâreteyn dahi üçer tabakalı minârelerdir kim dördü on iki tabaka eder ve taçları ve yigirmişer zirâ' tavîl alemleri cümle **zeheb-i hâlis** ile mutallâ minâre-i bâlâlardır kim külâhlarının ve alemlerinin şu'lesinden merdüm-i dîdeler hîrelenir...”⁶⁶*

Sultan Ahmet Camii'nde kullanılan diğer bir altın ürün ise kandil ayaklarıdır. Evliya Çelebi Habeş veziri Cafer Paşa'nın gönderdiği hünkâr mahfili üzerinde bulunan altı zümrüt kandilin mücevher altın ayak ile süslendiğini belirtir:

*“...Hattâ cümleden biri hünkâr mahfili üzre Habeş vezîri Ca'fer Paşa altı aded zümürriid kandiller hedâyâ gönderüp bir mühr-i Süleymân üzr[e] altısın dahi mücevher altun zencîrler ile âvîze etmişlerdir kim her bir kandîl altışar vukıyye gelir birer kâse-i müdevver kadar vardır ve her birinde mücevher **altun** ayaklar ile **kâr-ı zer-kâr** ile mînâ olmuş kanâdîl-i seviz-gûndur...”⁶⁷*

Anlaşılan o ki Sultan Ahmet Camii'nde kullanılan altınlar Evliya Çelebi'nin hayli dikkatini çekmektedir. Nitekim Evliya Çelebi Sultan Ahmet Camii'nde

⁶⁵ a.g.e., I. Kitap, s.62.

⁶⁶ a.g.e., I. Kitap, s.100.

⁶⁷ a.g.e., I. Kitap, s.99.

kullanılan altına bu sefer altın yıldızlı minber bağlamında değinir. Sultan Ahmet Camii'nin minberi üzerindeki Kiyâniyân tacı⁶⁸ altın yıldızı ve tepesindeki altın mineli alemi ile Evliya Çelebi'nin dikkatini çekmektedir:

*“Ve bir serâmed mermer-i müşebbekden bir minberi var kim gûyâ bir kürsî-i vâlâdır. Üstâd-ı mermer-bür minbere eyle direfş, tilsimân, tîşe urup nakş etmiş kim gûyâ nakş-ı Mânîdir. Ve minber-i makâm-ı Resûl üzre tâcı bir serâmed **müzehheb** ü mutallâ tâc-ı kiyâniyândır ve zirvesinde **altun** alemi alem-i mînâdır.”*⁶⁹

Seyahatnâme'de altının kullanıldığı bir başka selâtın câmii ise II. Bayezid Camii'dir. II. Bayezid Camii'nin sağında yer alan hünkâr mahfilini de süsleyen altın yıldız, Sultan İbrahim Han zamanında yapılacak eklemede altın yıldızlı şebeke kafesler şeklinde boy gösterecektir:

*“...Ba‘dehu sene () târîhinde Sultân İbrâhîm Hân bu mahallin cânib-i selâsına **müzehheb** ü mu-tallâ şebeke kafesler inşâ edüp gûyâ kafes-i huld-i berîn oldu...”*⁷⁰

Evliya Çelebi'nin altından bahsederken zikrettiği bir diğer selâtın camii ise bugün Yavuz Selim Camii olarak bilinen Sultan I. Selim Han Camii'dir. Burada da II. Bayezid Camii'nde olduğu gibi Hünkâr mahfilini saran altın yıldızlı kafesler bulunmaktadır:

*“Ve câmi'in solunda (---) sûtûn üzre bir hünkâr ma'bedhânesi vardır. Bunda dahi İbrâhîm Hân müzehheb kafesler inşâ etmiştir.”*⁷¹

Kuşkusuz ki altından yapılan eşyalar sadece camii ve benzeri kurumlarda kullanılmamaktadır. Nitekim *Seyahatnâme*'de bu tür ürünlere de yer verilir. Böylesi eşyalardan bir tanesi üsküftür. Üsküf, “başlık, ibik, hotoz, tepesi devrik ucu püsküllü

⁶⁸ Evliya Çelebi Kiyâniyân tacı benzetmesini Sultan II. Bayezid darüşşifasını anlatırken de kullanır: “...Bu açık yerde altı adet ince mermer sütunlar üzerinde Kiyâniyân tacı gibi bir kubbecik vardır...”

⁶⁹ a.g.e., I. Kitap, s. 98.

⁷⁰ a.g.e., I. Kitap, s. 66.

⁷¹ a.g.e., I. Kitap, s. 68.

başlık anlamına gelir ve beyaz renkli, külâh biçiminde olup genellikle keçeden yapılan; başa giyilen kısmı sırma işlemeli ve bir bölümü arkaya yatık yeniçeri börtününün bir çeşididir. Altın işlemeli bölümü dört parmak eninde, geriye kalan kısmı arkaya yatık bölümüyle birlikte bir endazeden (65 cm.) uzundur.”⁷² Altın sırmalı üsküf ise Kapıkulu piyadeleri tarafından giyilen bir çeşit başlıktır. Klasik Türk şiirinde altın üsküf, başta sevgili ve padişah olmak üzere genellikle saray mensuplarıyla (kapıcı, meşaleci, silahdar, solak, sipahi vs.) birlikte anılır. Sırmalı görüntüsü ve parlaklığıyla çeşitli benzetmelere (alem, altın fanus, ateş, ay, çanak, gül, güneş, hâle, kıvılcım, mum alevi, nergis, sancak, yıldız, altın kadeh vb.) konu olur.⁷³ Üsküf; şekli, altın sarısı parlaklığı, kıymeti, baş üstünde bulunması, güzelliği artırması gibi özellikleriyle güneşle benzerlik arzeder.⁷⁴ On altıncı yüzyıl şairlerinden Sabâyî'nin beyitinde sevgili altın üsküf ile her seher arz-ı endâm eder ve sevgilinin güzelliği karşısında âşık divane olur:

“Karşusunda yakamı çâk iderem subh gibi

Her seher geysel o meh gün gibi altın üsküf”⁷⁵

Evliya Çelebi ise Seğirdim Etmeydanı esnafını anlattığı esnada yeniçeri odalarının aşçıları tasvir eder. Yeniçerilerin muhteşemâne siyah meşin feraceleri, nakışlı zincefleriyle başlarında altın üsküf keçeleriyle, ayaklarında siyah çizmeleriyle karakollukçu hizmetçileri ile bellerinde dörder beşer aşçı bıçakları, bellerinde sırmalı peştemalları üzere beşer altışar okka gümüş zincirler, gümüş zilloplar ile çağış çağış ederek büyük alay ile Yedikule'den anılan meydan etlerini Etmeydanı'na getirdiğini aktarır:⁷⁶

“Vakt-i seherde Yedikulle kanaralarından yetmiş seksen seyishâne yükü semiz koyunları cümle yeniçeri odalarının âşçıları muhteşemâne siyâh meşin ferrâceleri

⁷² Ömer Zülfe, “Üsküf Üzerine”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XII, 2005, s. 167-190.

⁷³ *a.g.m.*, s. 173.

⁷⁴ Ümran Ay, “Divan Şiirinde Güneşin Sevgili Tipine Yansıması”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S.2, İstanbul, 2009.

⁷⁵ Ömer Zülfe, Ömer, *a.g.m.*, s. 183.

⁷⁶ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul (1.Cilt, 2. Kitap)*, haz.: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2003, s.518.

münakkaş zincefleriyle ve başlarında zerdûz üsküf keçeleriyle ayaklarında siyâh çizmeleriyle ve karakullukçu huddâmları ile (b)ellerinde dörder beşer âşçı bıçakları ve bellerinde sırmalı peştemâlleri üzre beşer altışar vukıyye gümüş zencîrler, gümüş zîlüb[em]ler ile çağış çağış ederek alay-ı azîm ile Yedikulle'den mezkûr meydân etlerin Etmeydânı'na getirüp... ”⁷⁷

Cami mimarisi dışında kullanılan diğer bir altından mamul eşya ise sandukadır. Evliya Çelebi Konstantin'in rüyasını konu edindiği yerde altın sandukadan da bahseder. Konstantin bir gece rüyasında Hz. İsa'yı görür ve Hz. İsa, Konstantin'in annesi kraliçe Hellena'yı Kudüs'e göndermesini, orada Beytüllahm'e bir mabedhane inşa ettirmesini ister. Bunun üzerine Hellena Kudüs'e gider ve bir gün Magaryos adında Hz. İsa'nın asıldığı ağaç haçın hangisi olduğunu bilen ve Hz. İsa'dan beri yaşamakta olan çok yaşlı bir papaz bulur. Magaryos, Hellena'ya haç ağacın yerini gösterir. Hellena ağacın dibini kazdırıp içinden bir kabir ve haç gibi üç parça ağaç çıkar. Çelebi'ye göre daha sonra Hellena o haçları altın sanduka içine koyup başı üzere saklayacaktır:

*“... Ba‘dehu mezkûr Hellana ol haçları **altun** sandûka içine koyup başı üzere saklardı... ”⁷⁸*

Hellena, İstanbul'a gelip Hz. İsa'nın yadigarı olan bu haçları aynı altın sanduka içinde Konstantin'e verir:

*“İslâmbol'da oğlu Kostantîn'e gelüp **altun** sandûka içindeki haçları İsa'nın yâdigârıdır ve Allâh ismidir deyü hedâyâ verüp Kostantîn haçları yüzüne gözüne sürüp anası Hellana firavı ve İsa Nebî haçların alay-ı azîm ile Zeyrekbaşı deyrine götürüp şehr-i Kostantîn'i ziyâdesiyle amâra başladı... ”⁷⁹*

Sandukadan sonra kullanılan diğer bir altından mamul ürün ise sinidir. Yukarıdaki örnekte ağaç haçları taşıyan altın, bu defa sini şeklinde Hz. Yahya'nın başını taşır. Hz. Yahya'nın cesedi Kudüs yakınında Beyt-i Sabastiyye adlı köyün

⁷⁷ Evliya Çelebi, a.g.e., I. Kitap, s.274.

⁷⁸ a.g.e., I. Kitap, s.22.

⁷⁹ a.g.e., I. Kitap, s. 22-23.

kilisesinde, başı ise Şam'da Ümeyye Camii'nin ortasındaki mağarada altın sini içinde durmaktadır:

“...Kudüs-i Şerîf kurbünde Beyt-i Sabastıyye nâm karye deyrinde Hazret-i Yahyâ'nın cesed-i şerîfî ol deyrde ter ü tâze dururdu. Ser-i sa'âdetler[i] fîâm-ı cennet-meşâmda Câmi'-i Emeviyye'nin tâ ortasındaki gâr içre **altun** sini içre durur.”⁸⁰

Hız. Yahya'nın başını taşıyan altın, bu defa da leğen şeklinde Zigetvar'da şehit düşen Kanuni Sultan Süleyman'ın iç organlarını taşır:

“...na'ş-ı şerîfîn Sokullu vezîr pinhân edüp cesedin muzahrafât-ı kalbden pâk edüp derûn-ı Süleymân'ı Seğitvar'da Türbe kal'ası nâm bir mürtefi' yerde **altun** leğen içinde defn edüp anda türbedâr ve kal'a ve tekye inşâ etdiler...”⁸¹

Seyahatnâme'de altının meta olarak kullanıldığı diğer bir yer ise âsadır. Evliya Çelebi, İstanbul kalesini anlatırken Atmeydanı'ndaki divanhanede Kostantin huzurunda el bağlayıp hizmet eden hükümdarlardan bahseder. Huzura çıkan bu hükümdarların ellerinde altın ve gümüş mücevherli asalar bulunmaktadır:

“...Ve kırk vezîri ve kırk bitrîki ve kırk kalayorozu ve kırk pusteniki ve kırk vamoşu ve kırk loğofeti ve kırk bistiyar ihtiyârı ve kırk kuparı var idi kim cümlesi hükûmât sâhibleri olup ellerinde altun ve gümüş mücevherli asâlar ile Atmeydânı'ndaki dîvânhanede Kostantîn huzûrunda el bağlayup dîvân sürüp hidmet ederlerdi.”⁸²

Altından mamül ürünlerin konu edinildiği yerde kemerden de bahsedilmesi beklenir ki gerçekten de altın kemer Seyahatnâme'de yer almaktadır. Nitekim Evliya Çelebi'nin bir dönem musahipliğini yaptığı IV. Murad'ın toplantısında padişahın sağ

⁸⁰ a.g.e., I. Kitap, s.62.

⁸¹ a.g.e., I. Kitap, s.165.

⁸² a.g.e., I. Kitap, s.25.

ve solunda hazır olan gençlerin hepsi altınla kaplı süslü ve mücevherli kemerleri ile boy gösterecektir:

“...*Ve yemîn [ü] yesârda olan cümle huzzar-ı meclis zer-ender-zere müstağrak olmuş murassa‘ ve mücevher kemerlü cüvânlara hünkâr nazar edüp, "Evliyâ'nın zengûle makâmın kankınız dinler?" dedi.*”⁸³

IV. Murad döneminde musahip olarak Osmanlı Sarayı'na hizmet eden Evliya Çelebi, padişahların hamamından da bahseder. Havuz ve fiskiyelerden güzel sular akan bu hamamda bütün şadırvan ve kurnaların lüleleri ve tasları altın ve gümüştedir:

“*Ve ba‘zı köşelerde müte‘addid havz u fiskıyye ve fevvâreler revân olup Selsebîl-i gûnâ-gûnlar cereyân etmede. Ve âb-ı tâhiri içre pençe-i âfitâb gilmânlar mâlik-i bahr gibi şinâverlik etmede. Ve cemî‘i şâzrevânları ve cümle kurnaların lüleleri ve tâsları **altun** ve gümüşdendir...*”⁸⁴

Bu hamamda iskemleler de altın, gümüş işlemeli olarak yerlerini alır:

“...*Ve her halvetde **altun** ve gümüş ve murassa ‘iskemleler vardır...*”⁸⁵

Son olarak *Seyahatnâme*'den örnek verilecek bir başka altın mamülü şey ise taçtır. Eserde Topkapı Sarayı'nda bulunan Bâb-ı Saadet'teki odalara değinen Evliya Çelebi, odalarda yer alan hâssa kölelerinden bahseder. Yusuf çehre bu kölelerin başını altın taç süsleyecektir:

“*Ve bir Atmeydâni cirminde bir havlı-yı ferah-fezânın cânib-i şarkında bir hammâm-ı latîf ana muttasıl hazîne-i hâssa ve ana muttasıl kuşhâne ve ana muttasıl kilar odası... mezkûr hâsodalar ile ma‘mûr [u] âbâdân edüp cümle odalarda üç bin*

⁸³ a.g.e., I. Kitap, s.114.

⁸⁴ a.g.e., I. Kitap, s.157.

⁸⁵ a.g.e., I. Kitap, s.157.

zer-i zîvere gark olmuş zerdûz tâclî gül pîrehenli Yûsuf-çehre gilmân-ı hâssa ile mâl-â-mâl edüp her biri devâm-ı devlet-i pâdişâhî ed'iyesine müdâvemetde olup hidmet-i şehriyârî ile ber-hordâr [u] behre-mend olmada idiler.”⁸⁶

Muvakkaten de olsa altın taç giymek Evliya Çelebi'ye de nasip olacaktır. Kadir gecesinde Büyük Ayasofya'nın müezzin mahfilinde teravîh namazında Hafs kıraatinde hatm-i şerîfî ve En'âm suresini okuyan Evliya Çelebi'nin yanına Kozbekçi Mehmed Ağa ve Silahdar Melek Ahmed Ağa gelecek ve binlerce kişilik cemaatin içinde Çelebi'nin başına altınlı bir Yusuf tacı giydirerek padişahın yanına davet edeceklerdir:

“Merhûm [u] mağfûrun-leh pederimiz Dervîş Mehmed Ağa'nın ibrâm [u] ilhâhıyla ol senenin leyle-i kadrinde Ayasofya-i Kebîr'in mü'ezzinân mahâfili makâm-ı Bilâl-i Habeşî'de ba'de't-terâvîh Hafz kırâ'ati üzre hatm-i şerîfî tilâvete bed' edüp sûre-i En'âm'ı itmâm edince Kozbekci Mehmed Ağa [69a] ve Silihdâr Melek Ahmed Ağa mahfele çıkup bu hakîri yüz bin cemâ'at-i kesîre içinde başıma zer-ender-zer bir tâc-ı Yûsufî geydirüp, "Buyurun sizi sa'âdetlü Pâdişâh ister" deyü elimden yapışup mahfel-i Pâdişâhî'ye varup Gâzî Murâd Hân'ın cemâl-i bâ-kemâlin müşâhede edüp huzûruna varınca...”⁸⁷

Yukarıdan beri verilen örnekler gerek dini gerek lâ dînî alanlarda altından yapılan ürünlerin kullanıldığını ve bu durumun Evliya Çelebi'nin dikkatini çektiğini göstermektedir. Fakat *Seyahatnâme*'de Hanya fatihi Yusuf Paşa örneğinde verilen bir örnek altının varlığıyla değil yokluğuyla da okurların dikkatine sunulur. Zira Hanya Fatihi Yusuf Paşa'nın getirmiş olduğu sütunlardan biri altın direk sanılacak ve bu durum Yusuf Paşa'nın katlolunmasına sebep olacaktır:

⁸⁶ a.g.e., I. Kitap, s.51.

⁸⁷ a.g.e., I. Kitap, s.112.

“Ve (---) aded sûtûnun biri fâtih-i Hanya Yûsuf Paşa bu amûd için katl olunmuşdur. Gammâzlar **altun** amûddur deyü gamz edüp ba‘de’l-katl bir sarı amûd olduğun müşâhede edüp peşîmân oldular...”⁸⁸

1.4. ALTIN MADENLERİ

Evliya Çelebi *Seyahatnâme*’de sadece altının kullanıldığı yerleri vermekle yetinmez, bu altının nerelerde çıkarıldığına dair bilgileri de okuyucuyla paylaşır. Buna göre gerek Osmanlı imparatorluğun farklı coğrafyalarında gerekse imparatorluk dışında olup Evliya Çelebi’nin gezip-gördüğü, hakkında bilgi verdiği yerler arasında altın madenleri de bulunmaktadır.

1.4.1. Sarıyer

Karadeniz Boğazında, Sarıyer kasabasında baştan aşağı bağ ve bahçe olan sarı renkli yüksek bir dağ olduğunu, bu yüksek dağın doğu tarafında deniz kıyısına yakın bir mağarada saf altın madeni olduğunu söyleyen Evliya Çelebi, bu altının Macar ve Bundukânı ayarından halis altın olduğunu dile getirir. Çelebi’nin ifadesiyle Kefere devrinden Sultan Ahmed Han devrine kadar bin yük akçe iltizam ile eminlik has bir maden iken Defterdar Ekmekçizâde Ahmed Paşa, cevheri ince olup faydası azaldı diye bu madeni kapattırmıştır. Çelebi, bu madenin kendi dönemi için hâlâ kapalı olduğunu fakat sultan tarafından açılması hususunda buyruk olursa iyi bir maden olduğu için işletilmesinin de mümkün olacağını dile getirir:

“Karadeniz boğazları dâhilinde Sarıyâr kasabasında bir asfarü’l-levn bir kûh-ı bâla vardır. Tâ zirve-i a’lâsına varınca serâpâ bâğ u bâğçedir. Ol cebel-i âlînin cânib-i şarkîsinde sâhil-i bahre karîb bir gârda zeheb-i hâlis ma‘deni vardır. Ammâ Üngürüs ve Bundukânî ayârından hâlis **altunu** vardır. Kefere asrından tâ Sultân Ahmed Hân asrına gelince bin yük akçe iltizâm ile emânet bir ma‘âdin-i hâs idi. Defterdâr Ekmekcizâde Ahmed Paşa cevheri rakik olup fâ’idesi şey-i kalil oldu

⁸⁸ a.g.e., I. Kitap, s.141.

deyü sedd etdi. Hâlâ mu'attaldır. Ammâ yine taraf-ı sultândan fermân olunsa bir a'lâ ma'dendir. Belağın mâ-belağ husûlü mümkündür."⁸⁹

Evliya Çelebi'nin bu kaydı bölgede altın madeni ocaklarının bulunduğunu teyit etmektedir.⁹⁰ Bu bölgede, Sarıyer'de, altın madeni olduğu maden haritalarında da yer almaktadır. Hammer'a göre de bu semte, Kuzey Mahallesi yakınındaki dağ boyunca uzanan altın madeni vardır ve bu yüzden "Sarıyar" adını almıştır.⁹¹

Evliya Çelebi, Sarıyer Kasabası'nın imaretlerini anlatırken altın madenine tekrar değinir. İskender Zülkarneyn'in Karadeniz'i kesip Akdeniz'e karıştırırken Sarıyer'de altın madeni bulup denizi başka yerden kesip bu maden bölgesinde bir şehir yaparak ismini Fondura şehri koyduğunu aktarır:

*"Tâ İskender-i Zülkarneyn asrında ma'mûr bir şehri azîm idi. Zîrâ İskender bu mahalde deryâ-yı Karadeniz'i kesüp Akdeniz'e mahlût ederken bu mahalde **altun ma'deni** bulup deryâyı gayrı mahalden kesüp bu ma'den mahallinde bir şehir binâ edüp ismini şehri Fondura kodu, gâyet ma'mûr şehir idi."*⁹²

Ve Evliya Çelebi, altın madenin vasıflarını sıralamaya başlar. Osmanlı devletinde tâ sultan (?) asrına kadar bu maden işleyip saf altın elde edildiğini, sonra Defterdar (?) Paşa'nın ayar tutup geliri masrafını karşılamayınca kapattığını aktarır:

*"Evsâf-ı ma'âdin-i zeheb: Âl-i Osmân devletinde tâ Sultân [(---)] asrına dek bu ma'den işleyüp **zeheb-i hâlis altun** hâsıl olurdu. Ba'dehu Defterdâr (---) Paşa ayâr dutup harcı hâsılına kifâyet etmeyüp mu'attal etdiler."*⁹³

⁸⁹ a.g.e., I. Kitap, s.30.

⁹⁰ M. Mazak, A. Mazak, A., **Dersaadet'in Sayfiye Semti Sarıyer**, İstanbul, 2008.

⁹¹ Hammer-Purgstall, J., F., von, 1774-1856: **Osmanlı Tarihi**, Çev. Mehmet Ata, Bugünkü Dile Özetleyerek Yeniden Yazan: Abdülkadir Karahan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.

⁹² Evliya Çelebi, a.g.e., I. Kitap, s.223.

⁹³ a.g.e., I. Kitap, s. 223-224.

1.4.2. Kağızman

Kağızman Kalesi'nin özelliklerini anlatan Evliya Çelebi, tuzla, değirmen taşı, yara taşı, kuyumcular buresi, berber bileğisi, sümüger taşı, kayağan taşı madeni gibi civarda olan on bir madeni sayar. Bu madenler arasında altın ve gümüş madeni de vardır fakat Çelebi'ye göre bunların geliri giderlerine yetmediğinden hâlen işletilmemektedir:

*“...Kal‘anın cânib-i garbisinde tuzla-yı azîm ve me‘âdin-i kavîdir ve değirmen taşı ma‘deni vardır. Acem'e ve Erzurûm'a ve sâ'ir diyârlara seng-i âsiyâb bu Kağızmân dağlarından gider. Ve yara taşı, cerrâhlar merhem-i Süleymânî edüp yaraya ve bereye korlar, mücerrebdır. Ve kuyumcular böresi ve berber bileğisi ve sümüger taşı, ya'nî kayağan taşı ma‘deni bu Kağızmân dağlarında hâsıl olup kal'a neferâtlarına mahsûlü kânûn üzre aklâm kayd olunmuşdur. İki yerde **altın** ve gümüş ma‘denleri vardır. Ammâ hâsılı harcına kifâyet etmediğinden hâlâ mu'attaldır. Ve'l-hâsıl cümle on bir me‘âdin vardır...”*

Osmanlılar 1579'da Keçivan Kalesi'ni onarıp Çarşı Mahallesi'nde de şimdiki Kağızman Kalesi'ni taştan yaptırmış, Toprakkale'deki eski sancak merkezi buraya taşınmıştır. Kanuni'nin yaptırdığı bu kale ve kale yanındaki Süleyman Han Camisi yedi gün yedi gece süren Ağrı Depremi'nde sarsıntıyla yıkılmıştır. Kağızman'ın altın ve gümüş madenleri işletilmiş I. Sultan Mahmut adına Kars'ta kesilen gümüş akçaların madeni de Kağızman'dan çıkarılmıştır.⁹⁴

Modern çalışmalarda yakın zamana kadar buradan altın çıkarıldığı da kaydedilmektedir.⁹⁵

⁹⁴<http://www.kagizman.gov.tr/ilcemizin-tarihcesi>

⁹⁵ Necati Tüysüz'ün 1991 yılında yayınlanan “Kazikkaya (Kağızman-Kars) Plaserlerindeki Altının Dağılımı ve Kökeni” adlı makalede de Kağızman'dan altın çıktığına dair bilgiler yer almaktadır. Necati Tüysüz, “Kazikkaya (Kağızman-Kars) Plaserlerindeki Altının Dağılımı ve Kökeni”, **MTA Dergisi**, s. 113, 1991, s.105-112.

1.4.3. Filibe

Evliya Çelebi, hiçbir diyarda olmayacak kadar çok, maden ve gömülü hazineye sahip Filibe'yi anlatırken burada çıkan altın, gümüş, kurşun ve demir madenlerinden bahsetmektedir. Dobra Venedik Kralı divanında Filibe için onun dağlarında olan altın, gümüş, kurşun ve demir madenleri kendi ülkesinde var olsa Büyük İskender gibi cihangir olabileceklerini söyleyip hayıflanır:

*“...Dobra Venedik kralı divânında dahi bu Filibe Makedone deyü anup "Âh anın dağlarında olan **altun** ve gümüş ve kurşum ve demir ma'âdinleri bizim devletimizde olsa İskender-i Kübrâ gibi [134a] cihângîr olurduk" deyü te'essüf çekerlerdi. Andan ma'lûmdur kim bu Filibe'de olan ma'âdin ve defâ'in-i künûz bir diyârda yokdur. Meğer ümm-i dünyâ Mısr-ı Kâhire-i Mu'izze'd-dîn'de yâhûd şehr-i Budin'de yâhûd İslâm destinde ola.”⁹⁶*

Zengin yeraltı kaynakları, ormanları ve keresteciliği, tarımda tütün, hafif sanayisinde tekstili, ağır sanayisinde krom, kurşun-çinko ve altın cevherlerinin işlenmesi ve makine imalatı ile bilinen bu yerde ülkenin tek bentonit, perlitve tras yatakları burada bulunmaktadır ve bölgenin kalkınmasında önemli rol oynamaktadır.. Metal cevherlerden ise; kurşun –çinko, krom ve altın kaynakları bulunmaktadır. Hali hazırda bu madenlerdeki cevher kaynakları tükendiği için madenlerin faaliyetlerine son verilmiştir. Önemli sıkıntılardan bir tanesi cevherlerdeki metal oranının düşük olması ve bundan dolayı maliyetlerin artmasıdır. Bir diğer problem ise maden işlenen arazinin iyileştirilmesi ve sanayi sularının arıtılmasında gerekli hassasiyetin gösterilmemesidir.⁹⁷

⁹⁶ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, III. Kitap**, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 1999, s.210.

⁹⁷ Deniz Yumer, “Bulgaristan Kırcalı Bölgesi”, **T.C. Filibe Başkonsolosluğu Ticaret Ataşeliği**, Ağustos 2016, s.28.

1.4.4. Akra Dağı

Rey Şehri'nin batısı ve kuzeyine meyilli, çıplak, ağaçsız, verimsiz ve yüksek Akra Dağı'nı anlatan Evliya Çelebi, Molla Karni'nin Akra Dağı'nda altın madeni olduğunu fakat saf altını elde edemeyip masrafı gelirini karşılayamadığını söylediğini aktarır. Yalnız Evliya Çelebi, Molla Karni'nin dediklerinin yalan olduğunu, kendisi Rey Şehri'ni dolaşırken Akra Dağı'ndan yedi katar katır yükü toz altın Rey hanına geldiğini, kezzap ile suya çekilip sonra yüksek ateşte eritilip yumuşak bir saf altın elde edildiğini ve daha sonra o katar katırlar ile anılan külçeyi han şaha gönderildiğini ve de hâlâ Akra külçesinin İran'da meşhur olduğunu ifade eder:⁹⁸

*“...Sene (---) târîhinde İmâdiyye'ye giderken bu kûh-ı Akra'da meks edüp Monlâ Karnî nakli üzre bu kûh-ı Akra'da **altun** ma'deni vardır ammâ Ekrâd diyârında olmağile zer-i hâlisin husûle getiremeyüp harcı hâsılıyla berâber gelmez demiş idi. Meğer lağv imiş. Bu hakîr şehri Rey temâşâsında iken Akra kûhundan yedi katar-ı katır yükü tibr altun Rey hânına gelüp tîz-âb ile suya çeküp ba'dehû âteş-i germâ-germde kâl edüp bir nerm zer-i hâlis hâsıl oldu kim ta'bîr olunmaz.*

Ba'dehû ol katar-ı katırlar ile mezkûr tibrî hân şaha gönderdi. Hâlâ tibr-i Akra' Kürdistân-ı Acemistân'da meşhûrdur... ”⁹⁹

Evliya Çelebi Akra Kalesinin özelliklerini anlatırken Akra Dağında Dergezîn taraflarından geçip Akra Dağı eteklerinden geçerken Akra Dağı'nın ve madenlerinin özelliklerini yazdığını ifade eder ve Akra Dağında çıkan madenlere tekrar değinir. Zırnıh, cibiz madeni yani alçı taşı, demir, bakır ve halis altın madenini sayar ve bu dağda yedi çeşit maden bulunduğunu aktarır. Yalnız bu bölge Kürt bölgesi olduğu için hiçbir madenin nasıl çıkarıldığına dair bir bilgiye sahip olmadıkları için giderini karşılamayıp âtil kalmış madenler olduğunu aktarır:

⁹⁸ Evliyâ Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: ağdad- Basra- Bitlis- Diyarbakır- İsfahan- Malatya- Mardin- Musul- Tebriz- Van (4. Kitap, 2. Cilt)**, haz.: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul, Haziran 2010, s.523.

⁹⁹ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, IV. Kitap**, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2001, s.229.

“...ol kûh-ı bülend üzre yedi gûne ma‘âdin-i hâlis olur.

Evvvelâ ma‘âdin-i zirnih ve ma‘âdin-i cîz ya‘nî seng-i alçı ve ma‘âdin-i hadîd ve ma‘âdin-i nuhâs ve **ma‘âdin-i zeheb-i hâlis** olur. Lâkin diyâr-ı Kürd olmağile her gûne ma‘âdinlerin istihracı ilminden haberdâr olmadıkları ecilden hâsılı harcin ihâta etmeyüp mu‘attal kalmış ma‘âdinlerdir.”¹⁰⁰

Kıssis rahip kiliselerini anlatan Evliya Çelebi, bu büyük kiliseyi anlatırken kilisenin damlarının ve pencerelerinin billûr, nefes ve moran camları ve altın haç alemlerinin parıltısından bahsederken bu kilisenin ışıltısını altın madeni olan Akra Dağına benzetir:

“Bir mesâfe-i ba‘ideden bu deyre âdem nazar etse damlarının ve câmlarının billûr u nefes u moran revzenlerinin şa‘şa‘asından ve üç yüz yerde âdem kaddi altın haç alemlerinin şu‘lesinden merdüm-i benî âdem hîrelenir. Gûyâ bu deyr-i azîm Kürdistân'da **altın ma‘deni** olan Akra dağı gibi berk urup nûru [59b] âdemin dîdelerinin hîrelendirir.”¹⁰¹

Bu benzetmeden de anlaşılacağı gibi Akra Dağında bulunan altın madeni göz kamaştırarak şekilde olmalıdır.

1.4.5. Bosna

Osmanlı İmparatorluğu’nda altın madeni bulunan yerlerden birisi de Bosna’dır. Evliya Çelebi, Bosna’yı anlatırken bu beldenin maden hazineleri için ayrı bir başlık açar ve Bosna’da üçü başka yerde bulunmayan maden olmak üzere toplam dokuz maden çıktığını aktarır. Gümüş, bakır, kurşun, demir, nora taşı, (hırızma) bu lâciverd taş madenlerinin arasında altın madeni de vardır fakat bu altın madeninin (de) geliri masrafına yetmediği için Ferhad Paşa tarafından kapatmıştır:

¹⁰⁰ a.g.e., IV. Kitap, s.299.

¹⁰¹ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, VII. Kitap**, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, s.100.

“Bu eyâletde dokuz gûne ma‘âdinler var kim gayrı diyârın hâk-i pâkinde üçü bulunmaz. Hattâ bu Bosna diyârında **altun ma‘deni** dahi vardır, ammâ hâsılı harcına kifâyet etmedüğünden Ferhâd Paşa kûm etmiştir...”¹⁰²

Nisan 1857'de Ma'adin-i Hümâyûn Meclisi tarafından hazırlanmış olan Osmanlı topraklarında yer alan maden ocaklarının yer aldığı deftere göre Bosna eyaleti Kõnice kazası yakınlarında bulunan Kreşova ve Prozor köyleri ile İzvornik sancağına tabi Srebrenica, Tuzla-i Balâ, ve Gradacac'da bulunan ocaklar ile Resyofa (?) havalisinde aynı zamanda gümüş madeni üretimi de yapılmakta olan altın madeni bulunmaktadır.¹⁰³

1.4.6. Kütahya Altıntaş

İmparatorluk topraklarında altın çıkarılan yerlerden bir diğeri ise Kütahya/Altıntaş'tır. Evliya Çelebi Kütahya Altıntaş'ı anlattığı bölümde buraya neden Altıntaş denildiğini açıklarken Selçuklular döneminde bir kayadan altın madeni çıktığı için bu ismi aldığını söyler:

“Kasaba-i Altuntaş: Âl-i Selçukıyân zamânında bir kayadan **altun ma‘deni** çıkmağile Altuntaş derler.”¹⁰⁴

Yer altı kaynakları bakımından zengin olan Kütahya'da XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Antimon, Krom, Lületaşı, Zımpara, Zırnik gibi madenlerin çıkarıldığı kayıtlarda yer almaktadır.¹⁰⁵ Bugün MTA verilerine göre Kütahya'da bor ve kaolen olmak üzere gümüş, krom, alunit, asbest, antimuan, bakır-kurşun-çinko, demir, barit, bentonit, diyatomit, flor, feldispat, grafit, civa,

¹⁰² Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, V. Kitap**, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İbrahim Sezgin, YKY, İstanbul, 2001, s.223.

¹⁰³ Fahrettin Tızlak, “XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları”, **Bellekten**, C.LX, Sayı 229, Ankara, 1996, s.707.

¹⁰⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e., IX. Kitap**, s.18.

¹⁰⁵ Mehmet Bayartan, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. X-1, 2008, s. 142-144.

manganez, manyezit, mangan, mermer, çimento hammaddeleri, feldispat, jips, florit ve kum-çakıl kireç taşı, perlit, kükürt, talk, tuğla-kiremit ve altın madeni vardır.¹⁰⁶ Yalnız Evliya Çelebi'nin Selçuklular döneminde altın çıktığını söylediği Kütahya'nın Altıntaş ilçesinde bahsedilen dönemde Kütahya'nın yer altı kaynakları bakımından oldukça zengin olması hasabıyla altın çıkıyor olması muhtemeldir fakat bugün bölgeden altın değil, mermer ve mangan çıkarılmaktadır.

1.4.7. Almanya

Alman diyarına giden Kurt Paşa'nın Muharrem ayının 23. günü Perşembe günü ganimet ile birlikte döndüğünü anlatan Evliya Çelebi, dördüncü bölümde yer alan gazileri anlatırken Muharrem ayının 28. günü Hanzâde Ahmed Giray Sultan'ın Tatarlarla birlikte Ak yaylalardan ileri geçerek altın gümüş madenleri bulunan vilâyetlerini yağmalamaya ferman olup 40.000 Tatar ile Hanzâde çapula gittiğini aktarır:

*“Ve mâh-ı Muharrem'in yigirmi sekizinci gün Hânzâde Ahmed Giray Sultân cümle Tatarlarıyla Ak yaylalardan öte geçüp **altun** gümüş ma'denleri vilâyetlerini nehb ü gâret etmeğe fermân olup kırk bin Tatar ile Hânzâde çapula revâne oldular, ammâ yerlerine cümle Bucak Tatarları kaldılar.”¹⁰⁷*

Yalnız Evliya Çelebi bu altın ve gümüş madenlerinin nerede olduğunu yazmaz. Sadece madenlerin yağmalamaya ferman olduğundan haber verir.

1.4.8. Leve (Levice)

¹⁰⁶ MTA Kütahya İli Maden Haritası <http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/hizmetler/maden-haritalari/kutahya.pdf>

¹⁰⁷ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, VI. Kitap**, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2002, s.197.

Hron ırmağının doğu kıyısına yakın bir şehirde¹⁰⁸ yer alan Havaleli hisar, diğer bir ifade ile eski Leve Kalesi'nin özelliklerini anlatan Evliya Çelebi, şenlikli bir ülke olan Leve'nin (Levice) dağlarında altın ve gümüş madeni olduğunu aktarır:

“...*Ve dağlarında **altun** ve gümüş ma'denli bir âbâdân dâr-ı diyardır...*”¹⁰⁹

Maden bakımından zengin olmayan ülke topraklarından bugün Evliya Çelebi'nin de dediği gibi az miktarda demir, bakır, kurşun, civa, altın ve gümüş çıkarılır.¹¹⁰

1.4.9. Bükreş

Evliya Çelebi, bugün Romanya'nın başkenti olan Bükreş'i uzun uzadıya anlatır. Yönetimi, şehirleri, konakları derken sıra Bükreş'in madenlerine gelir. Zift, petrol, katran ve balmumu gibi yer altı madenlerinden başka yetmiş altı madeni olan bu şehirde okna isimli tuz madenleri ibretliktir. Bu madenlerden başka şehrin üç yerinde bakır, gümüş, demir, tuz, güherçile ve altın madeni vardır:

“...*Ve cümle üç yerde bakır ve gümüş ve demir ve **altun** ve tuz ve güherçile (---) (---) ma'denleri vardır, ammâ Okna nâm tuz ma'denleri ibret-nümâdır kim beher sene birer Mısır hazînesi hâsıl olur. Ve dahi zift ü petrol ü katrân ve balmûmu yerde biter ma'denlerinden mâ'adâ yetmiş altı güne ma'âdin mahsûlâtı dahi vardır.*”¹¹¹

¹⁰⁸ Sadık Müfit Bilge, “Macaristan'da Osmanlı Hakimeyitinin ve İdari Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişmesi”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, Sayı:11, 2000, s. 80 (s.33-81.)

¹⁰⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e., VI. Kitap**, s.228.

¹¹⁰ T.Sabri Erdil, “Çekoslavakya”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 8, s. 254.

¹¹¹ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, VII. Kitap**, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2003, s. 178.

Romanya'nın başlıca yer altı kaynakları altın, gümüş, tuz, mermer, petrol rezervleri ve doğalgaz rezervleridir.¹¹² 2014 yılı Dünya Altın Konseyi Altın Raporu'na göre en çok altın rezervi olan kırk ülke arasında 103.7 ton altın rezervi ile Romanya 35. sıradadır.¹¹³

1.4.10. Moskova

Evliya Çelebi, Moskova kralının aslının nereye dayandığına dair bilgiler verirken Moskova vilayetine değinir. İkliminden, hayvanlarından, meyvelerinden bahsederken madenlerine de değinir ve çokça madeni olan bu vilayette yedi çeşit altın, gümüş, bakır ve demir madeni olduğunu dile getirir:

*“...Ve yedi gûne **altun** ve gümüş ve bakır ve demir ma'denleri ve niçe ma'âdinler dahi çokdur...”¹¹⁴*

Madencilik sektöründe önemli bir yeri olan Rusya'da bulunan yer altı kaynaklar arasında çeşitli cevher, altın, elmas, kömür, petrol vb. gibi hammaddeler sayılabilir. Bugün her yıl Rus madencilik sektörü sayesinde, milyarlarca tonu aşan toprakaltı doğal kaynaklar çıkarılmaktadır. Madencilik sektöründe ilk sıra ana sanayi dalı olan petrol sanayiye ait¹¹⁵ olsa da altın Evliya Çelebi'nin dediği gibi altın rezervleri bulunmaktadır.

Rusya hazinesinin 84 milyar dolar altın rezervi bulunmaktadır.¹¹⁶ World Gold Council'ın 2017eylül ayı verilerine göre dünyanın en büyük altın rezervine sahip ülkeleri arasında Rusya yedinci sırada yer almış, altın rezervi 34,6 ton artarak 1.778 tonun üzerine çıkmıştır.

¹¹² Murat Kavalalı, **Avrupa Birliği'nin Genişleme Süreci: Avrupa Birliği-Romanya İlişkileri**, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Avrupa Birliği İle İlişkiler Genel Müdürlüğü, Şubat 2016, s.12.

¹¹³ Yy, Dünya Altın Konseyi Altın Raporu, 2014.

¹¹⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e., VII. Kitap**, s.305.

¹¹⁵ Akif Abdullah, Tahire Hüseyinli, “XXI. Yüzyılda Rusya'nın Sanayi Sektörünün Yapısal Analizi”, **Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi (Journal Of Turan Center For Strategical Researches)**, C.5, S. 18, ilkbahar, 2013, s. 5-6.

¹¹⁶ Çağdaş Duman, “Putin Sonrası Rusya'ya Genel Bir Bakış”, https://www.researchgate.net/publication/326957528_Putin_Donemi_Rusya, Ağustos, 2018.

1.4.11. Girit

Evliya Çelebi Girit Adası'nın madenlerini bir başlık altında anlatmaya başlar. Yüz yetmiş çeşit madene sahip bu beldede zernih madeni, katran, zift, kara nefit, kükürt, kitre, iricna, şap, kil, kilarmeni, laden, balmumu, kireç taşı madenlerinin yanı sıra kırk yerde güherçile, yedi yerde tuz ve alçı taşı madeni, üç yerde şap ve bakır, iki yerde gümüş, kurşun, demir ve bir yerde altın madeni vardır:

*“Evvelâ üç yerde bakır ve bir yerde **altun** ve iki yerde gümüş ve kurşun ve demir ve yedi yerde tuz ve kırk yerde güherçile ve üç yerde şeb ma'denleri ve yedi yerde alçı taşı ma'denleri cümle taşları kireç ma'denleridir. Ve zernih ma'deni ve katrân ve zift ve kara nefit ve kükürd ve kitre ve iricna ve şâb ve gil ve kilarmeni ve lâden ve balmûmu ve niçe bunun emsâli emsâli gûnâ-gûn ma'âdinlerden cümle yüz yetmiş gûne ma'denleri hâsıl olup cümle mîrî kayd olunup her biri hâlâ iltizâmdır.”¹¹⁷*

Evliya Çelebi'nin de dediği gibi Köprülüzade'nin Girit'te başkumandanlık yaptığı son üç yıl içinde adada kırk kükürt madeni veya imalathanesi, üç bakır, yedi tuz, üç şap, iki gümüş, bir altın, bir demir, bir kurşun madeni mevcuttur.¹¹⁸ Bugün ise adada gümüş ve demir madeni var olmasına rağmen işletilmemektedir. Adada vaktiyle alçı, lüleci çamuru ile bileği taşı bulunmakta olup bileği taşı İtalya, Marsilya ve İngiltere'ye ihraç olunmaktaydı.¹¹⁹

1.4.12. Mısır

Mısır'ın altın madenlerini anlatan Evliya Çelebi, buradaki kızıl renkli kireç toprağı, gümüş, natrûn, güherçile, tuz ve altın madenlerinden bahseder. Evliya Çelebi, Cuşi Dağının ardında Becâmîm Dağı denilen yerde kızıl renkli kireç toprağı çıktığını ve bu toprağı yaksalar altın çıkacağını ifade eder:

¹¹⁷ Evliya Çelebi, a.g.e., VIII. Kitap, s.242.

¹¹⁸ Yılmaz Öztuna, **Osmanlı Haremnde Üç Haseki Sultan**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015.

¹¹⁹ Hüseyin Kami Hatyevi, **Girit Tarihi**, Dersaadet, 1288, s.75.

“Zikr-i ma‘âdin-i zeheb: Mısır’ın cânib-i kıblesine iki sâ‘at ba‘îd cebel-i Cûşî ardında Ayn-ı Mûsâ dağlarına cebel-i Becâmîm derler, anda bir kızıl reng kireç toprağı hâsıl olur, ol turâbı âteşde yaksalar **altun** çıkar. Ammâ odun kaht olduğundan çıkan **altun**un harcı hâsılından mahsûl olmaz. Hâkim Bi-emrillâh halîfe iken yedi sene çıkardup ba‘dehu mesdûd etmiş, hâlâ âsârları zâhir ü bâhirdir.

Mısır’ın cânib-i garbîsinde cebel-i Câlût’da gümüş ma‘deni vardır.

Ve cânib-i şarkîsinde cebel-i Mukattam ki Cûşî dağıdır, anda **altun** ma‘deni vardır...”¹²⁰

Bilindiği gibi dünyanın en eski altın üreticileri Mısırlılardır. Mısırlılar M.Ö. 5000 yıllarında bakır ile alaşım halinde bulunan altını toprak altından çıkarmaya başlamışlardır. Ayrıca madencilik tarihine ait ilk belge Mısır hiyerogliflerine göre altın madencilik merkezi olan Nubya’daki Luxor kentinin (eski Mısır’da Thebes) doğusundaki Hammamat Vadisi’nde yer alan bir altın madeninin MÖ 3500 yıllarına ait krokisidir.¹²¹ MÖ. 2. Bin yılın üçüncü çeyreğinde (1500-1200), Doğu Akdeniz’i paylaşan diğer uygarlıkların Mısır’ı altın cenneti olarak gördükleri bilinmektedir.¹²²

“Ender ve egzotik bir lüks olan altın tüm taraflar için özellikle önemlidir. Yalnızca onun topraklarında altın madenleri bulunduğundan, bir tek Mısır kralı altın gönderebiliyordu. Diğerleriyle Mısır’a at, bakır, zanaat ürünleri vb. yolluyor, karşılığında kendilerine altın gönderileceğini biliyorlardı. Diğer hükümdarlar arasında da benzer değiş-tokuşlar olurdu. Örneğin, Alaşiya’da [Kıbrıs] bol miktarda bakır vardı, Babil ise lapis lazuli kaynağıydı. Hediyeler arasında mamul nesnelere, gösterişli kumaşlar ve iyi cins kokular da vardı. Asıl amacın ender mallara erişmek olduğunu herkesin bilmesine karşın, bunların hediye oldukları kurmacası özenle sürdürülürdü. Bu nedenle mantıksız görünen bazı uygulamalarla karşılaşabiliyoruz: Örneğin Alaşiya kralı Mısır’a –fildişinin bol olduğu ülkeye– çok miktarda bakır ve

¹²⁰ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, X. Kitap**, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2007, s.257.

¹²¹ İbrahim Hakan Ünal, Serpil Tuncel, Birnigar Yoleri, Murat Arslan, **a.g.e.**, s.3.

¹²² İzzet Çıvgın, “Mısır Eski Krallığı (MÖ. 2700-2200) Devrindeki Ticari Ağların Mısır Uygarlığı İle Nübye/Sudan Devletleşmesi Üzerindeki Etkileri”, **TAD**, C. 34, S. 58, 2015, s. 376.

*ağaçla birlikte az miktarda fildişi de yollamıştı. Bunu yapmasının nedeni, karşılığında fildişi almayı umduğunu açıkça belli etmektir. Hükümdarlar bu malların miktarını ve niteliğini tartışmaktan genelde hiç çekinmezlerdi. Amarna mektuplarında bu durum açıkça görülür ve örneğin Mısır kralının hasisliğinden sık sık şikâyet edilirdi. Babil kralı şöyle yazıyordu: 'Bana selamlama hediyesi olarak altı yıl içinde yalnızca gümüşe benzeyen 14 kilo altın yolladın'. Mittani hükümdarıysa şöyle sızlanıyordu: 'Kardeşimin ülkesinde altın toprak kadar boldur.'*¹²³

Hal böyle iken Evliya Çelebi'nin Mısır'da altın çıktığına dair verdiği bilginin yanlış olması muhtemel değildir. Hatta Evliya Çelebi, zaman zaman anlatısında karşılaştırma ögesi olarak Mısır altınının çokluğunu verecektir.

¹²³ Marc van de Mieroop, **Antik Yakındoğu'nun Tarihi (İÖ 3000 – 323)**, Çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi, Ankara, 2006, s. 170-171.

Evliya Çelebi Seyahatnâme'inde adı geçen Sarıyer, Kütahya, Kağızman, Akra Dağı, Bosna, Filibe, Almanya, Levice, Romanya (Bükreş), Moskova, Mısır ve Girit adasında çıkarılan altına harita üzerinde bakacak olursak:

Resim 1: Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde geçen altın madenleri

1.5. ESNAF SINIFLARI

Evliya Çelebi maden çıkarılan yerlerden bahsettikten sonra bu madeni işleyen esnafı da *Seyahatnâme*'de gündemine alır. Buna göre eserde ramatçılar, tîzabçılar, altın döğücüler ve altın yaldızcılar esanfindan bahsedilmektedir.

1.5.1. Ramatçılar esnafı

Evliya Çelebi'nin zikrettiği bu esnaf sınıflarından birincisi ramatçılardır. Evliya Çelebi, esnaf sınıflarını anlatırken kuyumcu atölyelerinde uçuşarak ya da çeşitli yollarla yere düşen zerrelere toplanan malzemeyi kullanan¹²⁴ ramatçılara da değinir. Her esnaf grubunda yaptığı gibi ramatçılar esnafının da kaç neferinin olduğunu, pîrlerinin kim olduğunu verdikten sonra ramatçıların tanımını ve ne iş yaptıklarını anlatır. Buna göre ramatçılar yılda bir kez kuyumcuların ve saatçilerin dükkânlarında olan çer çöp ve toprakları süpürüp, temizleyip gümüşçülere satar ve gümüşçüler de deniz kıyısında ramatları tekne içinde çalkalar. Çer çöp denize gider, altın ve gümüş parçaları tekne içinde kalır. Kalan altın ve gümüş eriterek kâr edilir.

“Esnâf-ı rumatçıyân: Neferât 400, pîrleri Nusayr-ı Hindî'dir kim ferrâşların pîridir. Kuyumcular elkâbında bu tâ'ifeye rumatçılar derler. Yılda bir kerre bunlar kuyumcu dükkânlarının ve sâ'atcilerin dükkânlarında olan hâr [u] hâşâk türâbları süpürüp pâk edüp gümüşhânecilere satup anlar dahi leb-i deryâda rumatları tekneler içre çalkayup hâr [u] hâşâkı deryâyâ gidüp altun ve gümüş pâreleri tekne içre kalup ba'dehu kal edüp...”

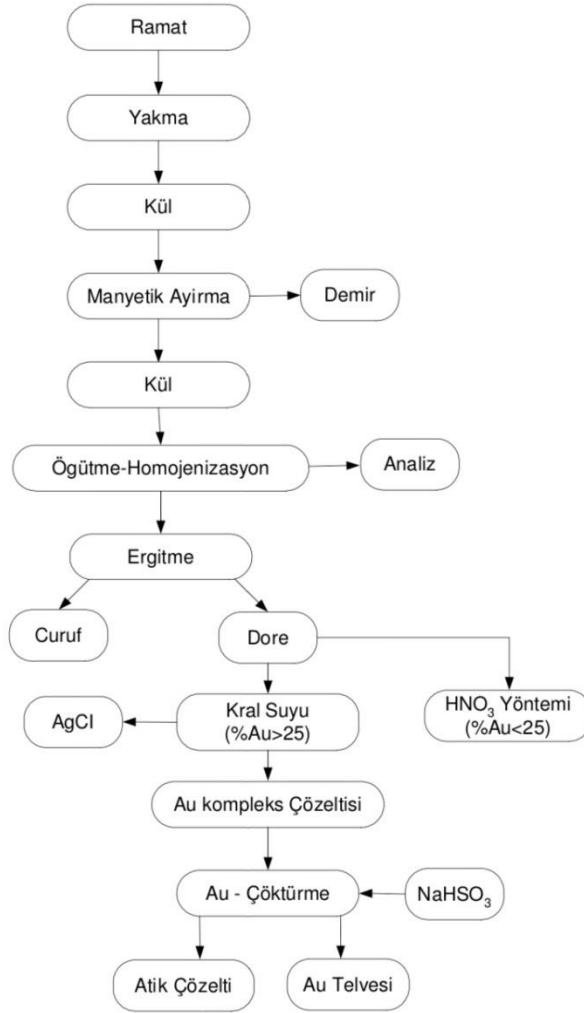
Çelebi'nin ifadesine göre bu mesleği Yahudiler yapmaktadır.

“...bu gûne kâr eder Yahûdîlerdir.”¹²⁵

¹²⁴ Yy., MYK Ulusal Meslek Standardı, “Kuyumcu Seviye 4”, *Resmi Gazete*, 26.12.2013, s.4.

¹²⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e., I. Kitap*, s.306.

“Kuyumculuk faaliyetlerinin gerçekleştirildiği, sayıları beş bini aşan ve tümü de metropol merkezlerinde bulunan atölyelerden yılda yüzlerce kilogram siyanür hiç bir şekilde detoksifiye edilmeden kanalizasyona atılmaktadır. Standart numune alma yöntemlerinin uygulanmaması ve karşılıklı güvensizlik nedeniyle, hurda ve süprüntülerden altın ve gümüşün geri kazanılması günümüzde küçük ramat atölyelerinde” yapılarak devam etmektedir.”¹²⁶ Proses, rafinasyon ve geri kazanım yöntemlerin birbirini takiben birleştirilmesi sonucunda ramat işleme prosesi oluşmaktadır.¹²⁷

Şekil 1: Ramat geri kazanım ve rafinasyon prosesinin akım şeması

¹²⁶ Barış Erdem, “İkincil Kaynaklardan Altın Geri Kazanım ve Rafinasyon Prosesinin Optimizasyonu”, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Haziran 2006, s.26

¹²⁷ Barış Erdem, a.g.t., s.45.

1.5.2. Saf altın ve gümüş tîzâbcıları (kezzapçıları) esnafı

Evliya Çelebi, ramatçı esnafını anlattıktan sonra saf altın ve gümüş kezzapçıları esnafını anlatmaya başlar. Yirmi iki iş yeri, yüz neferi olan bu esnaf grubunun piri, ramatçı esnafının da piri olan Nusayr-ı Hindî'dir ve yine ramatçı esnafı gibi bu esnafın da tamamı Yahudi'dir. Bu esnaf grubunun işi eski işlerden kalan altın yaldızlı malzemeden altınını rende ile kazımaktır. Gümüşleri altından, altınları gümüşten ayırmak için iri şişeler içine gümüşü parça parça koyarlar. Önce hafif ateş ile şişeyi ateşin üzerine koyarlar ve içine kezzabı yavaşça dökerek kaynatırlar. Altın, haşhaş tanesi gibi şişe dibinde kalır, gümüşü ise safi su olur. Elde edilen bu altına su altını denilir ve balmumu gibi iki parmak arasında ezilir. Bir çeşit safran sarısı altındır. Daha sonra su olan gümüşe bir tür kezzap daha koyup yine şişede kaynatılır. O da haşhaş tanesi gibi şişenin dibinde saf gümüş kalır. Artık eritmeye ihtiyaç kalmayan gümüşün adı da su gümüşüdür. Bu da elde ezilir ve sırmadan saf gümüştür. Bu kezzabı Hz. Süleyman bulmuş ve uyuz olan devlere sürüp uyuzluktan kurtarmıştır. Yalnız kezzabın kokusundan dolayı bu iş ile uğraşan Yahudi esnafın sakalları yeşil, kırmızı ve açık sarı, tırnakları ise siyahtır:

“Esnâf-ı tîz-âbcıyân-ı sîm ü zer-i hâlis: Kârhâne 22, neferât 100, pîrleri Nusayr-ı Hindî'dir, Enes ibn Mâlik perverdesidir. Sâhib-i kîmyâ idi. Kabri Yemen şehrinden şehr-i Mihcem'dedir.

Bu tâ'îfeler dahi cümle Yahûdilerdir. Kârları oldur kim bir gümüşde altun olsa yâhûd bakırda ve kurşumda gümüş yâhûd altun olsa ekseriyyâ kâr-ı kadîmlerde kalan altun mutallâ olup altunun rende ile kazırken gümüş dahi böyle kazılır, bu gûne gümüşleri altundan, altınları gümüşden ayırmak için iri şişeler içre gümüşü pâre pâre koyup ibtidâ nerm âteş ile şişeyi âteş üzre koyup içine tîz-âbi te'ennî ile dökerek kaynayup altunu dâne-i haşhâş-misâl şişe dibinde kalup gümüşü sâfi su olur. Ba'dehu altunun alup ana su altunu derler, balmûmu gibi iki parmak mâbeyninde ezilir bir gûne za'ferân sarısı altundur.

Ba'dehu su olan gümüşe bir gûne tîz-âb dahi koyup yine şişede kaynadup ol dahi haşhâş dânesi gibi şişenin dibinde hâlis gümüş kalır kim artık kal etmeğe

ihtiyâc kalmayup su gümüşü derler, bu dahi elde ezilir, sırmadan hâlis gümüşdür. Bu [187b] tîz-âbı Hazret-i Süleymân peydâ edüp uyuz olan dîvlere dürtüp gerlikden halâs olurlarmış.

Böyle bir tîz-âbdır kim râyahasından Yahûdîler yeşil ve kırmızı ve kibritî sakalları olup tırnakları siyâh olur. Hind diyârında tîz-âb ile dişlerin boyayup yeşil ve kırmızı ve sarı ve kırmızı dişleri olup otuz iki güne dişli âdem çokdur."¹²⁸

1.5.3. Altın döğücüler esnafı

Elli beş dükkân, yetmiş nefere sahip olan altın döğücüler esnafının eski piri Hz. Davud'dur. Evliya Çelebi Hz. Davud'un Zebûr âyetleri için altını döğüp her sayfayı altınlı ser-levha ettiğini nakleder. Hz. Davud'dan Hz. Peygamber'e gelinceye kadar 1640 sene olmuştur. Mekke-i Mükerreme fethedildikten sonra tamiri sırasında nakkaşların piri Kâbe'yi nakş ederken Abdullahoğlu Nasr oğlu Ebülhazen, Hz. Peygambere döğülmüş saf altın getirip Mekke-i Mükerreme'yi onunla yaldızlayıp parlatmışlardır. Sonra Hz. Peygamberin müsaadesiyle Selmân-ı Pâk, Ebülhazen'in belini bağlayıp zerkûblara yani altın döğücülere pir olmuştur:

"Esnâf-ı zer-kûbyân ya'nî altın döğücüler: Dükkân 55, nefer 70, pîr-i atıkları Hazret-i Dâvûd'dur, kıbel-i Hak'dan nâzil olan Zebûr âyetleriçün altunu döğüp her sahîfeyi müzehheb ser-levhalı ederdi. Zirâ Zebûr âyeti Hazret-i Dâvûd'a nâzil oldu kim âye[t]: 129âyeti delîldir.

Hazret-i Dâvûd'dan nübüvvet-i Resûlullâh'a gelince bin altı yüz kırk sene olup Mekke-i Mükerreme'yi feth etdüken sonra ta'mîr ü termîmi mahallinde nakkâşların pîri Ka'be nakş ederken Ebü'l-hazen bin Nasr bin Abdullâh, Hazret'e döğülmüş zer-i hâlis getirüp Mekke-i Mükerreme'i anınla mutallâ ve müzehheb etdiler.

¹²⁸ Evliya Çelebi, a.g.e., I. Kitap, s.306.

¹²⁹ Kur'ân, Nisa 163; Kur'ân, İsrâ 55; "Davud'a da Zebur'u verdik."

Ba'dehu Risâlet-penâh'ın izn-i şerîfiyle Selmân-ı Pâk, Ebü'l-hazen'in belin bağlayup zer-kûplara ya'nî altun döğücülere pîr oldu. Kabri (---) (---)'dir. Bu ehl-i hıref dahi tahtrevânlar üzre câmlı dükkânları içre altun döğerek ubûr ederler."¹³⁰

1.5.4. Altın yaldızcılar esnafı

Evliya Çelebi'nin bahsettiği diğer bir altın esnaf grubu ise altın yaldızcılar esnafıdır. Çelebi'ye göre Kırk Dükkân, yüz beş nefere sahip olan altın yaldızcılar esnafının piri Hz. Osman'dır. Hz. Peygambere kırk yaşında peygamberlik geldiğinde Hz. Cebrail ile ilk defa Kur'an-ı Kerim'den "Yaradan Rabbinin adıyla oku."¹³¹ âyeti indikten sonra Hz. Osman Müslüman olduğu zaman bu âyeti ser-levha ve tezhip yapar. Tezhibcilerin silsilesi Hz. Osman'a çıkar, Hz. Osman'ın kabri Medine-i Münevvere Bakî'inde denilmiştir. Bu tezhibciler de dükkânlarında Kur'an-ı Kerimleri ve kitapları tezhip ederek geçinir:

“Esnâf-ı müzehheb-keşân: Dükkân 40, neferât 105, pîrleri Hazret-i Osmân'dır kim Hazret-i Risâlet'e kırk yaşında nübüvvet geldikde Hazret-i Cibrîl-i Emîn ile ibtidâ Kur'ân-ı azimden Alak âyeti, yarlığ-ı belîğ-i Rabbü'l-izze gelüp ba'dehu Hazret-i Osmân İslâm ile müşerref oldukda bu âyet-i şerîfi ibtidâ-i Kur'ân-ı azîm edüp ser-levha ve müzehheb edüp hâlâ müzehhebcilerin silsilesi Hazret-i Osmân-ı Zi'n-Nûreyn'e çıkar. Kabri Medîne-i Münevvere Bakî'inde denilmiştir.

Bu müzehhebciler dahi dükkânlarında Kelâm-ı izzetleri ve kitâbları tezhib ederek ubûr ederler."¹³²

Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'de sık sık müzehheb celî hatlardan da bahseder. Bâb-ı Hümâyûn'un üzerinde, kapının takı altında yer alan ham mermer üzerindeki celi hat, altın yaldızlıdır:

¹³⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e., I. Kitap**, s., 324-325.

¹³¹ Kur'ân, Alak 1.

¹³² Evliya Çelebi, **a.g.e., I. Kitap**, s Cilt 1, s.325.

“...Ve dahi atebe-i ulyânın tâkı altında mermer-i hâm üzre **müzehheb** celî hat ile târîhdir...”¹³³

Altın yaldızlı celi hat, bu defa Hattat Demirci'nin elinden Fatih Camii'nin kible kapısından dışarı çıkarken sağ tarafta dört köşe beyaz mermer üzerinde kendini gösterecektir:

“Ve kible kapusundan taşra çıkarken sağ tarafda çâr-kûşe beyâz mermer üzre müzehheb ve lâciverd ile Hattât Demircikulu'nun celî hat ile tahrîr olunan hadîsdir.”¹³⁴

1.6.SİMYA

Simya kelimesinin İbraniceden, Yunancadan ya da eski Mısır dilinden Arapçaya geçtiği ifade edilmiştir.¹³⁵ “Eğer biz kimya ve simya (alchemie) kelimelerinin kökenini araştırarak olursak, Batı kültür dairesi boyunca geriye doğru uzun bir mesafe katettikten sonra Arapçalaşmış Kîmiyâ’ veya artikel ile birlikte el-Kîmiyâ’ kelimesiyle karşılaşırız. Muhtemelen bu kelimedede, bilinmeyen bir zamandan itibaren Yunanlarda kullanılan, kökeni hakkında filologlar ve kimya tarihçilerinin henüz bir uzlaşmaya varmamış oldukları kelimeyle, χυμεία, χημεία veya κημεία, karşı karşıyayız.”¹³⁶

Simya insanlığa iki konu için etkili çözüm sözü vermiştir: Sonsuz bir zenginlik ve ölümsüz bir hayat. Bunların ilkinde demir, bakır, kurşun gibi değersiz metallere altın ve gümüş elde edilmesi yoluyla, ikincisine de “iksîr” denilen sihirli madde sayesinde ulaşılabileceğini ileri sürer. Kendi gizemli yöneliminde metal dönüşümünü ve iksir yapımını hedeflediği için aynı zamanda kimya işlemlerini ve

¹³³ Evliya Çelebi, **a.g.e., I. Kitap**, s.50.

¹³⁴ **a.g.e., I. Kitap**, s.63.

¹³⁵ Abdülhakim Kılınc, “‘Simya’ Kelimesinin Divan Şiirinde Kullanımları”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, C. 21, İstanbul 2018, s. 564.

¹³⁶ Fuat Sezgin, **Geschichte des arabischen Schrifttums**, Cilt 4, Leiden, 1971, s. 3.

metalürji süreçlerini kapsayan bir laboratuvar etkinliğidir. Ancak gerçek bir simyacının asıl amacı genel kabule göre bunlar değil dünyanın ve evrenin işleyişini anlamak ve buna müdahale etmektir.¹³⁷

Seyyid Şerif Cürcani (ö. 15. yy.), *Tarifat* adlı eserde simyayı “Bazen sihirden hakikî olmayana denir. Nitekim meşhûr olan budur. Bunun özeti, fezâda, hisde var olmıyan bazı hayâlî misâller ihdâs etmektir.” şeklinde tanımlamıştır.¹³⁸ Taşköprüzade (ö. 1561) ve Katip Çelebi (ö. 1657) ise ilimleri sınıflandırıp bazılarını tanıtırken simya hakkında da bilgiler vermişlerdir. Simyanın havada birtakım görüntülerin ve suretlerin oluşturulmasından ibaret olduğunu belirtirler. Olmayan hayallerin gerçek olarak algılanmasını sağlamak için birtakım maddelerden ve sözcüklerden yararlanıldığı söylenmiştir. Simya gerçek olmayan sihirdir. Maddelerin ve eşyaların suretlerinin değiştirilmesi ile ilgilidir.¹³⁹

Simyanın kökenine bakacak olursak, simya Son-Helenistik Mısır’da oluşmuştur. Simya’nın ilk temsilcilerinden biri, Mısır’da yaşamış olan Yunanlı Zosimos’tur (~350-420).¹⁴⁰ Yirmi Sekiz ciltlik simya ansiklopedisi *Cheirokmeta*’yı yazmış ve bunu öğrencisi ve kız kardeşi Theosebeia’ya sunmuştur. Zosimos, yazılarında sürekli olarak simyasal maddelerden, pratik deneylerden ya da aygıtlardan söz etmiş ve resimlemiştir. Ona göre simya uğraşı dinsel bir iştir.¹⁴¹

Metallerin transmutasyonu ve imitasyonu ve altın yapımcılık zanaatı anlamında bir kimya veya simya, el-kîmiyâ adı altında Arap-İslam kültür çevresine oldukça erken ulaşmıştır. 2./8. yüzyılın ortasından itibaren Arap kimyasının en önemli ismi Câbir b. Hâyyân’ın eserlerinde, maddelerin niteliksel temelde niceliksel dönüşümü sanatı anlamında olan ‘ilm eş-şan’a’dan her halükarda daha öncedir.¹⁴² Câbir, Aristoteles’in dört unsur (toprak, su, hava ve ateş) görüşünden hareket eden Câbir, var olan her şeyin bu dört unsurdan oluştuğunu, bu unsurların temel nitelikleri (kuru-ıslak ve soğuk-sıcak) farklı olduğu için de bunların birleşmesinden oluşan

¹³⁷ Ayten Koç Aydın, “Simya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, İstanbul, 2009, s.218.

¹³⁸ Seyyid Şerif Cürcanî (Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî), **Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü "Kitabu't-Ta'rifât"**, Çev. Arif Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul, 1997.

¹³⁹ Abdülhakim Kılınc, **a.g.m.**, s. 568.

¹⁴⁰ Zeki Tez, **Bilimde ve Sanayide Kimya Tarihi**, Nobel Yayın, Ankara, 2. Baskı, Şubat 2010, s. 8.

¹⁴¹ Zeki Tez, **a.g.e.**, s.94.

¹⁴² Fuat Sezgin, **İslam’da Bilim ve Teknik**, Cilt IV, İstanbul, 2008.

maddelerin farklı özelliklere sahip olduğunu belirtmiştir.¹⁴³ Doğadaki her şey dört elementin dört nitelikle belirli şekillerde birleşmesinden meydana gelir. Denge kuramına göre görünen ve görünmeyen evrende tam bir düzen ve oran hâkimdir; simya bu oranı anlamak ve oluşturmaktır.¹⁴⁴ Bu sebeple Câbir simyasında sayısal sembolizm ve oranlı sayılar çok önemlidir. Civa-kükürt kuramı da minarellerin oluşumunu açıklamakta kullanılır. Diğer simyacılar gibi Câbir'in bir ilgi alanı da insana ölümsüz hayat sağlayabilen ve bütün değersiz metallere altın elde edilmesinde kullanılabilen iksiri elde etme teknikleridir.¹⁴⁵

Simya çalışmaları ile tanınan bir diğer isim Ebû Bekr Muhammed ibn Zekariyâ el-Râzî'dir. el-Râzî'nin simya konusundaki çalışmaları "Simya Sanatının Kitabı" adlı yapıtında yer almıştır. Bu kitap kısmen Câbir ile aynı kaynaklara dayanıyorsa da el-Râzî'nin bu yapıtı, maddeleri daha iyi sınıflandırması, kimyasal süreç ve aygıtları daha açık tanımlaması bakımından daha göz doldurucudur.¹⁴⁶

Osmanlı ilim geleneği, kimya/simyada da İslam Uygarlığı kültür mirasını büyük ölçüde devralmıştır. Bu nedenle klasik dönem simya-kimya eserleri ve yazarları, Osmanlı simya-kimya bilgi ve geleneğinin temelini oluşturmuştur. Özellikle Câbir b. Hayyân (öl. 815) ile Ali Aydemiroğlu el-Cildekî'nin eserleri en çok kullanılan kimya eserleri olmuştur. En erken tarihli Osmanlı simya yazarlarının başında Aşık Paşa gelir ve *Risâle-i kimyâ* adlı manzum eseri simya konularını da içerir. Eşrefoğlu Rûmî de, bu konuda *Kamer el-Akmâr fi Keşf el-Esrâr* isimli eseri yazmıştır. Osmanlı simya geleneğinin en üretken simyacılarından biri İznikli Ali Çelebi ya da Fâzıl Ali Bey olarak da bilinen Ali Çelebi b. Hüsrev el-İznîkî (ö. 1696)'dir. Dünya yazma eser kütüphanelerinde, çoğu eski kimya geleneği içerisinde kaleme alınmış, otuza yakın Türkçe ve Arapça eseri bulunmaktadır.¹⁴⁷

İslâm dünyasında simya çalışmaları her zaman olumsuz bir yaklaşım çerçevesinde yürütülmemiştir. Simyayı madde dönüştürme sanatı ve iksir hazırlama

¹⁴³ Hüseyin Gazi Topdemir, "İslam Dünyasında Kimya", **Bilim ve Teknik**, Mayıs 2012, s.91.

¹⁴⁴ Seyyid Hüseyin Nasr, **İslâm'da Bilim ve Medeniyet**, Tercüme: Nabi Avcı ve diğerleri, İstanbul 1991, s. 263.

¹⁴⁵ Ayten Koç Aydın, **a.g.m.**, s.218.

¹⁴⁶ Zeki Tez, **Bilimde ve Sanayide Kimya Tarihi**, Nobel Yayın, Ankara, 2. Baskı, Şubat 2010, s.112.

¹⁴⁷ Ayten Koç Aydın, "Osmanlıda Simyadan Kimyaya Geçiş Süreci", **Dört Öge**, Yıl 4, S.9, Nisan 2016, s.108-109.

yöntemi olarak kabul etmeyen çalışmalar da yapılmıştır ki bunların en önemli temsilcisi İbn Sînâ (ö.1037)'dir. Onun çeşitli jeolojik süreçleri, o dönemde bilinen metalleri oluşturan altın, gümüş, bakır, kalay, kurşun ve demirin meydana geliş süreç ve biçimlerini açıklayan *eş-Şifâ* adlı eserinin eṭ-Ṭabî'ıyyât kısmındaki bilgiler, Ortaçağ Avrupası'nda simya karşıtı söylem ve çalışmaların temel dayanağını teşkil etmiştir. İslâm dünyasında ise dönemindeki yaygın anlayışın dışına çıkılarak madde dönüşümünün olabirliğinin reddedilmesi ve simyanın maddeyle ilgilenmesi gereken bir alan şeklinde tanımlanması kabul görmemiştir.¹⁴⁸

Bîrûnî (ö.1050), o dönemde kimyacıların temel açıklama modeli olan, altın ve gümüş gibi değerli madenlerin, daha değersiz madenlerden elde edilebileceğini savunan yapısal dönüşüm görüşünün doğru olup olmadığını araştırmış ve yaptığı deneylerle bunun doğru olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Çünkü ona göre, sihir, büyü, efsun gibi şeyler mesnetsiz ve temelsizdir.¹⁴⁹ Yapısal dönüşüm sonucu elde edildiği söylenen maddeler aslında bir göz boyamanın sonucudur; bir nevi sihirbazlık simya, sihir, efsun, ölümsüzlük ilâcı gibi iddiaların arkasında ihtirasların yattığı düşüncesindedir.¹⁵⁰ Seri deneyler yaparak bu görüşünü ispatlamaya çalışmıştır. Dimaşkî (ö. 1327), *Nuhbetü'd-Dehr* adlı eserinin bir bölümünü eski kimyanın ret ve iptaline ayırmıştır.¹⁵¹ İbn-i Haldun (ö.1406) *Mukaddime*'sinde, "Define arayarak veya bakırı altına dönüştürerek zengin olmayı ancak aptallar, saf kişiler, cahiller ve kandırılmış kimseler düşünür."¹⁵² diyecektir.

Simyanın boş bir uğraş oluşu edebiyatta da yer almış, şiire konu olmuştur. Sümbülzade Vehbi (ö. 1809), simyanın hayal olduğunu, isminin olduğu fakat cisminin olmadığını, aslının şa'beze olduğunu, simyanın mevcut olmayan bir şeye suret veremeyeceğini, bu işlerin hokkabaza yakıştığını, olgun kişilerin simyaya rağbet etmeyeceğini, bazı talihsizlerin aslını bilmeden simyayı İbn-i Sînâ'ya nisbet ettiğini söyleyecektir:

¹⁴⁸ Ayten Koç Aydın, *a.g.m.*, s.218.

¹⁴⁹ Hüseyin Gazi Topdemir, *a.g.m.*, s.92.

¹⁵⁰ Günay Tümer, "Bîrûnî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.6, 1992, s.210.

¹⁵¹ Şaban Döğen, *İslam ve Kimya*, Gençlik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, Mayıs 1996, s. 29.

¹⁵² İbn-i Haldun, *Mukaddime*, Çev. Zakir Kadiri, Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1970, 2:910,1263.

Sîmyâ ise hayâl ü evhâm
İsmi var gerçi velîkin kurî nâm

Aslıdur şu'bede-i mevhûme
Ya'ni sûret viremez ma'dûme

Hokkabâza yakışur böyle fi'âl
Ana rağbet mi eder ehl-i kemâl

Bilmeyüp aslını ba'zı nekbet
İbn-i Sînâ'ya idermiş nisbet¹⁵³

Nâbî, oğlu aracılığı ile gençlere verdiği öğütleri içeren *Hayriyye*'de kimya ile ilgilenmemesi, malını boşuna telef etmemesi oğluna öncelikli öğüdüdür. İksir imkânsız vaat eder, kimya tıpkı Anka kuşu gibi ismi var cismi yok bir mevhumdur ve bir bilim olarak kimya mümkün değildir. Kimya kükürt ya da kömürle olmaz, ancak mucize ya da kerametle mümkün olabilir. Pek çok kimse kimyaya müptela olmasına rağmen kimse ona ulaşamamıştır. Kimyanın pek çok kişinin başını döndürmesine rağmen bir şeyin mahiyetini değiştirmesi imkânsızdır. Kimyager, sözle karın doyurmaz, bir şeylerin şeklini değiştirip düzenlemeyle iksir olmaz. Tüm bu sebeplerden dolayı oğluna kimyadan uzak durmasını söyler:¹⁵⁴

Kîmyâ-sâzlığa itme şegaf
Eyleme mâlunı bî-hûde telef (1402)

Olma zinhâr bu sevdâya esîr
Olacak hâl degüldür iksîr (1403)

¹⁵³ Sünbülzâde Vehbî, **Lutfiyye**, haz. Süreyya A. Beyzadeoğlu, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 59.

¹⁵⁴ Ayşe Yıldız, "Nâbî Divanı'nı ve Hayriyye'yi Gizli İlimler (Okültizm) Işığında Okumak", **Millî Folklor**, Yıl 24, Sayı 95, 2012, s. 66.

Yok yire itme tehî hemyânun
Bûteye koyup eritme cânun (1404)

Kîmyâ kârını san'at sanma
Mübtelânun sözine aldanma (1405)

İsmi var cismi velî nâ-peydâ
Kîmyâ ile cihânda 'ankâ (1406)
Mâl için mâlunı üzân (?) itme
Hâzırın gâ'ibe kurbân itme (1407)

Bûtelerdür küleh-i fakr u fenâ
Anı zann eyleme âlât-ı gınâ (1408)

Kîmyâ sanma ki san'atla olur
Mu'cizeyle ya kerâmetle olur (1410)

Ana ne kar' u ne inbîk gerek
O nefesdür ana tevfiğ gerek (1413)

Çoğınun gam cigerin hûn itmiş
Kim gördün işin altun itmiş (1414)

Sûretin itse de farzâ tagyîr
San'at olur ana dinmez iksîr (1416)

Mübtelâdur katı çok kimse buna
Birisi olmadı ammâ ki resâ (1430)

Kîmyâ itdi çoğın ser-gerdân

Kalb-i mâhiyyete hod yok imkân (1431)

Hân mânın boşadup niçe emîr
Hâm sevdâya düşüp oldı fakîr (1432)

Gâh teklîs ü gehî istiktâr
Âzmâyîşle geçer leyl ü nehâr (1442)

Hall u ‘akda çalışur şâm u seher
Ki bula dest-res-i şems ü kamer (1443)

Kimyâger söz ile sîr olmaz
İstîlâhât ile iksîr olmaz (1444)¹⁵⁵

Simya hakkında verdiğimiz bu kısa bilgiden sonra gözlerimizi *Seyahatnâme*'ye çevirecek olursak, Evliya Çelebi, gittiği yerlerin mimari özellikleri dışında o bölgenin ileri gelenleri, ilim adamları, din bilginleri, hünerli kişileri hakkında da bilgi verir ve bu kişiler arasında simya ilmine sahip kişiler de vardır.

Evliya Çelebi, usta nabızcı ve cerrah olan Abdâl Han'ın hezârfenliğini anlatırken kendisinin kimya ve simya ilmine dair garip bilgilere sahip olduğundan bahseder:

*“Der-beyân-ı Hezârfen Abdâl Hân: Evvelâ ilm-i kimyâda ve ilm-i simyâda niçe yüz felsefiyyât-ı ulûm-ı garîbe vü acîbeye mâlik olduğundan gayrı...”*¹⁵⁶

¹⁵⁵ Ali Fuat Bilkan, *Nâbî Divanı*, MEB Yayınları, İstanbul, 1997.

¹⁵⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e., IV. Kitap*, s.70.

Kefe Eyaletini anlatırken Evliya Çelebi, tanıştığı dostları anlatır. Kâf ilminde kamil, şer'î mahkemede naip, herkese nimeti ve ihsanı bol olan Naib Efendi de saydığı dostlar arasındadır. Evliya Çelebi, kırk bir yıl gezdiğini ve kimya ilmine sahip, paraların ayarını tesbit eden başka birini görmediğini, ancak taklitçileri ile görüştüğünü söyler.

“...*Ve ilm-i kâfda kâmil ve sâhib-i ayâr Nâ'ib İbrâhîm Efendi, mahkeme-i şer'-i Resûl-i mübîninde bir nâ'ibdir, ammâ cemî'i hânlara ve kalga ve nûreddîn ve gayri sultânlara [141b] ve cemî'i vüzerâ ve vükelâlar ve fukarâ ve zu'afâlara ni'met-i ihsân [u] in'âmı mebzûl bir âdemdir...*”¹⁵⁷

Evliya Çelebi, kimya kelimesi ile eski kimya/simiyayı kasteder ve ta ki Kefe'deki Naib İbrahim Efendiyi görene kadar bu ilmin aslının olmadığı için kâf ilmini inkar ettiğini aktarır.

Vezir Melek Ahmed Paşa'ya Bitlis Hanı tarafından ziyafet verilir ve bu ziyafet sonrasında han, Melek Ahmed Paşa'ya birkaç pehlivanın simya ilminde, yer değiştirmede, kağıt ilminde ve de pehlivanlıkta üstad olduğunu ve bu pehlivanların gösteri yapacaklarını söyler:

“*Ba'de't-ta'âm paşaya hân eydür: "Sultânım, bizim hizmetimizde olan birkaç üstâd-ı kâmil pehlivânlarımız vardır. Eğer murâd-ı şerîfiniz olursa meydâna nâzır kasr-ı tahtânîye teşrîf buyurup temâşâ ederseniz bunların her biri ilm-i simyâda ve ilm-i tayy-ı mekânda ve ilm-i kırtâsda ve san'at-ı pehlivânîde bunlar ferîd-i asr üstâdlardır kim ömrünüzde görmüş olasız." deyü paşaya hân-ı âlîşân ricâ etdikde, paşa "Nola görelim!" deyüp meydân-ı ma'rakeye nâzır maksûrede oturup meydânın cânib-i erba'asına kat-ender-kat âdemler cem' olup temâşâyı muntazır oldular.*”¹⁵⁸

Evliya Çelebi devamında simya ilmi ve pehlivanların işleri için ayrı bir başlık açarak anlatmaya başlar fakat bunun değersiz metallere altın gibi değerli maden üretme ile bir ilgisi yoktur.

¹⁵⁷ a.g.e., VII. Kitap, s.253.

¹⁵⁸ a.g.e., IV. Kitap, s.75.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'nin beşinci cildinde ibretlik hikaye anlatırken Bitlis'teki simyacılar tekrar değinir ve simyacı Molla Mehmed namı ile simya ilminde usta Ebu Ali Sînâ'nın ismini zikreder:

*“Menâkıb-ı ibret-nümâ: Mukaddemâ Melek Ahmed Paşa ile bu Bitlis şehrine girirken Monla Mehmed-i Simyâyî nâm ilm-i simyâda kâmil Ebû Alî Sîna idi kim bir hammâm kütüğüne süvâr olup at şekilli bir şâh-ı gedâ esbiyle bâlâda memdûhdur.”*¹⁵⁹

Evliya Çelebi ilerleyen satırlarda Molla Mehmed'in simya ilminde ne kadar mahir olduğundan bahseder. Yedi cihanda o zamana kadar bu denli simya ilmine sahip kimse görmediğini aktarır:

*“...Ammâ merhûm gâyet pür-ma'rifet idi. Ekâlîm-i seb'ada ol âna dek eyle bir ilm-i simyâya mâlik kimesne görmemiş idim. Gerçi sene 1058 târîhinde cülûs-ı Sultân Mehmed Hân-ı Râbi' asrında Kara Murtazâ Paşa vâlî-i şâm-ı cennet-meşâm iken Dürûzî üzre sefere gitdiğimizde Akka kal'asında bir resenbâz üstâd ilm-i simyâda gûyâ Mirzâd idi, ammâ bu Monla Muhammed hem müfessir u muhaddis [ü] musannif, ilm-i simyâda mü'ellif ve bî-bedel kimesne idi kim bâlâda cümle san'atları hân sarâyında Melek Ahmed Paşa'lıya arz-ı ma'rifet etdikleri cümle tahrîr olunmuşdur. Rahmetullâhi aleyh.”*¹⁶⁰

“Aşağı büyük şehrin hane ve imaretlerini bildirir” başlığı ile yirmi altı mahalle olan süslü dediği şehri anlatmaya başlayan Evliya Çelebi, Ramazan Efendi Cami, medrese ve sebiline, daha sonra Ulu Cami, Uveys Paşa Cami ve Yeni Cami'ye, Ahmed-i Kürdî Cami ve varoştaki camilere değinir. Evliya Çelebi, şehrin camilerinin yanı sıra şehirdeki mescit, medrese ve hamamlarından da bahseder.

¹⁵⁹ Evliya Çelebi, a.g.e., V. Kitap, s. 17.

¹⁶⁰ a.g.e., V. Kitap, s.18.

Hamamların içinde çarşının içinde bulunan dört basamaklı merdivenle camekânına çıkılan, tamamen kurşun örtülü, hoş havalı, aydınlık Yeni Hamam'a değinirken bu hamamı Ebû Ali Sînâ'nın simya ilmi ile inşa ettiği Sînâ hamamına benzetir:

“Ve cümle bu şehir içre dörd hammâmdır. Ammâ çârsû içinde Yeni Hammâm dörd ayak nerdübân ile câmekânına çıkılır hammâm-ı hoş-hevâdır. Serâpâ kurşum örtülüdür. Ne tatvîl-i kelâm edelim Hudâ alîmdir, Anadolu memleketinde memdûh-ı âlem her cihetde mevsûf bir hammâm-ı rûşenâdır. Gûyâ Ebû Ali Sînâ'nın ilm-i sîmyâ ile inşâ etdüğü hammâm-ı Sînâ'dır.”¹⁶¹

Simya ilmine sahip olduğunu anladığımız Ebû Ali Sînâ'nın yaşamı hakkında efsanevi Türk, Şark halk rivayetleri yer almaktadır. “Gencinei Hikmet, Kısasülülema¹⁶², Muhayyelâtı Aziz Efendi ve sair teliflerdeki notlar ve fıkralarda”¹⁶³ İbn-i Sina'ya dair folklor bilgilerini görmekteyiz.

Ziynetin Yahya'nın yazmış olduğu *Gencine-i Hikmet*'te İbn-i Sina'nın simya ilmine sahip oluşu ve yapılan hamam ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

“Buhara'nın Şecî adlı kariyesinde ikiz iki kardeş doğmuştur ki, bunlar İbn Sînâ ile kardeşi Ebû'l-Hâris'tir. İbn Sînâ güzel, faal zekâlı ve hoş huyludur; Ebû'l-hâris ise, yavaş tabiatlıdır. İki kardeş, küçük yaşta başlayan ciddî bir tahsilden sonra, seyahate çıkarlar ve Magrib'de gördükleri esrarlı — bir mağaraya girip, içinde bir sene kalarak, “simya ilmi”ni mükemmel surette öğrenirler. Ancak İbn Sînâ, kardeşinden daha zeki olduğundan, daha çok şeyler öğrenmiştir. Bir sene sonra mağaradan çıkarlarken, halk onları cadı zannederek yakalar. İdam edilmelerine karar verilince, İbn Sînâ oradaki havuza atlar ve “simya” kuvveti ile Mısır'a çıkar. Kardeşi Ebû'l-Hâris ise, ellerini bağlayan iplere tırmanarak, Bağdad'a gider. Bağdad'da “simya” kuvveti ile yaptırdığı fevkalâde bir hamam ve başka şeyler sayesinde meşhur olarak, hükümdarın maiyetine girer; çok rahat ve zevk ve

¹⁶¹ a.g.e., IX. Kitap, s.79.

¹⁶² Kısasülülema'daki İbn-i Sina menkıbeleri ayrıca Şerefeddin Yaltkaya tarafından toplanmıştır.

¹⁶³ Süheyl Ünver, *İbni Sina Hayatı ve Eserleri Hakkında Çalışmalar*, Bürhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1955, s.63.

lezzet ile dolu bir hayata kavuşur.”¹⁶⁴ Burada sihir kuvvetiyle göstermediği harikalar kalmamıştır.¹⁶⁵

Yalnız Evliya Çelebi simya ilmi ile yapılan hamamı Ebû'l-Hâris'e değil, kardeşi Ebû Ali Sînâ'ya atfetmiştir.

Ebu Ali Sina'nın simya çalışmaları Klasik Türk şiirinde de yerini almış, Evliya Çelebi'nin çağdaşı Vahyi (17.yy), *Divan*'ında “Yaranın gözü, Ebu Ali'nin geliş gidişini fark eylemez; ey peri, hançerin var ise simya sahibidir.”¹⁶⁶ diyecektir:

Bû 'Alînün çeşm-i zahm âmed-şüdin fark eylemez

Ey perî var-isa **sâhib-sîmyâdur** hançerün¹⁶⁷

Simya ilmine sahip kişiler her zaman aynı zamanda çeşitli ilimlere sahip seçkin kimseler değildir. Evliya Çelebi, Dolyan panayırını anlattığı satırlarda çadırlarda hokkabaz, canbaz, kumarbaz, suretbaz, gibi dünyanın marifetli göstericileri ve simya ilmine sahip bütün veledizinaların bu büyük toplantıda bulunduğunu aktarır:

“...*Ve cemî'i rûy-i arzda ne kadar lu'bedebâz ve bâzbâzânlar var ise meydânlar ve hayemâtlarda hokkabâz ve surâhibâz ve cânbâz ve kumârbâz ve sûretbâz ve kâsebâz ve güzbâz ve kûzebâz ve zorbâz ve resenbâz ve flu'lebâz ve kuklabâz ve şebbâz ve hayâlbâz ve hîlebâz ve perendebâz ve sinibâz ve kadehbâz ve şiflebâz ve âteşbâz ve tâsbâz ve kadehbâz ve taşbâz ve çemberbâz ve şemşîrbâz ve ayubâz ve maymûnbâz ve keçibâz ve himârbâz ve matrakbâz ve kemendbâz ve yılanbâz ve kumârbâz ve kuşbâz ve kayışbâz ve kâğıdbâz ve âyînebâz ve çanakbâz ve*

¹⁶⁴ Ahmed Ateş, “Türk Halk Hikayelerinde İbn Sinâ”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt XI, İstanbul Osman Yalçın Matbaası, 1954, s.36.

¹⁶⁵ Süheyl Ünver, **a.g.e.**, s.5.

¹⁶⁶ Abdülhakim Kılıç, **a.g.m.**, s. 584.

¹⁶⁷ Hakan Taş, **Vahyî Dîvanı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2017, G168/4.

kellebâz ve'l-hâsıl cemî'i dünyânın erbâb-ı ma'ârif bâzbâzânları ve cemî'i ilm-i sîmyâya mâlik veled-i zinâları bu cem'iyet-i kübrâda bulunup...’’¹⁶⁸

Simya okutulan ilimler arasındadır ve Mısır’da okunan ilimleri “İlim ikidir, Birincisi beden ilmi, ikincisi din ilmi.” hadis-i şerif ile anlatmaya başlayan Evliya Çelebi tıp, feraiz, tefsir, fıkıh, hadis, tecvid, tevhid, kelam, sarf, nahiv, mantık gibi ilimlerin yanında simya ilmini de zikreder:

*Evvelâ hadîs-i şerîf vardır kim, ... mazmûnunca evvel ilm-i Tıb ve ilm-i Ferâyiz ve ilm-i Tefsîr ve ilm-i Fıkıh ve ilm-i Hadîs ve ilm-i Tecvîd (---) (---) ve ilm-i Hıfz (---) (---) ve ilm-i Tevhîd ve ilm-i Ledün ve ilm-i Beyân ve ilm-i Kelâm ve ilm-i Kemâl ve ilm-i Âdâb ve ilm-i Sarf ve ilm-i Nahv ve ilm-i Mantık ve ilm-i Ma’ânî ve ilm-i Lugat ve ilm-i Arûz ve ilm-i Hat ve ilm-i Nücûm ve ilm-i Cifir ve ilm-i Kâf ve ilm-i Kef ve ilm-i Kâf ve ilm-i Sîn ve **ilm-i Sîmyâ** ve ilm-i Kimyâ (---) (---) (---) (---) ve ilm-i Hey’et ve ilm-i Hikmet ve ilm-i Zîc ve ilm-i Dânyâl ve ilm-i Fûl ve ilm-i Fâl ve ilm-i Cerr-i Eskâl ve ilm-i Remil ve ilm-i (---) ve ilm-i (---) ve ilm-i Vefk ve ilm-i Esmâ ve ilm-i Teshîr ve ilm-i Da’vet ve ilm-i Felsefiyyât ve ilm-i Edvâr ve ilm-i Zâyirce ve ilm-i Usturlâb ve ilm-i Harf (---) (---) ve ilm-i Hurûf ve ilm-i Nârencât ve ilm-i Tayy-i Mekân ve ilm-i İhfâ ve ilm-i Ta’bîr ve ilm-i Sihir ve ilm-i Ferâset. Ammâ ilm-i edeb yokdur.’’¹⁶⁹*

Simya değişik görünümünün yaşanmasına sebebiyet verir. Rumeli Kasteli'nin özelliklerini anlattıktan sonra Evliya Çelebi, acayip ve garip dediği maceralarından birini anlatmaya başlar. Halk dün gömdükleri Arap köleyi kefeniyle mezarlığın dışında ve kefenin bir tarafı yırtılmış vaziyette siyah keçi ayakları kefenden dışarıda açık şekilde görür. Bu durum halk arasında dedikoduya mahal verir ve saçma sapan sözler söylerler:

¹⁶⁸ Evliya Çelebi, a.g.e., VIII. Kitap, s. 333.

¹⁶⁹ a.g.e., X. Kitap, s.84-85.

"Hay Evliya Çelebi, bir alem seyyahı, beniadem nedimi ve marifet ehli bir adamdır. Bu keçiyi simya ilmi ile adam şekline koyup hizmet ettirirdi. Allah bilir öbür hizmetkarları da simya ilmi kuvvetiyle beniadem sıfatında hizmetinde olup Allah bilir onlar da ne çeşit mahluktur?" diye nice bin çeşit saçmalıklar ederler: ¹⁷⁰

*"Ertesi ale's-sabâh ahâlî-i vilâyet mezâristân yanından güzer ederken görseler kim bizim dünkü gün defn olunan Arab kölemiz kefeniyle kabirden taşra yatup durur, ammâ kefenin bir tarafı yırtılup bir siyâh keçi ayakları kefenden taşra yemeniyeleriyle nümâyân olup durur. Bu hâl-i pür-melâli ahâlî-i vilâyet duyup sıgâr u kibâr-ı ünâs deryâ-misâl olup temâşâ edüp âlem-i hayretde kalup niçe bin güft-gûlar ile niçe bin gûne türrehât kelâm edüp, "Hay Evliyâ Çelebi, bir seyyâh-ı âlem ve nedîm-i benî âdem bir ehl-i ma'rifet âdemdir. Bu keçiyi **ilm-i sîmyâ** ile âdem şekline koyup hidmet etdirirdi. Allâhu a'lem öbür hidmetkârları da **ilm-i sîmyâ** kuvvetiyle benî âdem sıfatında hizmetinde olup Allâh bilir anlar da ne gûne mahlûkdur?" deyü niçe bin gûne helefle kelefle edüp..."¹⁷¹*

Simyanın bu yönü hermetik ruhsal simya ile ilgilidir. Hermetizm, maddeden çok ruh üzerinde duran bir bakış açısına sahiptir. Bütün Hermetik ilimler öncelikle ruhun değişimi, dönüşümü ve yükselişine odaklanır. Bu ilimlerde istenen hedefe ulaşabilmek ruhun olgunlaşması ve yücelmesi ile mümkündür. Ruh, belirli eğitim aşamalarından geçerek olgunlaşır ve tabiat bağlarından kurtulur¹⁷² Maddeden kurtulan bu ruh, maddi sınırlamaları aşar. Mekân, zaman, sıfatlar, şekiller, arazlar onun için zorunluluk olmaktan çıkar. Bir başka surete girmek veya bir varlığın suretini değiştirmek böylece mümkün olur. Burada Hermetizmin, varlığın bütün aşamalarında ruhani bir yön bulunduğu dair inancı da vurgulanmalıdır. Bütün kâinat her şeyi ile canlıdır.¹⁷³

¹⁷⁰ Evliyâ Çelebi, **Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Gümölcine, Kavala, Selanik, Tırhala, Atina, Mora, Navarin, Girit Adası, Hanya, Kandiye, Elbasan, Ohri, Tekirdağı (8. Cilt, 2. Kitap)**, haz. Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul, 2017, s.594-595.

¹⁷¹ Evliya Çelebi, **a.g.e., VIII. Kitap**, s.270.

¹⁷² Mahmud Erol Kılıç, **Hermesler Hermes**, Sufi Kitap, İstanbul, 2017, s.185.

¹⁷³ Abdülhakim Kılıç, **a.g.m.**, s. 571.

Taşköprüzade de *Mevzuatü'l-Ulum*'da, simya ilmi ile bir varlığın suretinin değiştirildiğini anlatmaktadır:

“Evzai'nin hikâyeti ki demiştir ki: Seferde bir Yahudi'ye rast geldim. Bir zufda'ı (kurbağayı) tutup ilm-i simya tariki üzere ana sihr edip bir hınzır olup mezbur hınzırı Nasara'dan bir taifeye bey' eyledi. Taife-i mezbure menzillerine vardıkta hınzır-ı mezbur yine şekli zufda'da zuhur eyledi. Pes cemaat-ı mezbure gelip Yahudi'ye yetiştiler. Yahudi dahi Evzai ile bile idi. Vakta ki Yahudi'ye karib oldular bir emr-i garib daha zuhur edip Yahudi'nin başı hake düştü. Ve cünud-ı hayret taife-i mezburenin başına üstü. Pes hemen karara imkân olmayıp firar eylediler.”¹⁷⁴

Evliya Çelebi'nin simya ile ilgili anlatısına konu olan bir diğer şey ise altın yapıp tok tutmak için yenilmesidir. Evliya Çelebi, akıl ve şeriatın bekçisi olarak nitelendirdiği, müridinin çokluğuyla Nakşî tarikatına şöhret veren, doğum yeri Azerbaycan'ın Rumiye ili olduğu için “Rumiye şeyhi” denilen, Diyarbakır'da yaşayan Hazret-i Şeyh Rumi'den bahseder. Hazret-i Şeyh Rumi'nin şehit edilmesinin nedenini anlattığı satırlarda Hazret-i Şeyh Rumi'nin Murad Han ile münasebetini verir. Hazret-i Şeyh Rumi, Murad Han'a Bağdat'ın fethini ve sağlıklı yurduna döneceğini müjdeler ve Budin ile kızılbaşlarla ilgili birtakım işaretlerde bulunur. Bunun üzerine Murad Han Hazret-i Şeyh Rumi'ye bol ihsanda bulunsa da Hazret-i Şeyh Rumi bir şey kabul etmez, sadece Diyarbakır'da bulunan gayrimüslim halkın vergilerinden indirim ister. Murad Han Bağdat'a sefere gittiğinde ise olaylar Hazret-i Şeyh Rumi'nin anlattığı gibi gelişir ve Murad Han fetihten sonra Diyarbakır'a gidip Hazret-i Şeyh Rumi'ye yine bol ihsanda bulunur fakat Hazret-i Şeyh Rumi yine ihsanları kabul etmez. Bunun üzerine Murad Han'ın yanındaki koğucular Hazret-i Şeyh Rumi'nin kimya ilmine sahip olduğunu, on bin kese altına sahip olduğunu ve istediği takdirde müritlerinin bakır kaplarını altına çevirmeye kudreti yeteceğini söyler:

¹⁷⁴ a.g.m., s. 573.

“...Diyârbekr'e gelüp azîze vâfir ihsân edüp bir şey kabûl etmeyüp Diyâr-
bekr'ün hâne-i avârızından ve cizye malzemesinden tenzîl ricâ ederler. Ricâları
hayyiz-i kabûlde vâkı' olup andan Murâd Hân Azîz'ün du'â-ı hayriyle Bağdâd'a
varup hikmet-i Hudâ şeyh hazretlerinin ta'yîn etdikleri gün ki oldu Tayyâr
Mehemmed Paşa şehîd olduğu ân Bağdâd sulh ile feth olup asker-i bî-pâyân derûn-ı
kal'aya girdikten sora Kızılbaş-ı kallâş Karanlık kapu dibinde kapanup cenge âheng
edüp içkal'ada mütehassın olanlar dahi cebehâneye âteş edüp niçe bin guzât-ı müsli-
mîn ve niçe bin mülâhidîn âteş-i Nemrûd'a göyünüp tayr-ı Ebâbîl kimi havâya
tayerân edince hemân Murâd Hân gazaba gelüp "Bre vara vuran Kızılbaşları
kılıçdan geçirsinler." deyince yedi sa'atda kırk iki bin Kızılbaş'un başların şimşîr-i
İslâm ile tırâş etdiklerinde Murâd Hân eydür: "Allahu Ekber, Diyârbekir'de Rûmiye
şeyhi bu gâzânun böyle olacağın keşf etmiş idi. Hakkâ ki tehî er değil imiş. İnşâallah
bu feth [ü] fütûhü tebşîr etdiğiyçün ana çok ihsân ederim." diyerek ba'del-feth yine
Diyârbekr'e gelüp azîz Hazretlerine belegân-mâ-belâğ ihsânlar etdikçe şeyh bir
zerre kabûl etmeyüp du'â ederdi.
Yine gammâzlar "Pâdişâhum! Azîz şeyh **ilm-i kimyâya** mâlikdir kim on bin kîse
altuna mâlikdir ve murâd edinse cemî'i mürîdlerinin bakır avânîlerin cümle altun
etmeğe kâdirdir. Korkacağuzdur kim Timur-i bî-nûr gibi ve Mehdî-yi sâhib-zuhûr
gibi bu şeyh hurûc ide." dediler."¹⁷⁵

Bunun üzerine Murad Han, Hazret-i Şeyh Rumi'ye kimya ilminin (simya)
aslının olup olmadığını sorar. Hazret-i Şeyh Rumi ise bu ilmin şeyhlerin işi
olduğunu, geçinmek için saf altından ufak top yapıp yediklerini, tarikattaki
kimselerin böylece açlıklarını giderdiğini anlatır. Yoksa altın yapımlarındaki
maksadın Kârûn malına sahip olmak için olmadığını, bu maksatla kimya
öğrenmediklerini söyler:

“...Murâd Han yine iğmâz-ı ayn edüp şeyh ile bir gün esnâ-yı kelâmda:
"Azîzim, acaba **ilm-i kimyânun** aslı var mıdır? deyü su'âl eder.

¹⁷⁵ Evliya Çelebi, a.g.e., IV. Kitap, s.40.

Azîz dahi: "Belî, hünkârım! Kâr-ı meşâyihândır. Kifâf-ı nefis için peydâ edüp zer-i hâlisden habbecikler edüp tenâvül ederler. Ehl-i sülûk olan kimesneler anınla def'i-i cû' ederler. Yohsa, mâl-ı Kârûn'a mâlik olalım deyü tahsîl-i kimyâ etmezler." der..."

Bunun üzerine Murad Han bu ilme malik olanları görmek ister. Çünkü kendisi bu ilmi inkar etmektedir. Hazret-i Şeyh Rumi ise bu isteği kabul eder ve Murad Han ile Hazret-i Şeyh Rumi, Hazret-i Şeyh Rumi'nin halvethanesine gider.

"Murâd Hân eydür: "Ah Efendi! Şuna mâlik olanları görsem! Bu ilme gâyet münkirim." der.

Hemân azîz eydür: "Beğim, eğer afv ile mu'âmele ederseniz huzûrunuzda eylesinler, tâ ki acâ'ib göresiz." der. Murâd Han azîzün halvethânesine gidüp halvet ederler..."¹⁷⁶

Hazret-i Şeyh Rumi'nin hareminded Şam'da Maanoğlu ismiyle ün salmış ünlü Dürzî beyinin fitneci, bekar kızı Murad Han'ın huzuruna varıp babası Maanoğlu'ndan gördüğü gibi Nemrud ateşi yakar, bir kantar¹⁷⁷ saf bakıra bir dank¹⁷⁸ iksir-i azam katar. O sırada bakır sararıp sarı balmumu gibi yumuşak saf bir altın olur. Hazret-i Şeyh Rumi bu altından birkaç top yaparak kendisi yer, üç top da Murad Han yer ve yemek yeme ihtiyacı hissetmez:

"Hikmet-i Huda ol mahalde azîzün hareminded eyâlet-i Şâm'da Ma'ânoğlu nâmıyla meşhûr-ı âfâk mîr-i Dürzî'nün bir fertûte-i cihâne vü delle-i muhtâre dūşîze kızı var idi. Huzûr-ı pâdişâhîye gelüp zemîn-bûs edüp niçe kelâm-ı dirâzdan sonra ol mekkâre avret babası Ma'ânoğlu'ndan gördüğü gibi âteş-i Nemrûd yakup bir kantâr nühâs-ı hâssa bir dank iksîr-i a'zâm verüp ol ân sûret-i zerd bulup bir zer-i hâlis olur kim şem'i asfer gibi nerm bir zeheb-i hâlis olup azîz andan bir kaç habbe edüp

¹⁷⁶ a.g.e., IV. Kitap, s.40.

¹⁷⁷ 44 okka, 56.452 kg

¹⁷⁸ Bir dirhem altıda biri

kendüsi tenâvül eder. Üç habbe dahi Murâd Hân ekl edüp ol gün ol gece Murâd Han aslâ ta 'âm dilemeyüp pür-şikem durur...’’¹⁷⁹

Simya’da Cabir’e ait El-İksir teorisi vardır. Yalnız Cabir’e göre el-iksir sadece minerallerden değil, aynı zamanda bitkisel ve hayvansal maddelerden de elde edilebilir.¹⁸⁰

Maanoğlu kızının yaktığı Nemrud ateşinin nasıl olduğu ile ilgili bir bilgi yer almaz, bu hikayede ama Nemrud ateşi, hikaye ve efsanelerde Nemrud’un sarayında sürekli yanan ve Hz. İbrahim’in içine atıldığı ateş olarak geçer. Evliya Çelebi “Nemrud ateşi”ni bu anlamından ziyade deyimsel olarak ateşin büyüklüğü ve azametini vermek için kullanmıştır zira başka anlatılarında da bu ifadeye yer vermiş, “Koçağa Sultan kerametinin sonu”nu anlatırken Tokmak Han’ı ateşe atmak için yakılan ateşten dağlar gibi alev alev Nemrud ateşi¹⁸¹ diye bahsetmiştir.

Murad Han otağına geldiğinde olanlara şaşırır ve ağayı Hazret-i Şeyh Rumi’nin halvethanesine gönderir ve Hazret-i Şeyh Rumi ve Maanoğlu ismiyle ün salmış Dürzî beyinin kızını boğdurur. Murad Han da İstanbul’a vardıktan sonra çok yaşamaz, Hazret-i Şeyh Rumi’ye ahlar ederek ölür:

“Hemân Murâd Hân serâperdesine gelüp gammâzlarun cevâbları sâdik çıkdığına ta ‘accüb edüp ol ân (---) (---) ağayı şeyhün halvethânesine gönderüp şeyhi ve Ma ‘anoğlu kızın ma ‘nûkan şehîd edüp Rûmiye kapusundan taşra defn etdiler.

¹⁷⁹ a.g.e., IV. Kitap, s.40-41.

¹⁸⁰ Esin Kahya, **Modern Kimyanın Kurucusu Câbir b. Hayyan**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1995, s.125.

¹⁸¹ “...Tiz âteş-i Nemrûd yakın. Gerçi âteş ile azâb Perverdigâr'a lâyıkdır. Ammâ *Men dakika dukka* mazmûnu üzre men bu bu Yahudîleri âteşe göyündürem ki İrân-zemînde değil cihânda dâstân olsun.” dedikde dağlar gibi **âteş-i Nemrûd alev-ber-alev** oldukda Tokmak Hân'ın ibtidâ gözü önünde cümle evlâdların, ba'dehû altı yüz aded nökerlerin ve fetvâ veren müftî ve kadıların, ba'dehû Tokmak Hân'ı âteşe atar.” Evliya Çelebi, a.g.e., IV. Kitap, s.183.

Ba'dehû Murâd Hân da İslâmbol'a varup çok mu'ammer olmayup: "Âh şeyh Rûmî" ve "ah (---) (---)" diyerek merhûm oldu."¹⁸²

Evliya Çelebi'nin Hazret-i Şeyh Rumi'nin şehit edilmesi dolayısı ile yazmış olduğu bu satırlarda eski kimya (simya) için önemli bilgilere yer verilmektedir. Maanoğlu kızının bakırdan altın elde ederken kattığı büyük iksirin ne olduğuna dair bir bilgi vermez Evliya Çelebi. Simya kitaplarında da bu iksir genel olarak saklanmış, başka kişilerin bu bilgiye vakıf olmaları istenmemiştir.

Altın yutup tokluk hissi duyanlardan biri de Bosna Akhisar'daki Şeyh Kafi Hazretleridir. Evliya Çelebi, Akhisar'da cami, mescit, medrese, derviş tekkesi, han, hamam, sıbyan mektebi, akarsu çeşmeleri ve hayrat yaptıran, bütün ilim dallarında risaleler, kitaplar yazan, önemli eserleri bulunan Şeyh Kafi Hazretlerinin kabrini ziyaret eder. Yakın bir tarihte vefat eden Şeyh Kafi hazretlerinin cesedi seccadesi üzerinde bozulmadan yatar vaziyette durmaktadır. Evliya Çelebi, Şeyh Kafi Hazretleri ile sohbet etmiş kişilere bu durumu sorduğunda, Şeyh Kafi Hazretlerinin hiçbir şey içmediğini, yalnız simya ile elde edilmiş nohut büyüklüğünde on altın top yuttuğunu ve başka hiçbir şey yiyip içmediğini ve tam diyet ile vefat ettiği için de cesedin çürümediğini söylerler.

"Ziyâret-i şeyh Kâfi hazretleri: Bu hâk-i pâk-i Akhisâr'da müştak olup kesret-i seyâhat ile cemî'i ulûm-ı şettâyâ mâlik olduğundan mâ'adâ ilm-i kâfda lâ-nazîr olup yine arzu-yı silâ-i rahm için bu Akhisâr'a gelüp câmi' ve mesâcid ve medrese ve tekye-i dervîşân ve hân [u] hammâm ve mekteb-i sıbyân ve çeşmesâr-ı âb-ı revânlar ve bî-hisâb hayrât [u] hasenâtlar edüp bir vâsi' mahsûldâr mahalli cümle talebelerine ve muhibb-i kadîmlerine bu mahalde bir kasaba-misâl amâr edüp ismine hâlâ Nev-âbâd derler. Bâğ-ı İrem-misâl bir yerdir kim hâlâ günden güne amâr olmadadır.

¹⁸² a.g.e., IV. Kitap, s.41.

Bu cây-ı İremde sâkin olup cümle fünûnda birer hummûs-ı Nahşivânî-misâl risâleler ve niçe mücelled kitâb-ı mu'tebereler ve ilm-i nahvda Kâfiye'ye şerhler etmişdir kim kırâ'at edenlerin şerha şerha yağı erir. Tâ bu mertebe müşkilât-ı te'lifâtı vardır.

Ba'dehû ... emrine imtisâlen dâr-ı fânîden dâr-ı bâkîye rihlet edüp binâ ettiği medrese ve tekyesinde bir kubbe-i pür-envârın zîr-i zemîninde seccâdesi üzre hâzırdır dediklerinde hakîrin kararı kalmayup kabr-i şerîfine girdim. Hakkâ ki seccâde üzre ter u tâze uzanup yatar. Karîbü'l-ahd olmağile şeref-i sohbetleriyle müşerref olmuş müsinn kimesnelerden su'âl etdim,

*"Azîz-i merhûm kimyâya mâlik olup yigirmi dörd sâ'atde me'kûlât [u] meşrûbâtdan bir şey tenâvül etmeyüp illâ **kimyâ altununda** onar dâne nohud kadar habbe altunlar yudup aslâ ekmek su yemezdi. Anıniçün kemâl-i riyâzât ile merhûm olduğıyçün cesed-i şerîfi çürümedi" deyü nakl etdiler.*

*Hâlâ meşhed-i şerîfi içi müşk ü amber-i hâm kokar, ammâ kefeni beyâz çarşafklar ile dahi mestûrdur.*¹⁸³

Şeyh Kafi hazretlerinden sonra Kefe Eyaletini anlatırken değindiği eski kimya ilmine sahip Naib İbrahim Efendi'de altın yapıp yutan kişiler kervanına katılacaktır. Evliya Çelebi, Naib İbrahim Efendi'den balmumu gibi ovalanan bir külçe altın almıştır. Naib İbrahim Efendi bu altınlardan hap yapıp birini sabah, üç tanesini ise akşam yutar ve daha önceki örneklerde de gördüğümüz gibi açlık hissi duymaz, başka bir şey yemez. Büyük veliler zümresine nasip olan bu halin sırrı halktan uzaktadır:

*"Bu hakîr bu âna dek kırk bir yıldır kim cihân-bân olup âlemi geşt [ü] güzâr edüp **kimyâya** mâlik sâhib-i ayâr görmemiş idim, ammâ niçe bin mukallidler ile görüşmüşdüm. Bu ilmin aslı ve faslı yokdur deyü ilm-i kâfe münkir idim, ammâ el-hamdülillâh bu Kefe şehrinde Nâ'ib İbrâhîm Efendi'de görüp ilme'l-yakîn ve hakka'l-yakîn ve ayne'l-yakîn vâsil edüp hakîre dahi bir sebûke altun ihsân etdi kim elimde balmûmu gibi ovalardım. Hattâ bu altunlardan İbrâhîm Efendi habbeler yapup birin*

¹⁸³ a.g.e., V. Kitap, s. 227.

sabâh ve üç dâne habbe ahşam yudup ol gün gece aslâ ta'âm yemezdi. Lâkin bu mertebeye ve bu vasle-i fukarâlara ol kimesne vâsıl oluyor kim ehl-i hâl ola ve salâh-ı hâlde olup kemâl mertebe riyâzât [u] mücâhedeye meşgûl olup esrârı hıfz edüp halkdan münzevî ola. El-hâsıl kibâr-ı evliyâ zümresinden olana, bu kâr nasîb oluyor, ve's-selâm."¹⁸⁴

Evliya Çelebi, bakırdan altın elde edilmeye çalışılırken yararlanan madenlere de değinir. Ahlat şehrini anlatırken Ahlat'ın dağlarındaki madenlerden bahseder. Kırmızı zırnıktan sonra Ahlat'ın kuzey tarafındaki yüksek dağlarından çıkarılan sarı zırnık madeninden bahsederken kimyacıların saf bakıra bu sarı zırnığı koyup başka maddeler ile karıştırıp gerçek altın elde ettiklerini, sarı zırnığın Firengistan'a gitmesinin nedeninin bu olduğunu aktarır:

"Ve ma'âdin-i zırnîh-ı asfer, bu dahi şehr-i Ahlat'ın şimâlî cânibindeki kûh-ı bülendlerde hâsıl olur. Tûrâb-ı tıbiz gibi sakîl bir gûne sarı zırnîhdır kim Rûm u Arab u Acem'e ve Firengîstân'a bundan zırnîh gider, ammâ ehl-i kimyâ bu zırnîh-ı asferi nuhâs-ı hâssa koyup niçe eczâlar dahi idhâl edüp zer-i hâlis olur, derler. Anıncün Firengîstân'a bu zırnîhdan çok gider."¹⁸⁵

Simyacılarla benimsenmiş olan oldukça genel bir süreç, dört temel metalin (bakır, kalay, kurşun ve demir) soy metal elde etmek üzere birbiriyle alaşımlandırılmasıydı. Bunlar daha sonra arsenik (zırnık) ya da civa buharı yöntemiyle yüzeyden alaşımlanarak beyazlatılıyordu. On olarak da alaşım, kükürt suyu ile işleme sokularak ona bronzlaşmış bir görünüm kazandırılıyordu.¹⁸⁶

Altın elde edilmeye çalışılırken yararlanan madenlerden bir diğeri ise natrûn (natron)'dur. Evliya Çelebi, boracılar esnafını anlatırken natrûn (natron)'dan

¹⁸⁴ a.g.e., VII. Kitap, s. 253-254.

¹⁸⁵ a.g.e., IV. Kitap, s. 94.

¹⁸⁶ Zeki Tez, **Bilimde ve Sanayide Kimya Tarihi**, Nobel Yayın, Ankara, 2. Baskı, Şubat 2010, s. 80.

bahseder. Frengistan'da kimyagerlerin kezzap suyunda natrûnu kaynatıp içinden Karun altını elde ettiklerini fakat elde edilen altının geliri giderini karşılamadığını aktarır:

*“Ammâ Mısır kuyumcuları borayı Buhayre vilâyetinde Kârûn'un ka'r-ı zemîne geçdiği yerde cümle gencînesi natrûn olmuşdur anı şîşeciler sırça üzre erid(?) edüp derhâl sırçayı su eder ve âteşe kuvvet verir. Bu natrûnu Frengistân'a götürüp anda kîmyâgîrler natrûnu tîz-âb suyunda kaynadup içinden **Kârûn altunu** hâsıl olur. Ammâ Danimarka kâfiristânı seyâhatinde ba'zı ilm-i kâf üstâdlarıyla meşveret edüp Mısır natrûnu ahvâlin söyleşüp "Belî tîz-âb suyunda natrûnun altunu çıkar ammâ harcı hâsılı berâber gelmez, değil kim fâ'ide ola" dediler. Ammâ Mısır kuyumcuları bu natrûnu bora yerine isti'mâl edüp a'lâ kâr verir.”¹⁸⁷*

Natron; sodyum, karbonat, sodyum bikarbonat ve sodyum kloridle, sodyum sülfatın karışımından oluşan maddedir. Câbir, alkali, imbik gibi terimlerin yanında natrun terimini de ilime kazandırmıştır.

¹⁸⁷ a.g.e., I. Kitap, s.308.

İKİNCİ BÖLÜM

2. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE İNCİ

Kabuğu kırılan sedef üzüntü vermesin sana, içinde inci vardır.

Mevlana

2.1. İNCİ

İnci, bilindiği üzere sedef denilen deniz hayvanının karnında oluşur. İnanışlara göre, nisan ayında sahile çıkan sedef, yağmur damlasını yutup denize döner. Denizde tuzlu su ortamında bu saf yağmur tanesi hayvana ıztırap verince, sedef bunun acısından kurtulmak için bir sıvı salgılar. Bu sıvılar katılaşıp birbirine yapışır ve böylece inciyi oluşturur.¹⁸⁸ Hayvanın karnında deniz suyundan bir miktar varsa inci bulanık, yoksa parlak olur.¹⁸⁹ İnci denizden çıktığında portakal çekirdeği sertliğindedir. Sudan çıkınca havadaki oksijen ile temasa geçip sertleşir.¹⁹⁰

Yine buna göre sedef iki veya daha çok yağmur tanesi yuttuysa, inciler küçük olur. En makbul olan inci tek olan incidir. Böylesi inci hem yuvarlak hem de iri olur. Dür-dane, dürr-i gaitan, dürr-i şehvar gibi adlarla anılan inci, bu tek incidir. Eskiden güzel incilerin Aden'de çıkarıldığı belirtilmektedir. Dürr-i yetim tabiri de sedefteki tek inciden kinayedir; anne ve babasının tek oğlu olan ve küçük yaşta yetim kalan Peygamberimiz için kullanılır.

İnci kalbi ferahlatır; yüzü güzelleştirir; kalp kanını tasfiye eder. Sürmeye katılıp göze çekilse, göz sinirlerini kuvvetlendirir. Bu sürmeye kuhlülcevâhirî denir.¹⁹¹ Lü'İü'-yî müdevver (yuvarlak inci) tamlaması ise zehir adıdır.¹⁹²

Divanlarda, inci ile ilgili olarak, bazı özellikleri ve hakkında teşekkül eden birtakım inançları aksetmiş olarak görebiliyoruz. Bunların yanı sıra bu taşın, sevgili,

¹⁸⁸ Mehmet Zeki Kuşoğlu, **Resimli Ansiklopedik Türk Kuyumculuk Sözlüğü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994, s.79.

¹⁸⁹ Ali Nihad Tarlan, **Divan Edebiyatında Tevhidler**, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1936, s.11.

¹⁹⁰ Mehmet Zeki Kuşoğlu, **a.g.e.**, s.79.

¹⁹¹ Ali Nihad Tarlan, **a.g.e.**, s.11.

¹⁹² İskender Pala, **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü**, 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995, s.351.

çiy tariesi, yıldız, diş, gözyaşı, yağmur damlası, şiir, söz, irfan, gönül, maarif, ay, güneş, saçılık, velayet, öğüt, niyaz ile ilgili benzetmeler için kullanıldığını da tespit edebiliyoruz.

İnciye dair pek çok efsanevi inanış vardır. Bir efsaneye göre inci bir deniz kabuğuna düşen bir çiy damlasının ay tarafından döllelenmesiyle oluşmuştur. Daha basit bir versiyonunda inciler 'istiridyelerin yuttuğu yağmurdamlaları'dır. Bir başka efsaneye göre beyaz bir kuş güneşle çiftleşir, suya dalar ve birkaç ay sonra inci doğar. Yine bir başka anlatımda inci, yıldırımın istiridyeye çarpması sonunda meydana gelmiştir ki bu da onu 'ateş ve suyun sembolik bileşimi' yapmaktadır.¹⁹³ En çok söz konusu edilen inanış ise nisan yağmurunun damlasını yutan sedefin karnında incinin oluşumuna dairdir.

İnci için kullanılan terim ve deyimlerin çok olması inciyeye verilen önemi göstermektedir. "Dür: Arapça inci, dürdane: inci tanesi, dürefşan: inci saçan (Güherfeşan), dürer: inciler, dürerbar: inciler yağdıran, dür ü gevher: inci ve elmas, dür'î sencide: tartılan inci, dürr: Farsça inci. (Bk. Mervarid), dürr-i baran: inci yağdıran, dürr-i girenmaye: kıymetli, çok iri inci, dürr-i güher: inci cevheri (Bk. Güher), dürr-i hoşab: iyi inci, dürr-i meknun: muhafazalı, parlak inci, dürr-i nasüfte: delinmiş inci, dürr-i nazîm: dizilmiş inci, dürr-i nefid: dizi inci, dürr-i nâb: parlak, beyaz inci, dürr-i sedef-nişin: sedefinden çıkmamış inci, dürr-i semin: kıymetli (iri) inci, dürr-i sirab: iri inci, dürr-i şahvar: padişaha lâyük inci. (Kadın ismi olarak Dürrüşahvar şeklinde yazılır), dürr-i yegâne: eşi olmayan (tek) inci, dürr-i yekdane: iri taneli inci, dürr-i yetim: sedefinde tek olan inci, dürr-i Aden: kıymetli inci anlamında Aden İncisi, ebrî inci: bulut rengi inci, güher: Farsça cevher demek olup, inci yerine de kullanılır. (Bk. dürr-i güher), lâl-i dürefşan: inci saçan kırmızı dudaklar, lü'lü: Arapça inci. (Bk. dür), lü'lübar: inci yağmuru, mürvarid: mervarid de denir. Farsça inci. (Bk. dürr), inci taşı: feldspatlardan, suyu küt ve ergidiği zaman inci tane tane olan volkan camı, kelep: birkaç diziden oluşan boncuk veya inci kolye, kor: (kolyede) dizi, sıra.(üç kor inci).

¹⁹³ Desmond Morris, **Koruyucu Tılsımlar, Uğurlar, Muskalar, Nazarlıklar**, Çev. Mehmet Harmancı, İnkilâp Yayınevi, İstanbul, 1999, s.27.

İnci ile ilgili cins ve çeşitlerde ise Majorca incisi: sedef inci, Habeş incisi: düğme olarak kullanılan iri inci, ırmak incisi: tatlı su çift çenetlilerinden (Bivalvia) elde edilen inciye kuyumcuların verdiği isim. (Bk. Doğu incisi.), siyah inci, (iki anlamda kullanılır, 1. Oltu Taşı'na kuyumcuların verdiği isim. 2. Elazığ yöresinde çıkan siyah mermerin piyasadaki ismi), hakikî inci, kültür incisi, Japon İncisi, barok inci (daha çok yüzeyi eğri olan inci için kullanılır), sahte (sun'ı) inci, taklit inci, imitasyon inci, sedef inci, balmumu inci, kabarcıklı inci (içi yapan çiftçenetlinin (istiridyeye, midye) kabuğu yanında oluşmuş, bu yüzden kabuk tarafındaki yüzü düz olan inci), menkuş inci (üzerine resim nakşedilmiş incidir). İnci ile ilgili deyimler ise inci gibi: küçük, temiz düzgün, inci gibi yazı: düzgün yazı (el yazısı), inci gibi dişler: düzgün dişler, inci saçmak: birbirinden güzel sözler söylemek, inci tanesi: konuşmada yahut yazıda yapılan gaf şeklindedir.¹⁹⁴

İnci, bir istiridyenin güzel sedef tabakaları ile yabancı bir cisimi kaplaması sonucu oluşan değerli organik bir taştır. Bu, doğası gereği yarı saydamdır. Bir istiridyede oluşur ve pinnaya benzer (Ancak ondan daha küçüktür. İncinin büyüklüğü, büyük bir balık gözünün büyüklüğü kadardır)¹⁹⁵ İncinin sınıflandırılmasında en önemli faktör incinin rengidir. İnci beyazdan siyaha çeşitli renklere sahip olabilir. Bir incinin gövde rengi esas olarak sedefteki Conchiolin'in içerdiği renk ajanı tarafından üretilir. Son yıllarda çoğu incinin ışınlama veya boyama ile yapay olarak renklendirildiğine dikkat etmek önemlidir. Çoğu düşük nitelikli kültür incileri değerlerini artırmak ve görünüşlerini geliştirmek için boyanır. Boyalı incilerin yapay pigmentleri doğal olanlardan farklı olduklarından kolayca belirlenebilirler. Ancak bazı durumlarda bu zor olabilir. Boyalı siyah incileri belirlemek için, inci yüzeyine çok düşük konsantrasyonlu bir damla nitrik asit damlatılarak test yapılabilir.¹⁹⁶ Grain (Gren): tane, habbe, hububat; grain size ise tane

¹⁹⁴ M. Yaşar Ethem, **A'dan Z'ye Kıymetli Ve Yarı Kıymetli Taşlar (Süs Taşları)**, TMMOB Maden Mühendisleri Odası, 1994, s.158-160.

¹⁹⁵ Theophrastos, **De Lapidibus**, Edited with Introduction, Translation and Commentary by D. E. Eichholz. Pp. viii, Clarendon Press, Oxford, 1965, s.52.

¹⁹⁶ Thongnopkun land, P., Ekgasit, S., "Characterization of Dyed Pearls by FT-IR Spectroscopy and FT-Raman Spectroscopy", **KMITL Sci. J.** Vol.8 No.2 (Section B) July – December, 2008.

ebatı ve inci ağırlık birimi anlamına gelmektedir. Bir inci graini=50 mg=0.25 karattır.¹⁹⁷

İnsanoğlu için bu kadar önem arz eden inci -tıpkı yukarıda, altında olduğu gibi-kutsal kitaplarda da yer almaktadır. Söz gelimi İncil’de “Yine Göklerin Egemenliği, güzel inciler arayan bir tüccara benzer.”¹⁹⁸ “Tüccar, çok değerli bir inci bulunca gitti, varını yoğunu satıp o inciyi satın aldı.”¹⁹⁹ şeklinde geçmektedir. ” Kur’an-ı Kerîm’de ise denizden çıkan inci ve mercandan Allah’ın lutfu olarak söz edilir. Cennetteki iri gözlü huriler, kabuğu içinde saklı incilere benzetilir.²⁰⁰ “Onlar için saklı inciler gibi, iri gözlü huriler de vardır.”²⁰¹

İnci bazen şiirde ve bazen resimde de yer alır. Örneğin *Cevahirname*’lerde inciden bahsedildiği görülür. *Kitâb-ı Cevherü’l Cevâhir*’de elmas, yakut, zümrüt, firuze, la’l, bicade, göz boncuğu, dühne gibi cevherlerin yanı sıra inciden de bahsedildiği görülür.²⁰²

İnci, şiir dışında resimlerde, ikonlarda, fresklerde, minyatürlerde de yerini alır. Rönesans sanatının önemli ressamlarından Boticelli’nin tablosunda Venüs, büyük bir istiridye içinde bir inci gibi verilmiş ve hala aşkın koruyucusu ve güzelliğin simgesi olarak görülmektedir. Boticelli dışında 17. yy. Hollandalı Barok ressam Johannes Vermeer’in “Kuzeyin Mona Lisa’sı” olarak anılan başyapıtı “İnci Küpeli Kız”da resmin odak noktasında inci yer alır. İnci, tabloya bakanların dikkatini kolaylıkla çekebilmektedir.

¹⁹⁷ M. Yaşar Ethem, **a.g.e.**, s.223.

¹⁹⁸ İncil, Matta 13/45.

¹⁹⁹ İncil, Matta 13/46.

²⁰⁰ Nebi Bokurt, “Sedefkarlık”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.36, 2009, s.282.

²⁰¹ Kuran, el-Vâkıa 56/22-23.

²⁰² “...kademül eyyamda incinüñ delüklüsüne itibar ederler imis ol incünüñ delüği geyik ola, bahası az olur imis anuñ kim deliği dar (6) ola kıymeti ziyade olur imis amma eger incünüñ...”İsmail Bektaş, “Kitâb-ı Cevherü’l Cevâhir”, **Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe Eğitim Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Niğde, 2008, s.30.

2.2. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAME’SİNDE İNCİ YERİNE KULLANILAN KELİME VE TERKİPLER

Seyahatnâme'de tamamen sade bir dil kullanılmış değildir. Yabancı kelime ve terkipler bakımından devrin orta dilli metinlerini aratmayacak ölçüde zaman zaman yabancı unsurlarla örülü ifadelere rastlanmaktadır. Bu bakımdan eseri orta dilli eserler sınıfına dahil etmek mümkündür.²⁰³

Evliya Çelebi inciye: incü, lü'lü, dürr, dürr-i beyz-âsâ, dürr-i beyzâ, dürr-i yetîm, dürr-i yektâ, dürrer-bâr, dürr-i meknûn, dürr-i girân-mâye, dürr-i gevher, dürr-i cevâhir, dürr-i nâ-şükûfte, dürr-i nâ-süfte gibi kelime ve terkiplerle kullanır. Bu kullanımların aynı zamanda Klasik Türk şiirinde de kendisine yer bulduğu görülür.

2.2.1. Dürr-i Yektâ

Arapça inci anlamına gelen “dürr” ve Farsça tek, eşsiz, benzersiz anlamlarına gelen “yektâ” kelimeleri ile oluşturulan “eşsiz inci” anlamına gelen “dürr-i yektâ” terkibi, Evliya Çelebi'nin çağdaşı Nâbî'de (ö.1712) de kullanılır. Nâbî, sevgiliyi eşsiz bir inciye benzetir ve sevgilinin bir defa kıyıya yönelmesini, kucağına gelmesini arzular. Arzuların dalga dalga coşkunu hep sevgili içindir:

“Ne var bir kerre meyl itseñ kenâra ey dür-i yek-tâ

Hurûş-ı mevc-mevc-i ârzûlar hep senûñ'çündür”²⁰⁴

Evliya Çelebi ise Sultan Ahmed Camii'nin vasıflarını anlattığı bölümde camiye eşsiz inciye benzetir. Ayasofya yakınında At meydanı adlı mahallede yüksek bir yerde, kiblesi Çatladıkapı tarafında denize bakan geniş yerde yeni bir cami

²⁰³ Fahir İz, **a.g.m.**, s. 73-74.

²⁰⁴ A. Fuat Bilkan, **a.g.e.**, s.625.

olduğunu ve caminin sanki delinmemiş, eşsiz bir inci olduğunu “dürr-i yektâ” terkiibini kullanarak ifade eder:

*“Ayasofya kurbünde Atmeydânı nâm mahalde bir mürtefi‘ yerde kiblesi Çatladıkapu tarafında deryâyâ nâzır bir câ-yı vâsi‘de bir câmi‘-i cedîddir kim gûyâ bir nâ-münkab bir **dürr-i yektâdır.**”²⁰⁵*

2.2.2. Dürr-i Yetîm

Sedefinde tek olarak çıkan, iri, büyük inci²⁰⁶ anlamına gelen dürr-i yetîm, aynı zamanda istiare ve teşbih yoluyla Hz Peygamber için kullanılan mecazdır. Necatî Bey, dizelerinde aşkın etkisi ile acı çeken gönlünün karşısında sevgiliye dürr-i yetim diyerek seslenecektir:

“Gönlüm hârâretinde usan ey dürr-i yetim

Bu gözlerim denizine gel âşinalıĝ et”²⁰⁷

Evliya Çelebi de Tokatlı Derviş Ömer’i “dürr-i yetîm” terkiibini kullanarak sedef içindeki eşsiz inciye benzetir. Evliya Çelebi’nin saraya girip Sultan Gazi Murad Han’a kapılanmasını ve huzurunda yaptığı şaka yollu sözleri ve de başından geçenleri anlattığı bölümde XVI. yüzyılda yaşamış olan Halvetiyye-Gülşeniyye tarikatının kurucusu, şair İbrahim Gülşenî dergâhında bulunan Derviş Ömer diye bir kimseden bahseder. On yedi sene bu dergahta hizmet eden Derviş Ömer kâr, savt ve zikirleri okumaktadır. Bu derviş sırrını fâş etmeden önce gâh hâcethânci, gâh meydancı, gâh mihmâdar ve gâh aşçıbaşı ve nihayet daha sonra zâkirbaşı olup dergahta yedi senesini doldurduğunda bir gün İbrahim Gülşenî hazretleri onu keşfeder. Gülşeni onun bu durumunu sedef içre eşsiz bir inciye benzetir ve şöyle der: "Ey Tokatlı Derviş Ömer, sedef içre eşsiz bir inci gibi gizlendin, yürü Rum'da

²⁰⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e., I. Kitap**, s.98.

²⁰⁶ Ferid Devellioĝlu, **Osmanlıca ve Türkçe Ansiklopedik Lugat**, haz. Aydın Sami Güneyçal, Aydın Kitabevi, Ankara, 1993, s.230.

²⁰⁷ Ali Nihat Tarlan, **Necâti Beg Divanı**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1992, g. 31.5.

(Anadolu) seni Sarı Süleyman ister. Sigetvar gazâsında bile bulunup Süleyman'ın arzularının sonunda orada bulun ve Rum'da seccade-nişin post sahibi ol."

*"Ey Tokatlı Dervîş Ömer tîz sade f içre bir **dürr-i yetîm** gibi pinhân oldun, yürü Rûm'da seni Sarı Süleymân ister. Seyyidvar gazâsında bile bulunup Süleymân'ın anda netîce-i merâmında bulunup Rûm'da seccâde-nişin post sâhibi ol"*²⁰⁸

2.2.3. Dürer-Bâr

Evliya Çelebi, inciye bazen Farsça inci yağdıran, inci gibi söz söyleyen²⁰⁹ anlamına gelen dürer-bâr şeklinde kullanır. Bu kullanım Klasik Türk edebiyatında da sıkça kullanılır. Mesela Müstakîmzâde Süleyman Sa‘deddin Efendi (ö. 1787) “dürer-bâr”ı şiir için kullanır. Ona göre şiir, inci gibi olmalıdır. Müstakîmzâde, Şeyhülislam Hoca Sa‘âdetin Efendizâde Muhammed Esad Efendi’nin ilk beyiti için bu ifadeyi kullanmıştır:

“maṭla‘ı güftâr-ı dürer-bârlarıdır.”²¹⁰

Seyahatnâme'de de “dürer-bâr”, etkili sözler için kullanılacaktır. Evliya Çelebi, Unkapanı'nın içinde yer alan Molla Hayreddin Camii'nden bahsederken bu caminin yapılışında Molla Hayreddin'in bazı para işleriyle ilgilenirken bir gün bir leyleğin gelip "Lak lak" diye feryat ettiğini, Molla Hayreddin'in ise sinirlenerek leyleğe hitaben "Bre var hey kuş İstanbul'dan taşraya feryat eyle"²¹¹ dediğini söyler ve Allah'ın emriyle etkisini gösteren bu sözleri inciye benzetir:

“Bu câmi‘ binâ olunurken Monlâ Hayreddîn mu‘temed-misâl nigerânda iken bir leylek murgu gelüp "Lak lak" deyüp feryâd ederken hemân Monlâ Hayreddîn

²⁰⁸ a.g.e., I. Kitap, s.114.

²⁰⁹ Ferid Devellioğlu, a.g.e., s.230.

²¹⁰ Müstakimzâde, S., *Devhatü'l- Meşâyih Osmanlı Şeyhül İslâmlarının Biyografileri*, Haz. Y. H. Kazıcı, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978, s.46

²¹¹ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 1. Cilt*, haz.: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı YKY, İstanbul, 2003, s.262.

hazretleri gazab-âlûd olup, "Bire var hey tuyûr İslâmbol'dan taşra feryâd eyle" deyince bi-emrillâh nutk ı **dürer-bârları** vücûd bulup İslâmbol içinden cemî'i leylek kalkup gayrı kurâ ve kasabâtlara giderler."²¹²

2.2.4. Dürr-i Meknûn

Arapça inci anlamına gelen "dürr" ve gizlenmek, saklanıp korunan, saklı, gizli anlamlarına gelen "meknûn" kelimeleri ile oluşturulan "mahfazalı parlak inci"²¹³ anlamına gelen "dürr-i meknûn" tamlaması, Klasik Türk şiirinde de kendini gösterir. Hüseyin Çelebi, söylemezler, söylemezler fakat bir söyleyince de ağızlarından eşsiz inciler dökülür diyerek sözleri "*dürr-i meknûn*"a benzetir:

"Söylemez söylemez ammâ dürr-i meknûn söyler"²¹⁴

Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'de her ne kadar genellikle dişleri "dürr-i meknûn" terkihi ile verse de Maraş'ın sarı çizme giyip başlarına sâf gümüş tas takke ya da altınlı sivri takke takıp beyaz çarşaf bürünen kadınlarını anlatırken güzel yüzlü ve endamlı bu kadınların kelimelerini Hüseyin Çelebi gibi "dürr-i meknûn" terkihini kullanarak verir:

"...*Ve cümle zenâneleri ayaklarına sarı çizme geyüp başlarına sâfi gümüş tas takye yâhûd zerdûz sivri takye üzre endâmlarına beyâz çarşaf bürünürler. Ve gâyet hüsn-i cemâlde ve lûtf [ü] i 'tidâlde olup kelimâtları **dürr-i meknûndur**...*"²¹⁵

2.2.5. Dürr-i Girân-mâye

²¹² Evliya Çelebi, a.g.e., I. Kitap, s. 142.

²¹³ Ferid Devellioğlu, a.g.e., s.230.

²¹⁴ İskender Pala, *Kronolojik Divan Şiiri Antolojisi (Dîvânü'd- Devâvîn)*, Akçağ Yay., Ankara, 1995, s. 427.

²¹⁵ Evliya Çelebi, a.g.e., IX. Kitap, s.171.

Kıymetli iri inci²¹⁶ anlamına gelen “dürr-i girân-mâye”, Yahya Bey (ö.1582) divanında kendisine yer bulacak ve ecel denizi beden gemisini batırduğunda kendi değerinin değerli bir inci gibi anlaşılmasını arzu edecektir:

O dem ki gark ide fülk-i vücûdı bahr-i ecel

Biline dürr-i girân-mâye gibi kıymetümüz²¹⁷

Evliya Çelebi, bütün ilimlerde söz sahibi olan, devrinin sanki küçük İmam-ı A‘zam’ı olduğunu söylediği Hamdullah oğlu Mehmed Çelebi’nin o devirde kıymetli bir inci gibi zuhur ettiğini “dürr-i girân-mâye” terkiibini kullanarak verir:

*“Bu Mehmed Çelebi ol asrda bir **dürr-i girân-mâye** gibi zuhûr etdi ...”²¹⁸*

2.2.6. Dürr-i Gevher

Dürr (inci) ve Farsça gevher (cevher, mücevher, elmas, inci) anlamlarına gelen iki kelimenin terkiibi ile kurulan “dürr-i gevher”, Klasik Türk şiirinde de kullanılmaktadır. Baki, “dürr-i gevher” terkiibini kullanarak altın ve süsün olgunluk vermeyeceğini, inci ve cevherin de şeref vermeyeceğini söylemektedir:

“Şeref virmez dür ü gevher kemâl olmaz zer ü zîver

Hüner kesb it hüner bahr-i fazîlet kân-ı irfan ol”²¹⁹

Sultan Murad Han’ın Bağdad fethinden sonra vefatı ile Mekü ve Kotur Kalesi’ne asker konulur. Mükellef, süslü ve sağlam yapılan bu kale için Evliya Çelebi, dürr-i gevher terkiibini kullanarak kaleyi beyaz bir inciye benzetir:

²¹⁶ Ferid Devellioğlu, **a.g.e.**, s.230.

²¹⁷ Mehmet Çavuşoğlu, **Yahya Bey Divanı**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977, g.183/4.

²¹⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e., II. Kitap**, s.241.

²¹⁹ S. Küçük, **Bâkî Dîvânı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, k.11.9.

“...Hikmet-i Hudâ Sultân Murâd Hân ba‘de'l-feth-i Bağdâd İslâmbol'da merhûm olup beri tarafda Kızılbaş fîrce bulup cûlûs-ı İbrâhîm Hân'da nakz-ı ahd edüp kal'a-i Mekû ve bu kal'a-i Kotur'a asker koyup eyle mükellef ü müzeyyen ve kavî eylemişdir kim gûyâ bir beyâz **dürr-i gevherdir**...”²²⁰

2.3. SEYÂHATNÂME'DE İNCİ'NİN SEMBOLİK ANLAMLARI

Evliya Çelebi'nin, inciye değişik kelime ve terkiplerle kullanmasının yanı sıra gerçek anlamı dışında sağlık, diş, söz, mektup, şahıs, mekan gibi sembolik anlamlarda kullandığını da görürüz.

Diş

Evliya Çelebi inciye diş anlamında da kullanır. Halk ve Divan şiirinde de diş, inci olarak tasavvur edilir. “Şiirlerde cevâhir, dâne-i şebnem, dürr (dürr-i Aden, dürr-i şahvâr, dürr-i yekdâne), encüm-irahşân, eşk, güher, habâb, inci, le'âl, lü'lü (lü'lü-i ummân), jale, nazm, necm, pervin, sünbül kökü, süreyyâ, yıldız (encümi rahşân) teşbih ve mecazlarla ifade edilir.”²²¹

18. yüzyıl şairlerinden Nedîm'in kıt'asında sevgilinin dişleri inciye benzetilir; sevgilinin inci dişlerinin bir eşi denizde yoktur ve karada çimenlerde açan çiçekler bile bu denli güzel değildir:

“Yohsa bir dişleri dür kâmeti serv olmayıcak

Ne biter sahn-ı çemenden ne çıkar deryâdan”²²²

²²⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e., IV. Kitap**, s.170.

²²¹ Doğan Kaya, “Divan Şiiri Ve XIX. Yüzyıl Halk Şiirinde Güzel Tasviri”, **Âşık Edebiyatı Araştırmaları**, İstanbul, 2000, s. 243-266.

²²² Macit, M., **Nedîm Divânı**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997, s. 74/2.

Evliya Çelebi de Bursa, Erzincan, Amasya, Ladik, Edirne gibi gezip gördüğü şehirlerdeki kadın ve erkekleri anlatırken özellikle kadınların dişleri için genellikle “dürr-i meknûn” terkinini kullanarak inci benzetmesini kullanır:

Bursa'nın tatlı havası ve suyunun anlatıldığı bölümde Evliya Çelebi, Bursa'nın havasının ve suyunun tatlılığından halkının yüzlerinin renklerinin kırmızımsı olduğunu fakat lodos rüzgârını Uludağ kapattığından dolayı o rüzgârda Bursa'nın havasının ağır olduğunu söyler. Havasından sonra Bursa'nın kadın ve erkeklerini anlatmaya başlayan Evliya Çelebi'ye göre Bursa'nın kadınları gayet güzel, nazik, endamlı olup kelimeleri ölçülü, dişleri inci tanesi gibi, misk kokulu saç örgülerini büklüm büklüm ve dalga dalga ettiklerine Bursa şairleri "giysû-yı mergûle" derler, bir diyar kadınlarına mahsus değildir, ancak Bursa'ya mahsustur:

*“Evsâf-ı âb [u] hevâ-yı latîf-i Bursa: İklîm-i râbi ‘dendir. Arz-ı beledî (---) ve tûl-ı nehârî (---) dır. Âb [u] hevâsının letâfetinden halkının reng-i rûları humret üzredir. Ammâ lodos rüzgârı tarafın Cebel-i Ruhbân sedd etmekle ol rüzgârda hevâsı sakıldir. Ammâ mahbûb ve mahbûbesi gâyet çokdur kim mümtâz [u] dilârâ civânların şu‘arâlar medh edüp şehir-engîzler etmişlerdir. Nisvânı gâyet hüsn-i cemâlde ve lûtf-i i’tidâlde olup kelimâtları mevzûn ve dişleri **dürr-i meknûn** ve giysû-yı müşk-bârları girih girih ve mergûle mergûle etdiklerine şâ‘irân-ı Bursa "giysû-yı mergûle" derler, bir diyâr zenânesine mahsûs değildir, illâ Bursa'ya mahsûsdır.”²²³*

Amasya'yı anlatan Evliya Çelebi, kadınlarının güzelliklerinin anlatırken gençlik ve tazeliklerinden dolayı güzellikleri yerinde olduğunu, latif, kelimeleri düzgün, edeplince çarşaf giyinerek gezdiklerini söyler ve kadınların dişlerinin inci gibi olduğunu aktarır:

²²³ a.g.e., II. Kitap, s.22.

“...ammâ kesb-i tarâvetden mahbûb u mahbûbeleri hüsn-i cemâlde ve lutf ü i’tidâlde olup kelimâtları mevzûn ve dişleri **dürr-i meknûn** mü’eddeb ve mü’eddebeleri câr-ızâr bürünüp gezerler.”²²⁴

İnci dişli kadınlar *Seyahatnâme*’nin bir başka yerinde tekrar fakat bu sefer Erzincan’da karşımıza çıkar. Evliya Çelebi, Erzincan Kapısı varoşunu anlatırken önce Müslüman olmayanların giyiminden bahseder ve ardından Müslüman kadınları anlatmaya başlar. Müslüman kadınların sivri serenk, diba, gümüş ve altın takye giyip beyaz nazik çarşafa büründüğünü, ayaklarına kadife çakşır ve sarı çizme giyerek, edeplince salınarak yürüdüğünü, kadınların çok güzel yüzlü, biçimli olup kelimeleri lehçelerine göre ölçülü kullandığını söyler. Misk kokulu saç örgülerini sarkıtan, âşıkları bin can ile kendilerine akıtan bu kadınların dişleri inci gibi dizilidir:

“...Müselmân havâtînleri sivri se-renk ve dibâ ve gümüş ve altun takye giyüp beyâz nâzûk câr-ı ızâr bürünüp ayaklarına katife çakşır ve sarı çizme giyüp mü’eddebâne refât ederler. Gâyetü’l-gâye hüsn-i cemâlde ve lutf-i i’tidâlde olup kelimâtları lehçelerine göre mevzûn ve dişleri hemvâre **dürr-i meknûn** ve giysû-yı müşg-bârların sarkıdırlar ve uşşâkı bin cân ile kendülerine akıdırlar...”²²⁵

Havik Kalesi ve eski şehir Lâdik’in evsafını anlatan Evliya Çelebi, içinde kaç tane köy, kaç tane mahalle, tekke, hamam, han, dükkan, mektep olduğunu anlattıktan sonra havasından suyundan, kadın ve erkeklerin giyiminden bahseder. Daha önce de olduğu gibi burada da Çelebi, kadınların dişlerini inciye benzetir:

“...Gâyet mü’eddebe ve sâliha [ve] afîfe havâtînleri vardır kim giysû-yı müşk-bârların târ kıldıklarında uşşâk-ı dîlfikârı bir vechile mu’âheze edüp akl-ı uşşâkı târumâr ederler. Zîrâ gâyet hüsn-i cemâlde ve lûtf-i i’tidâlde olup kelimâtları mevzûn ve dürr dişleri **dürr-i meknûn** ve her evzâ’-ı cünbüşleri gûnâ-gûn işve ile söze

²²⁴ a.g.e., II. Kitap, s.96.

²²⁵ a.g.e., II. Kitap, s.106-107.

*gelseler bedî'u'l-beyân ve fasîhu'l-lisân kelimât etdiklerinde âdem hayrân kalur...*²²⁶

Güzellikte ve hoşlukta orta hâlli dediği Edirne'nin kadınlarını anlatan Evliya Çelebi, kelimeleri düzgün olan bu kadınların dişlerini yine inciye benzetmekten vazgeçmeyecektir:

*“...Ekserî lütf-i cemâlde ve hüsn-i i'tidâlde olup kelimâtları mevzûn, dişleri dürr-i meknûn ve kâkül-i çîm-ender-çîm müşkbârların târ kılup...*²²⁷

Sözler

Evliya Çelebi'nin inciye sembolik anlamda kullandığı bir diğer yer ise sözlerdir. Klasik Türk şiirinde şairler şiirlerini söz incisi olarak niteler ve şiirlerinin değerini bilecek insanlar arar. Evliya Çelebi'nin çağdaşı Süheylî (1630?) de şiirlerinden söz incisi olarak bahseder ve şiirlerine kimsenin kıymet verip almamasından şikayet eder:

“Ferâgat kıl Süheylî yok yire dellâl olup gezme

Alur yok dürr-i nazmı ser-be-ser bâzâr bağlanmış”²²⁸

Evliya Çelebi de tıpkı çağdaşı Süheylî gibi şiiri inci olarak sembolize eder. Sultan Murad dönemi fasîh ve belîğ şairleri, nüktedanları, yazarları, reisülküttâbları ve hattatları bildirdiği kısımda Evliya Çelebi, Nefî Çelebi'den “Arap ve Acem'de benzeri olmayan şairler sultanı” diyerek bahseder ve anlatacağı şairlerin, inci tanesi olan şiirlerini yazdığı takdirde başka bir divan olacağını söyler:

²²⁶ a.g.e., II. Kitap, s.200.

²²⁷ a.g.e., III. Kitap, s.254.

²²⁸ Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ, *Dîvân*, Haz: M. Esat Harmancı, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü 3189, Kültür Eserleri 440, Ankara, G 137/5, s. 247.

“Evvelâ sultân-ı şu‘arâ Nef’î Çelebi, Arab [u] Acem’de nazîri yok sultân-ı şu‘arâ idi. Eğer zikr olunacak şu‘arâların **elfâz-ı dürer-bârları** olan ebyât [u] eş‘ârların yazsak, başka bir dîvân olur.”²²⁹

Evliya Çelebi, Mantikî Efendi’yi anlatarak devam eder. Çelebi’ye göre Mantikî Efendi kendi eseri olan *Sakînâme*’sinde sanki *Mantuku’t-Tayr*’dır ki inci gibi sözleriyle Mantikî olduğunu belli etmiştir, der:

“Mantikî Efendi, *Sâkînâme*’sinde *gûyâ Mantuku’t-tayr’dır kim **nutk-ı dürer-bârıyla** Mantikî olduğun ayân etmiştir.*”²³⁰

Evliya Çelebi’nin anlattığı ilginç figürlerden birisi de Fennî Çelebi’dir. Evliya Çelebi’ye göre bu zat, Mel’un iblise ders verip pireyi kafese koyup fakir kehleyi arabaya koşar. Çelebi, Fennî Çelebi’nin özelliklerini anlatırken inciye bir anlatım aracı olarak kullanır ve onun hezârfenliğinden başka inci gibi pak şiirleri oluşundan bahseder:

“Evvelâ iblîs-i la’îne ders verüp pireyi kafese koyup kehle fakîri arabaya koşan Fennî Çelebi, hezârfenliğinden *mâ‘adâ pâkîze eş‘âr-ı **dürer-bârları** vardır.*”²³¹

Evliya Çelebi, Şair Tûrâbî’nin de sözlerini parlak inciye benzetir:

“Şa‘ir Tûrâbî: *Kastamonîdir, fakr u fâkada bir meczûb ı ilâhî kimesne idi. Ammâ ilhâm ı Rabbânî ile **dürr-i meknûn** kelimâtları vardır.*”²³²

²²⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e., I. Kitap**, s.353.

²³⁰ **a.g.e., I. Kitap**, s.353.

²³¹ **a.g.e., I. Kitap**, s.353.

²³² **a.g.e., I. Kitap**, s.158.

Evliya Çelebi, Şair Tûrâbî'nin ardından babası Derviş Mehmed Zilli'nin hikayesini anlatırken de babasının sözlerini inci olarak verecektir:

“...pederimizin kelâm-ı **dürer-bârına** mutâbık geldi...”²³³

Orhan Gazi zamanında Sultan Hacı Bektaş-ı Velî neseb-nâmesinin özelliklerini anlattığı kısımda Evliya Çelebi, Sultan Hacı Bektaş-ı Velî'nin çocukluğunda oyun oynamadığını, mübârek zâtında bazı haller ortaya çıkıp türlü türlü kerâmetler gösterdiğini, inci saçan ağızlarından hikmet dolu kelimeler duyulduğunu aktarır:

“Zamân-ı Orhân Gâzî'de evsâf-ı neseb-nâme-i Sultân Hacı Bektâş-ı Velî kuddise sırruhû: Huzur-ı ihvân-ı safâya şöyle ma'lûm ola kim Hünkâr hazretleri âlem-i sabâvetde her giz sibyan ile karışup lu'bu lehve meşgûl olmadı ve zât-ı şerîfînde hâller zâhir olup niçe dürlü kerâmetler gösterüp lafz-ı **dürer-bârlarından** envâ'-ı kelâm-ı hikmet istimâ' olunurdu”.²³⁴

Evliya Çelebi, Bursa'yı anlatmaya devam ettiği satırlarda Halkın nâzik endamlı, simînbeden, kalplerin sevgilisi olduğunu, sözün sonunu düşünen, dervişçe güzel sözlü ve tatlı dilli konuştuklarını, inci tanesi gibi sözleri insana tesir edip dinleyene gönül rahatlığı ve kalp sefası verdiğini söyler: Zira her biri birer tarikat önderi zâtlarca yetiştirilmiş ve onlardan feyz almış kimselerdir.²³⁵

“...Halkı nâzik-endâm, simîn-beden, matlûbu'l-kulûbdürler. Söze gelseler âkıbet-endîşâne ve dervîşâne bedî'u'l-beyân ve fasîhu'l-lisân tekellüm ederler kim nutk-ı **dürer-bârları** âdeme te'sîr edüp inşirâh-ı sadr [u] zevk-ı derûn hâsıl olur...”²³⁶

²³³ a.g.e., III. Kitap, s.242.

²³⁴ a.g.e., II. Kitap, s.24.

²³⁵ Evliyâ Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa- Bolu- Trabzon- Erzurum- Azerbaycan- Kafkasya- Kırım- Girit (2. Cilt, 1. Kitap)**, haz.: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2005, s.38.

²³⁶ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi II. Kitap**, s.22.

Evliya Çelebi, Halk edebiyatına kaynaklık edecek konuları da *Seyahatnâme*'de paylaşır.²³⁷ Bunlardan bir tanesi de dualardır. Fakat o, sadece duaları değil yer yer bedduları da paylaşır. Çelebi'nin *Seyahatnâme*'nin onuncu cildinde “Kerâmât-ı sıbyân-ı garibe” ve hemen ardından “Sırr-ı acîbe-i diğere” bölümünde anlattığı, Kethüda İbrahim Paşa'nın Mısır valisiyken Kamanîçe seferi için Mısır'daki bütün mektep hocalarının öğrencilerinden fetih için dua etmesini istemesinin yanı sıra mektep çocuklarının ettikleri bedduayı da anlatır. Beklenen fethin süresi uzayıp fetihten ümit kesilince hocalar da duaya gitmemeye başlar. Bunun üzerine Molla, hocaları mahkemeye getirtip dizlerine kırkar ellişer ağaç vurur. Hocalar da aynısını mektepteki çocuklara yapar. Mektep çocukları da yedikleri dayağı paşa ve molladan bilip beddua eder. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde beddua eden sadece çocuklar değildir. Evliya Çelebi, sultanların bedduasından bahsettiği kısımda I. Selim Han'ın babası Sultan Bayezid Han'a isyan etmesi üzerinde durur. I. Selim Han, Çorlu'da Bayezid ile savaşır ve babasından padişahlığı alınca Bayezid Han, I. Selim'e beddua edip "Selimler ömrünüz az olsun ve gazanız çok olsun. Padişahlığı benden Çorlu'da aldınız yine Çorlu'da veresiniz." der. Evliya Çelebi bu hadiseyi bu olaya şahit olan güvenilir adamlardan naklettiğini söyler ve Bayezid'in sözlerini Allah'ın hikmeti ile inci saçan sözlere benzetir ve

²³⁷ *Seyahatnâme*'yi folklor ve halk edebiyatı bakımından değerlendiren pek çok kaynak mevcuttur. Bu konu hakkında bkz:

Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Kadın Edebiyatı”, *İnci*, 9 (1 Teşrin-i evvel 1919), 17; Pertev Naili Boratav, **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı (Halkbilimi I)**, 11. Baskı, İstanbul: K Kitaplığı, 2003, s. 23, 70, 205; Cahit Öztelli, “XVII. Yüzyılda Büyük Bir Folklorcu: Evliyâ Çelebi”, *Türk Folklor Araştırmaları*, S. 107, Haziran 1958, s. 1713–1715; Nevzat Gözaydın, “Evliyâ Çelebis Reise in Anatolien von Elbistan nach Sivas im Jahre 1650. Ein Ausschnitt aus seinem Reisebuch übersetzt und besonders in volkskundlicher Hinsicht kommentiert (Evliyâ Çelebi'nin Anadolu'da 1650 yılında Elbistan'dan Sivas'a Seyahati - Seyahatname'sinden bir bölümün çevirisi ve özellikle folklorik açıdan incelemesi), Doktora Tezi, J. Mainz: Gutenberg Universität, 1974; Nevzat Gözaydın, “Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Üzerine”, *Türk Kültürü*, 10. 119, Eylül 1972, s. 1188–1190; Nevzat Gözaydın, “Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 577, Ocak 2000, s. 51–57; Nevzat Gözaydın, “Evliya Çelebi'ye ve Eserine Batı Dünyasının İlk Bakışları”, *Türk Dili*, S.711, Mart 2011, s. 246–252; Nail Tan, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Folklorik Dizin Denemesi**, Ankara: Nüve Matbaası, 1974; M. Sabri Koz. “Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi”, *Sivas Folkloru*, S. 20, Ağustos 1974, s.9–10; Saim Sakaoğlu, “Evliyâ Çelebi'nin Naklettiği Efsanelerin Türk Efsaneleri İçindeki Yeri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 1989, s. 283–291; Ali Berat Alptekin, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Yağmur Duasıyla İlgili Bir Tören Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma”, *Türk Dili*, S. 596, Ağustos 2001, s. 165–173; Ali Berat Alptekin, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Nevruz”, *Türk Dili*, S. 663, Mart 2007, s. 221–228.

Selim'in de Çorlu'da öldüğünü, ikisinin de padişahlıkları sekiz-dokuz sene olduğunu aktarır:

“Der-beyân ı tahkik-i beddu‘â yı selâtîn: Sene () târîhinde Sultân Bâyezîd Hân ı Velî üzre oğlu Selîm Hân ı Evvel hurûc edüp Çorlu nâm fezâda Selîm, Bâyezîd Hân ile harb [ü] kıtâl edüp hâh-nâ-hâh galebe-i kul ile pederinden hilâfeti aldıkda Bâyezîd Hân beddu‘â edüp

*"Selimler ömrünüz az olsun ve gazânız çok olsun ve hilâfeti benden Çorlu'da aldınız yine Çorlu'da veresiz" dedikleri müsbetdir kim ser-i kârda olan sika âdemlerden nakl olunur. Hikmet i Hudâ nutk-ı **dürer-bârları** vücûd bulup iki Selîm dahi Çorlu'da merhûm olup ikisinin dahi hilâfetleri sekiz ile tokuz senesi mâbeyninde merhûm oldu.*"²³⁸

Mektup

Evliya Çelebi'nin inciye sembolik anlamda kullandığı bir diğer yer ise inci saçan sözlerden sonra bu sözlerin yazıldığı mektuplardır. Klasik Türk şiirinde mektuplar daha ziyade âşık ile sevgili arasındaki haberleşmeyi sağlamasından dolayı konu edilmiştir. Mektuplar inci saçması yönüyle de ele alınmıştır. Bağdatlı Rûhî'nin (ö. 1605) beyitinde postacı sevgiliden aşığa getirdiği inci gibi sözler saçan mektubu açmak için mektubun ipinin ucunu tutacak, bu durum karşısında âşığın ise dili tutulacaktır:

“Bağlandı zebanum gelüp ol lahza ki kâsıd

Ser-rişte-i mektûb-ı dürer-bârını çözdü”²³⁹

Evliya Çelebi de çağdaşı Bağdatlı Rûhî gibi genellikle dürer-bâr ifadesini kullanarak mektupların inci saçmasının üzerinde durur.

²³⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e., I. Kitap**, s.167.

²³⁹ Coşkun Ak, **Bağdatlı Rûhî Dîvânı**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2001, G1076/4, s.1014.

Tebriz Han'ına Erzurum Veziri Defterdarzâde Mehmed Paşa'nın mektubunu götüren Evliya Çelebi, götürdüğü bu mektubu inciye benzetir:

*“...Ba‘de't-tabl hemân hakîr ayâğ üzre kalkup Erzurûm Vezîri efendimiz Defterdârzâde Mehemed Paşa'nın mektûb-ı **dürer-bârların** ve nâme-i muhabbet-uslûbların koynumdan çıkarup bûs-ı nâme edüp yeden-be-yed hânın destine verdim...”²⁴⁰*

İnci gibi mektuplar Evliya Çelebi'nin anlatısına başka yerde de konu olur. Bu sefer Erzurum valisi Defterdarzâde Mehmed Paşa'nın başka bir mektubu inci gibidir. Evliya Çelebi, Kars Kalesi'ne girdiği zaman vilâyet valisine ve diğer kul ağalarına Erzurum Valisi Defterdarzâde Mehmed Paşa'nın mektubunu verdiğini söyler. Mektup için kullandığı ifade yine inci saçandır:

*“...bu kal'a-i (Kars'a) dâhil olduğumuz günde vali-i vilâyet (---) Paşa'ya ve sâ'ir kul ağalarına Erzurûm Vâlisi efendimiz Defterdârzâde Mehemed Paşa'nın mektûb-ı **dürer-bârların** verüp divân-ı pâdişâhîde kırâ'at olunup mefhûmu ma'lûmları olunca...”²⁴¹*

Seyahatnâme'de Varvar Ali Paşa'ya giden mektup da inci saçan mektuplar kervanına katılır:

*“...bu mektûbun sultânımdan netîce-i haberin ister. Hemân inşâallah sabâh bu kulunuz yine mektûb-ı **dürer-bârlarınız** ile giderim...”²⁴²*

Evliya Çelebi ile Varvar Ali Paşa bir müddet dolaşırlar yalnız hala Evliya Çelebi, Varvar Ali Paşa'dan Defterdarzâde Mehmed Paşa'nın mektubuna cevabı alamamıştır. Çelebi, Türkmân Keskini sınırına geldiğinde Varvar Ali Paşa'dan inciler saçan mektubunu beklediğini hatırlatır:

²⁴⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e., II. Kitap**, s.121.

²⁴¹ **a.g.e., II. Kitap**, s.166.

²⁴² **a.g.e., II. Kitap**, s.229.

*"Türkmân Keskini, hudûduna girildikde "Sultânım bu hakîre mektûblar ihsân edüp yollayınız. Paşa oğlunuz mektûb-ı dürrer-bârınıza muntazırlardır."*²⁴³

Evliya Çelebi, Defterdarzâde Mehmed Paşa'nın nasıl mektup yazdığına da değinir. Güzel bir hat yazısına sahip hızlı yazı yazan ve kendi akranları arasında ilimde seçkin olan bu zat, mektup yazarken "Mânâ, şairin gönlündedir." şiarınca hareket etmiş, gönlündeki mana hâzinesi ile cevher ve incileri saçarak süslü, sanatlı mektup yazmıştır:

*"Tiz devât ve kalem" deyü kilik-i cevâhirin yed-i tûlâsına alup derûn-ı dilinde olan gencîne-i ma'ânî kuflini küşâde kılup dürr-i cevâhir nisâr edüp "El-ma'nâ fî batnî's-şâ'ir"i zebân-ı hâle getirüp niçe elfâz-ı tumturak ile bir nasîhatnâme ve niçe ta'n-âmîz san'at-ı şî'riyyeli rumûz-ı künûzlu esrâra müte'allık pendler tahrîr eyledi..."*²⁴⁴

Şahıs

Evliya Çelebi, bazen ise şahıslardan inci olarak bahsedecektir. Evliya Çelebi, o çağda ünü bütün âlemi kaplamış ve sanki zamanının ikinci İmam-ı A'zam'ı ve bütün ilimlerde söz sahibi olan ve de özellikle hat ilminde usta olan Hamdullah oğlu Şeyh Mehmet Zeyneddin'den de değerli bir inci olarak bahseder:

*"Eş-Şeyh Mehemed Zeyneddîn ibn Hamî-dullâh: Bir dürr-i girân-mâye idi kim ol asırda vel-vele-ârâ bir fuzalâ yı âlem-ârâ olup cemî'i Arab u Acem ulemâları ana cevâb vermede âciz-mânde idiler, gûyâ imâm ı A'zam ı sâni idi. Hulâsa i kelâm cemî'i ulûmda yed i tûlâ sâhibi idi. Bâ-husûs ilm i hatda Yâkût ı Musta'sımî-vâr hattât idi. Hattâ Ebü'l-feth câmi'inde olan hatlar bunlarıdır derler."*²⁴⁵

²⁴³ a.g.e., II. Kitap, s.231.

²⁴⁴ a.g.e., II. Kitap, s.227.

²⁴⁵ a.g.e., I. Kitap, s.159.

Evliya Çelebi, Hamdullah oğlu Şeyh Mehmet Zeyneddin'den sonra tarikat nurlarının mazharı, hakikat sırlarının keşfedicisi, din denizinin yüzgeci ve gönül gözü incisinin deryası olarak büyük Şeyh Hazret-i Muhyiddin el-İskilibi'den bahseder:

“...Mazhar-ı envâri't-tarîka kâşif-i esrâri'l-hakîka gavnâs-ı bahr-i dîn ve deryâ-yı **dürr-i yakîn eş-şeyhü'l-kebîr Hazret-i Muhyiddîn el-İskilibî...**²⁴⁶”

Sağlık

Evliya Çelebi'nin inciye kimi zaman ilahi bir vesile ile kimi zaman ise ılıcalardan dolayı sağlık, hastalıktan kurtulma anlamlarında kullandığına da şahit oluruz.

Evliya Çelebi, Konstantiniyye'nin dokuzuncu kurucusu olan Kostantin'in İstanbul surunu yaptırışı ve kalenin şeklini anlattığı bölümde inciye bir benzetme ögesi olarak kullanmıştır. Cüzzam hastalığına yakalanan Kostantin'in rüyasına Hz. İsa'nın girip ona birtakım şeyler demesi, eliyle sığaması ve elindeki asasıyla Kostantin'e bir asa vurması sonucu Kostantin'in uykudan uyanıp bütün vücudunda hastalıktan bir belirti kalmayıp sağlığına kavuşup inci gibi olmasını anlatır:

"Yâ Kostantîn, sen ol ma'sûmlara merhamet edüp bu cüzâm derdin çekmek bana yeğ gelir deyü kan dökmeği irtikâb etmeyüp ehl-i maraz olmağı irtikâb etdin. İmdi Allâhu Ta'âlâ dahi sana rahm edüp bu marazdan halâs oldun" deyüp Hazret-i İsâ Kostantîn'in cümle endâmın dest-i şerîfiyle sığayup eydir:

*"Ya Kostantîn sana bu ma'sûmları katl eyle diyen Mecûsî hukemâları katl eyle" deyüp Hazret-i İsâ elindeki asasıyla Kostantîn'e bir asâ urunca derhâl Kostantîn hâbdan bîdâr olup görse kim cümle vücûdunda cemî'i illetden bir ilel kalmayup ten-dürüst olup **dürr-i beyz-âsâ** olmuş.²⁴⁷*

²⁴⁶ a.g.e., III. Kitap, s.145.

²⁴⁷ a.g.e., I. Kitap, s.22.

İznikmit vilâyetinde gittiği menzilleri bildiren Evliya Çelebi, burada içme sularına değinir. İçme suyunun nasıl içilmesi gerektiği hakkında da bilgiler veren Evliya Çelebi, hangi gün ne kadar su içilmesi gerektiği konusunda tarif verir. Bu tarifi faydalarını gördükten sonra gemilere binerek karşı tarafta bulunan Yalova ılıcalarına gidilir, orada hamamlara girince bütün halk sıhhat bulup beyaz inci tanesi gibi düzgün uzuv sahibi olurlar:

*“Andan gemilere süvâr olup karşı Yalava ılıcalarına gidüp anda hammâmlara girüp cümle halk ten-dürüst olup dürr-i beyz-âsâ tenâsüb-i a'zâ sahibi olurlar. Aceb hâsıyyetli içme suyudur...”*²⁴⁸

İzmit'in ziyaret yerlerini anlatan Evliya Çelebi, kaplıca menzilini ve kaplıcanın yapılma sebebini şöyle anlatır: “Yanko kızı Aline adındaki kadın uyuz hastalığına yakalanarak kaş ve kirpikleri dökülünce cascavlak tıraşlı ışığa dönüp cüzzam ve miskin olur. Başvurulan bütün eski hekimler kızı ilâç bulmakta âciz olup sonunda hava değişimi için o kızı İstanbul'dan bu dağlara bırakırlar. O kız da bu yüksek dağlar içinde başıboş gezerken bu ılıca suyuna rast gelip ondan içer. Birkaç günde uyuzları kara kara yanıp söner. Kıza malum olur ki o suda özellik vardır deyip her gün sudan içerek suya girip kırk günde vücudu inci tanesine döner. Babası Yanko'nun kızının yanına gönderdiği adamlar kızı bu hâlde görünce İstanbul'da Yanko'ya müjde ederler. Kızı görmeye bu şifa yurduna gelip kızını görünce Tanrı'ya şükreder. Bu ılıca üzerine altı adet büyük kubbeler yapıp daha nice hayır eserleri inşa eder. Hâlâ iki kubbesi bellidir.”²⁴⁹ Evliya Çelebi, burada şifa bulan kızın vücudunu inci tanesine benzetir:

“Sebeb-i binâ-yı germ-âb : Yanko kızı Aline nâm zimmiyye maraz-ı cerebe mübtelâ olup kaş ve kirpik dökülüp çâr-darb mutarraş ışığa dönüp cüzzâm ve miskîn olur. Âhir cem'î'î hukemâ-yı kudemâ bu duhtere ilâc etmede âciz olup âhir tebdîl-i hevâ için ol kızı İslâmbol'dan bu dağlara birağırlar. Ol kız dahi bu kûh-i bülendler içre serserî gezerken bu ılıca suyuna râst gelüp andan nûş eder. Bir kaç günde

²⁴⁸ a.g.e., II. Kitap, s.37.

²⁴⁹ Evliyâ Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çeleb Seyahatnâmesi 2. Cilt, 1.kitap, s.82.**

cerebleri kara kara yanup söner. Kıza ma'lûm olur kim ol suda hâssa vardır deyüp her gün sudan nûş edüp suya girüp kırk günde vücûdu **dürr-i beyza** döner. Babası Yanko'dan âdemler gelüp kızı bu hâlde görünce İslâmbol'da Yanko'ya müjde edüp kızı görmeğe bu cây-ı şifâya gelüp kızını gördükde hamd-i Hudâ edüp bu germ-âb üzre altı aded kubbe-i azîmler binâ edüp niçe âsâr-ı hayrâtlar inşa eder. Hâlâ iki kubbesi zâhirdir. ”²⁵⁰

Evliya Çelebi, Bursa'da ılıca sularını anlatmaya başlar ve sıra kükürtlü kaplıcasına geldiğinde bu kaplıcanın özelliklerini ve faydalarını sıralar. Ufak tefek binalı fakat gayet sıcak ve çok kükürtlü olan bu ılıcanın faydasının çok olduğuna değinen Evliya Çelebi, şayet bir kişi Banaz ve Honaz kasabası halkı gibi kızıl uyuz olursa bu kükürtlü ılıcadaki uyuzdan haberdâr olan ve uyuzun hallerini iyi bilen dellâklar tarafından ılıcada yarım saat kese yapılırsa uyuzlu kişinin derisinin kara kara soğan zarı gibi soyulup vücudu inci tanesine dönüp gümüş tenli ve düzgün bedenli olacağını söyler:

“Der-sitâyiş-i kaplıca-i Kükürdlü: Bu dahi bir müfîd [u] muhtasar binâlı ılıcadır, ammâ gâyet ıssıdır ve gâyetü'l-gâye kükürdlüdür. Ammâ nef'i ol mer-tebedir kim bir âdem Banaz ve Honaz kasabası halkı gibi giciyik yâhud kızıl uyuz olsa bu kükürdlü germ-âbında başka dellâklar vardır, uyuz ahvâlin katî a'lâ bilüp uyuzlukdan haberdâr olmuşlardır. Anlar cereb olan âdemlere pâk kîseler süriüp kükürdlü halvetine girüp nîm sâ'at tahammül edene aşk olsun. Taşra çıkup bir eski gömlek giyüp bir gün bir gicede tâ ki acâyibât görüp sun '-ı Hudâ'yı müşâhede ede. Cümle vücûdunun derisi kara kara soğan zarı gibi soyulup, vücûdu **dürr-i yekdâye** dönüp sîm-ten sîmîn beden olup Kükürdlü kaplıcası bu mertebe nâfi'dir... ”²⁵¹

Kaplıca ve ılıcalardan sonra Azer oğlu Hazret-i Halil İbrahim makamı olan mağaradan da saf bir su akmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre bu sudan kırk gün içen kırk türlü hastalıklardan kurtulup vücudu beyaz inci tanesi gibi olacaktır:

²⁵⁰ a.g.e., II. Kitap, s.40.

²⁵¹ a.g.e., II. Kitap, s.16.

“...Kırk gün nûş eden kırk gûne emrâz-ı muhtelifeden halâs olup vücûdu **dürr-i beyz-âsâ** ola...”²⁵²

Bazen ise *Seyahatnâme*'de kaplıca ve ılıcaya gerek kalmaksızın vücut inciye benzetilir. Hz. Musa'nın cüzamlı sanılan teni aslında inci gibidir. Evliya Çelebi'nin bir öğrencinin tarikat ile muhabbet meydanına getirilişini anlattığı bölümde öğrencinin "Boynuna vurdukları sekel (taş) nedir, hangi peygamberden kalmıştır?" sorusuna Hz. Musa Peygamber ile ilgili bir kıssa anlatılarak cevap verilir. Hz. Musa'nın kutsal tenini halktan daima saklayıp göstermediğini, bu nedenle Musa kavminin, Hz. Musa'nın gövdesine ayıplı, cüzamlı dediklerini, bir gün Hz. Musa Nil Nehri'ne yıkanmak için çıplak girince mübarek hırkasını bir taşın üzerine koyduğunu ve Allah'ın emriyle taş düşüp Mısır'ın içine doğru yola çıkınca Musa Peygamber de eline esasını alıp taşın ardı sıra seğirttiğini aktarır. Bu hali Hz. Musa'nın kavmi görür ve "Estağfirullah, Musa hakkında kötü zanlar ederdik, gerçekten yed-i beyzasını ve inci gibi vücudunu gösterdi, Rabbimize hamdolsun der ve o anda bin inkarcı imana gelip "*La-ilahe illallah Musa Kelimullah*" der. Evliya Çelebi bu hadisede Hz. Musa'nın ayan olan vücudunu inciye benzetir:

"Mûsâ Peygamber dâ'imâ mübârek tenini halkdan hıfz edüp göstermezdi, zîrâ tecellî i cemâl etmiş idi. Ol ecilden kavm i Mûsâ derlerdi kim "Mûsâ'nın gevdesi ayblı ve cüzâmdır" derlerdi.

Hikmet i Hudâ bir gün Hazret-i Mûsâ Nîl-i mübâreke gasl etmeğe uryân girdikde mübârek hırka-i şerîfin bir taş üzre kor. Bi-emri Hudâ taş yerinden kopup taş Mısır içre revâne oldu. Mûsâ Nebî dahi eline asâsın alup taşın ardı sıra seğirdüp bu hâli kavm-i Mûsâ görüp,

*"Estağfirullâh Mûsâ hakkında sû' i zanlar ederdik, hakkâ kim yed-i beyzâsı ve cesedi **dürr-i yektâsın** ayân eyledi. Hamd-i Rabbi'l-izze vücûd-ı şerîfin müşâhede*

²⁵² a.g.e., III. Kitap, s.92.

*etdik" deyü ol ân bin münkir îmâna gelüp, "Lâ ilâhe illallâh Mûsâ Kelîmullâh" dediler.*²⁵³

Evliya Çelebi'nin birtakım yazılı kaynaklardan faydalandığını tezin girişinde bahsetmiştik. Bunlardan biri de *Tarih-i Taberî*'dir ve aynı kısma Taberî'de yer almaktadır:

"...Bir rivayetde dediler ki Musa (a.s) her kez halka karşı çıplak olmamış ve kimse anın gövdesini görmemiş halayık derlerdi ki Musa'nın gövdesinde illet vardır anın için halka karşı çıplak olmak... Musa (a.s) bu sözü işidir idi hiç hınmazdı bir gün Musa (a.s) gusl vâcib oldu su kenarına gitdi kıyasilerini çıkardı anda hir taş var idi ol taş üstüne kodu ve taylasanını mübarek beline bağladı suya girdi gusl eyledi çün sudan çıkdi kıyasilerini giymek istedi Allahü Teâlâ'nın emrile ol taş yürüdü Musa ardınca gitdi ki halâk-i Musa gördüler bildiler ki Musa hiç illeti yo imiş derhal ol taş durdu Musa... kıyaselerini aldı giydi..."

Görüleceği gibi Evliya her ne kadar Taberî'nin tarihinden yararlanmış olsa da Hz. Musa'nın vücudunu inciye benzetmesi, kendisine ait bir imajdır.

Kale, şehir, cami, kilise, türbe, mutfak, oda

Evliya Çelebi'nin sembolik anlamda inciye kullandığı bir diğer yer ise mekanlardır. *Seyahatnâmede* inciler bazı mekanlarla özdeşleştirilir. Şehir, kale, kilise, cami, türbe, oda, mutfak gibi mekanlar temizlendikten, bakım yapıldıktan, tamir edildikten sonra beyaz inci gibi parlayacaktır.

Evliya Çelebi, Kostantiniyye Kalesi'nin uzunluğunu ölçmek için kaleyi baştan sona adımladığını kaydeder. Bu durumu anlatırken ise kalesini ölçtüğü bu şehrin adeta beyaz bir inci gibi olduğunu söyler. 1044 tarihinde Sultan IV. Murad Han Revan seferine gittiğinde Koca Bayram Paşa yüce saltanat evi olan Kostantiniyye'de kaymakam olur ve Evliya Çelebi'nin babası ile sohbet ederken söz sırasında

²⁵³ a.g.e., I. Kitap, s.242.

İstanbul'un ilk yapıcısı kimdir diye nice soru ve konuşmalardan sonra Evliya Çelebi'nin babası, Kostantiniyye'nin dokuz kere imar ve dokuz kere harap olduğunu ama Osmanoğlu elindeki gibi bu zamana kadar böyle harap olmadığını, bu kalenin böyle harap olması Sultan Murad'a layık olmadığını ve de bunun tamir edilmesine gayret sarf edilmesi gerektiğini söyler. Sultan Murad, Revan'dan galibiyetle geldiğinde bu güzel beldeyi beyaz inci gibi gördüğünde sevineceğini ekler:

“1044 târîhinde Sultân Murâd Hân-ı Râbi‘ Revân seferine revâne oldukda Koca Bayram Paşa Dârü's-saltanati'l-aliyye olan Mahmiyye-i Kostantiniyye'de kâ'immakâm olup merhûm [u] mağfûrun-leh pederimiz ile Bayram Paşa musâhabet ederken esnâ-yı kelâmda İslâmbol'un ibtidâ bânisi kim ola deyü niçe su'âl ü kıyl ü kâller olundukdan sonra hemân merhûm pederimiz güftâre gelüp eydir:

*Sultânım İslâmbol tokuz kerre amâr ve tokuz kerre harâb olmuşdur. Ammâ dest-i Âl-i Osmân'daki gibi ilâ-hâze'l-ân bir zamânda böyle harâb olmamışdır kim her ne cânibinden olursa dost [u] düşman der [ü] dîvârlarının münhedim olan yerlerinden arabalar ile girüp çıkılır. Ekâlîm-i seb'a pâdişâhları mâbeyninde hasretü'l-mülûk bir İslâmbol ola ve pâ-yı taht-ı Âl-i Osmân ola, lâyük değıldir kim sizin zamân-ı hükûmetinizde bu kal'a böyle harâb [ü] yebâb ola. Ve bu kadar bin yıldan berü cümle der [ü] dîvârları siyâhrû kala. Dîn-i mübîn gayretine ve Âl-i Osmân şevketine şunun ta'mîr [ü] termîmine bezl-i himmet buyurun. Pâdişâh-ı zıll-ı ilâh inşâ'allâh Revân'dan mansûr [u] muzaffer geldükde âşiyânı olan Belde-i Tayyibeyi **dürr-i beyz-âsâ** gördükde cihân cihân safâlar kesb edüp inşâ'allâh hidmetiniz mukâbelesinde ihsân-ı azîmeye mazhar olup inkırâzu'd-devrân nâm-ı şerîfiniz hayr ile yâd olunur.”²⁵⁴*

Koca Bayram Paşa ile Evliya Çelebi'nin babasının bu konuşmasından sonra meclistikilerin hepsi bunu makul bulur ve Evliya Çelebi'nin babası bu niyete Fatiha okur ve hemen İstanbul mollası ve Eyüp, Galata ve Üsküdar mollalarının dördünü de bir araya getirip şehreminini, dört mimarbaşı, sekbanbaşı kısacası bütün işbaşında olan iş erlerine ferman olunur. İstanbul'un toplam dört bin yedi yüz mahallesinin

²⁵⁴ a.g.e., s.24.

imamına tenbih olunur ve İstanbul Kalesi'nin onarımı için pek çok usta ve işçi ile nice bin insan toplanıp Sultan Murad Han Revan fethine gidip fethedip gelinceye kadar bir senede Koca Bayram Paşa İstanbul'u ve Galata kalelerini, bütün selatin camilerini onartır ve İstanbul henüz yetim iken beyaz bir inci olur:²⁵⁵

*“Cümle huzzâr-ı meclis taraf taraf ma'kûl deyüp derhâl pederimiz bu niyyete El-Fâtiha deyüp seb'ü'l-mesânî kırâ'at olundukda derhâl İslâmbol mollâsı ve Eyyûb ve Galata ve Üsküdar mollâlarının dördün dahi cem' edüp ve şehremînin ve dör[d] mi'mârbaşı ve sekbânbaşı ve'l-hâsıl cemî'i ser-i kârda olan iş erlerine fermân olunup İslâmbol'un cümle dörd bin yedi yüz mahallesinin imâmlarına tenbîh ü te'kîd olup ta'mîr ü termîm-i kal'a-i İslâmbol için imdâd teklîf olunup deryâ-misâl bennâ ve ummâller ile niçe bin âdem cem' olup Sultân Murâd Hân Revân fethine revâne olup feth edüp gelince bir senede Koca Bayram Paşa İslâmbol'u ve Galata kal'aların ve cemî'i câmi'-i selâtînleri ta'mîr ü termîm edüp İslâmbol henüz bir tim iken beyâz bir **dürr-i yetîm** olup ahâlî-yi İslâmbol'dan kesâfet gidüp ferahnâk oldular.”²⁵⁶*

İlk defa Amalika melikleri tarafından yapılan Köprü Şehrini ve kalesini anlatan Evliya Çelebi, bu Köprü şehrinin içinde ve dışında altı bin tane, kiremitli, altlı üstlü ev bulunduğunu aktarır. Aşağısı kârgir yapı, yukarısı meşe tahta ile yapılmış bu evlerin yukarısındaki tahtaların içini ve dışını keserle çentip üzerine beyaz kireç sıvadıklarında şehrin inci gibi parladığını söyler:

*“...Ve bu şehr-i Köprü'nün enderûn [u] bîrûnunda cümle altı bin aded kiremitli tahtânî ve fevkânî aşağısı kârgîr binâ bâlâsı mişe tahta ile mebnîdir. Tahtanın için ve taşrasın keserle çendüp üzerine beyâz kireç sıvayup **incü-misâl** berk urur bir şehr-i müzeyyendir...”²⁵⁷*

Evliya Çelebi, Sultan IV. Murad Han'ın saltanat yıllarını anlattığı bölümde Sultan IV. Murad Han'ın Revan'da iken padişah fermanı ile Kaymakam Bayram

²⁵⁵ Evliyâ Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Türkçesi**, s.27-28.

²⁵⁶ **a.g.e.**, s.24.

²⁵⁷ **a.g.e.**, II. Kitap, s. 206.

Paşa'nın İstanbul Kalesi'ni tamir ettirmesine tekrar değinir ve sonunda İstanbul Kalesi'nin adeta beyaz inci gibi olduğunu söyler:

*“Ancak kendiler Revân'da iken fermân-ı şehriyârî ile Kâ'immakâm Bayram Paşa İslâmbol kal'asın ta'mîr ü termîm edüp **dürr-i beyz-âsâ** oldu.”²⁵⁸*

1048'de Sultan IV. Murad Han'ın fermanıyla İstanbul'da oluşturulan dört mevleviyeti²⁵⁹ anlatan Evliya Çelebi, daha sonra buralardaki eserlerden bahseder (imaretleri, miri emanetleri, hayır eserleri). Bu esnada İstanbul'un bazı yerlerinin tamirinden bahsederken İstanbul Kalesi'nin beyaz inciye benzer cevher gibi bir kale olduğunu aktarır:”

*“...Ve dördüncü ta'mîr [ü] termîm sene () târihinde sa'âdetle Revân fethine revâne olduğunuzda fermân-ı hümayûnunuz ile kâ'immakâm lalanız Bayram Paşa Galata ve İslâmbol'u müceddeden termîm edüp böyle bir **dürr i beyza-âsâ** kal'a- i gevher-nigîn oldu.”²⁶⁰*

Evliya Çelebi, Rumeli Hisarı'nın şeklini, imaretlerini ve hayır yapılarını anlattığı bölümde aslında Müslüman olan fakat herkesten bunu saklayan rahibin Sultan Mehmed'e bir mektup yazarak "İstanbul'u fethedecek sensin, burada bir kale ve Akdeniz Boğazı'nda iki kale yaparsan Kostantiniyye'ye iki taraftan zahire gibi şeyler gelemeyeceğinden kıtlık olması kesindir, cenabınız da azametle Edirne'den denizler gibi asker ile bu bizim tarafımıza teşrif buyurasız."²⁶¹ demesi üzerine Sultan Mehmed Han, Kostantin'e armağanlar göndererek hisar yerinde bir av köşkü ve

²⁵⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e., I. Kitap**, s.103.

²⁵⁹ “Mevleviyet, Osmanlı ilmiye teşkilatında yüksek dereceli kadılıklar için kullanılan bir terimdir. Osmanlı Devleti'nde dereceleri itibariyle kadılıklar esas olarak iki gruba ayrılmıştır. Bunlardan ilkinde "mevleviyet kadılıkları", ikincisine ise "kaza kadılıkları" denilmekteydi. Osmanlılar'da payitaht olan Bursa, Edirne ve İstanbul gibi şehirlerle Balkanlar'da, Anadolu'da ve Osmanlı idaresinde bulunan çeşitli Arap topraklarında yer alan gerek stratejik gerekse nüfus ve kültür bakımından önde gelen büyük şehirler yönetim ve halkın güvenliği açısından önem arzettiğinden buraların adli/kazaî idaresinin başına tecrübeli ulema gönderilir ve bu kadılıklar “mevleviyet” olarak anılırdı. Mevleviyetin terim olarak XV. yüzyılın ortalarından itibaren kullanıldığı anlaşılmaktadır.” Fahri Unan, “Mevleviyet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 29, Ankara, 2004, s. 467.

²⁶⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e., I. Kitap**, s.246.

²⁶¹ Evliyâ Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Türkçesi, Cilt 1, Kitap 2**, s.415.

saray çiftliği yapmak üzere izin istemiştir. Kostantin, sığır derisi büyüklüğünde çiftliğe izin vermiş, Sultan Mehmed Han da bu büyüklükte bir kule temeline başlamıştır. Sultan Mehmed Han, Edirne'den bin amele, yapı ustası ve dağ delen ustalar getirip Edirne'nin Karadeniz kenarında Burgaz İskelesi'nden bir gecede kırk elli pare topu, rahibin tavsiyesiyle gizlice getirip deniz kenarında yerli yerine koyup çer çöple örttürmüştür. Daha sonra askerler ile bugünkü kale yerinde inşaata başlamış ve yaptıklarını çalılar ile gizlemişlerdir. Altı ay içinde tamamlanan kalenin üzerini örten çer çöp ateşe verince kalenin belli olması hali beyaz bir inciye benzetilmiştir:

*“...Bu kal'a altı ayda tamâm olunca cümle hâr [ü] hâşâke âteş urup kal'a-i cedîd ve **dürr-i beyz-âsâ** nümâyân olup cümle asker derûn-ı kal'aya girüp top u tûfeng ve cebehânesi ve sâ'ir mühimmât [ü] levâzımâtın yerlü yerinde edüp mezbûr ruhân nihânî mi'mâr-ı müslim tebdîl-i câme edüp Muhammed sünnetine ikrâm eyleyüp mü'min [ü] muvahhid şeklinde olup Rûmeli Hisârı dizdârlığın ricâ edüp ihsân olundu.”²⁶²*

Evliya Çelebi, Revan veziri Yusuf Paşa'nın Ahıçka Kalesi'ni tamir edip kalenin beyaz inci gibi olduğuna değinir:

*“...Ve kal'a-i Ahıçka'yı termîm edüp **dürr-i beyz-âsâ** oldukda üç bin kul dahi ziyâde koyup...”²⁶³*

Evliya Çelebi, Büyük Kîn Kâşân Şehri Kalesi'ni anlattığı bölümde Horasanî, kireç ve alçıyla sıvanmış kalenin duvarı ile bu parlak kaleyi beyaz inciye benzetir:

*“...Ve cümle rûy-ı divârı bârân ve âfitâbdan fenâ bulmasın için serâpâ Horasânî ve kîr-i cıbis ile sıvanmış beyâz **incü-misâl** kal'a-i pür-meâldir...”²⁶⁴*

²⁶² Evliya Çelebi, a.g.e., I. Kitap, s.221.

²⁶³ a.g.e., II. Kitap, s.139.

²⁶⁴ a.g.e., IV. Kitap, s.223.

Kalenin inciye benzetilmesini Akhisar kalesinde de görürüz:

“Evsâf-ı sûr-ı üstüvâr, ya'nî kal'a-i Akhisâr: Hakkâ ki **dürr-i beyz-âsâ** bir kal'adır kim ibtidâ bânîsi Venedik kralı binâsıdır...”²⁶⁵

Şibenik Kalesi de Evliya Çelebi'nin anlatımında inci gibi beyaz ve parlak olarak yer alacaktır:

“Eşkâl-i zemîn-i kal'a-i şibenik: Venedik körfezi sâhilinde Kilis sancağı hâkinde Kırka sancağı türâbıyla müşâ bir kayalı ve fedâ'î katanalı yerde şekl-i muhammesden tûlânî bir seng binâ bir kal'a-i garrâ-yı ra'nâdır kim gûyâ **incü-misâl** beyâz ve münevverdir...”²⁶⁶

İnci gibi olan bir başka mekân ise bir mutfaktır. Evliya Çelebi mektuplarını inciye benzettiği Defterdarzâde Mehmed Paşa'nın hikâyesini anlatmaya başlar. Ailesi, yaşamı, fiziki ve ruhsal özelliklerinden sonra Mehmed Paşa'nın mutfağından uzun uzun bahseder. Mutfaktaki değerli kap kacaklar, emrindeki kırk aşçı, aşçılara verilen yevmiye, mutfağın teftiş edilmesi, temizliğe verilen önem gibi konulardan sonra Mehmed Paşa'nın mutfaktaki bütün duvarları, bacaları ve kırk elli tane ocağı beyaz kireç ile sıvayıp beyaz inci gibi yaptığını anlatır:

“...Cümle der-i dîvârları ve bacaları ve kırk elli aded ocakları beyâz kireç ile sığayup **dürr-i beyz-âsâ** etdirirdi...”²⁶⁷

Seyahatnâme'de inci gibi mutfağa inci gibi camiler de eşlik eder. Tek minareli, süslü avlulu, kâşî çini ile bezenmiş, yüksek kubbe ile donatılmış Cihan Şah Emin Camii'ni anlatan Evliya Çelebi, bu süslü camiyi parlak ve cilâlı Hitâyî kâğıt gibi inciye benzetir:

²⁶⁵ a.g.e., V. Kitap, s.225.

²⁶⁶ a.g.e., V. Kitap, s.246.

²⁶⁷ a.g.e., II. Kitap, s.188.

“...Bir minâreli ve harem-i zîbâli Kâşî çîn ile ârâste ve evce ser çekmiş kîbâblar ile pîrâste ve cümle der-i dîvârları beyâz ve musaykal ve mücellâ Hitayî kâğız-misâldir. **Beyz-âsâ** câmi’-i zîbâdır kim içinden incinenlerin çıkacağı gelmez ammâ Şi’ilerin gireceği gelmez.”²⁶⁸

Şehir, kale, cami, mutfaktan sonra sıra nihayet türbeye gelir. Gazi Hüdâvendigâr'ın Kosova savaşında vefatını anlatan Evliya Çelebi, Murad Han'ın türbesinin Melek Ahmed Paşa tarafından tamir edilip bakımı yapıldığını ve türbenin inci tanesi gibi nur dolu bir türbe olduğunu aktarır:

“...Melek Ahmed Paşa efendimiz Bosna'dan gelirken ta'mîr [u] termîm edüp **dürr-i beyz-âsâ** bir kubbe-i pür-nûr olup içine türbedâr ve eczâ-hânlar ta'yîn eyledi. Ve na'ş-ı Murâd Hân'ı (Bursa'ya getürdüler).”²⁶⁹

İnci'nin mekan olarak kullanıldığı bir diğer yer ise odadır. Evliya Çelebi, Allah'ın emri, Cebrail'in aracılığıyla Hz. Peygamber'in fütüvvetnamesi ve Çar-yar-ı güzün ile görüşme meclisini anlattığı bölümde, "Fakirlik hırkası nedir?", "İlk hırka kimden kaldı?", "Hırka ne yer?", "Ne örtünür?", "Hırkanın erkeği dişisi nedir?" gibi sorulardan sonra hırkanın aslında Peygamber'den kaldığını, Miraç gecesinde içinde hırka ve nübüvvet tacının olduğu bir oda olduğunu söyler ve bu odayı ak inci olarak verir:

“Ve hırka aslında Resûl-i Mübîn'den kalmışdır. Leyle-i Mi'râc'da Hazret-i Risâlet bir ak **incüden** bir hücre görüp su'âl etdükde Cibrîl-i Emîn cevâb veremedikde derhâl Cenâb-ı izzet'den hitâb gelüp, "Yâ Cibrîl ol kasrı açup içinde olan hulleyi Habîbime geyirüp başına tâc-ı Nübüvveti geyir”²⁷⁰

²⁶⁸ a.g.e., II. Kitap, s.123.

²⁶⁹ a.g.e., II. Kitap, s.26.

²⁷⁰ a.g.e., I. Kitap, s.240.

İstiridye

İncinin bir değişik kullanımı istiridyeden dolayı yiyecek olarak verilmesidir. Genellikle çiğ olarak tüketilmesinden dolayı bugün çok rağbet edilmese de Evliya Çelebi, Hasköy yakınlarında, deniz kıyısında yer alan padişahlara mahsus Tersane bahçesinin güzelliklerini sıraladıktan sonra İbrahim Han'ın deniz kıyısında yaptırdığı İrem köşküne değinir ve buranın denizinden bir tür deniz yaratığı çıktığını söyler. İçki içen kimselerin zeytinyağıyla pişirerek ya da limon ile çiğ şekilde yiyerek içki içtikleri güzel bir yemek olduğunu söylediği İstiridyeyi “inci sedefi kabuğu gibi beyaz kabuk içinde canlı bir mahlûk” olarak tasvir eder:

*“Ol mahallin deryâsında bir güne deryâ mahlûku çıkar, başka sayyâdları vardır, istiridye derler, **incü** sedefi hurdesi-misâl beyâz kabuk içre zî-rûh bir mahlûkdur. Meyhor kimesneler zeyt yağıyla pişirüp yâhûd limon ile çiğce tenâvül edüp bâde nûş ederler, ta'âm-ı tarabdır.”*

2.4. SEYAHATNÂME'DE İNCİ'NİN KULLANIM YERLERİ

Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'de -tıpkı altında olduğu gibi- inciden mamul ürünlere de yer vermektedir. Bu ürünlerin başında hediye kervanına katılan tesbihler yer alır.

Türk törelerinde önemli bir yeri olan hediyein kıymetli eşyalardan seçilmesine özen gösterilir. Manevi değeri olan Kur'an-ı Kerim yanında maddi değeri olan kılıç, at, kaftan hattâ altın gibi verilen birçok hediyein yanında tesbihlerin de çokça verilen hediyeler arasında yeri olduğuna dikkat çekmek gerekir. Özellikle çok sayıda devlet yöneticisinin hediye kayıtlarında çok ilginç tesbih cinsleri ile karşılaşılacaktır.²⁷¹ Dünyanın en güzel tesbihlerinin İstanbul'da yapılmış olduğu bilinir. Sultanların saraylarına, koleksiyonculara, tesbih tutkunlarına en benzersiz tesbihler İstanbul'dan gitmiştir. Türk tesbihleri özellikle Ortadoğu'da

²⁷¹ P. Ülkümen, “Tesbihin Tarihçesi Yapılış Tekniği ve Saray Koleksiyonlarındaki Tesbihler,” **Türk Etnoğrafya Dergisi**, C.12, Ankara, 1969, s.112-122.

çok aranılır olmuş, Irak, Lübnan, Ürdün ve diğer Arap ülkelerinde büyük rağbet görerek makbul bir hediye olarak kabul edilmiştir.²⁷²

Evliya Çelebi birçok yerde ve çeşitli vesilelerle inci tespihlerden bahseder. Örneğin o, Alacalar Köyü menziline anlatırken Tebriz Hanın'a takdim edilen hediyeleri anlatır. Bu hediyelerin içerisinde inci tespih de bulunur:

*“Hakîr dahi gümrük kâtibi olmamız hasebiyle gümrüğe tüccâr gelmesiyçün hakîre nâmeler verilüp Tebrîz Hânına bir mücevher zeynli at ve yelkenden çullu küheyl at ve latîf sultânî destmâllar ve bir **incü** tesbih ve bir çift çârkâb tîrkeş verüp...”*²⁷³

İnciden mamul tespih, bu sefer bir başka hâna hediye olarak takdim edilir. Evliya Çelebi, Erzurum Veziri Defterdarzâde Mehmed Paşa tarafından Tebriz Han'ına mektup götürür. Mektubun okunmasının ardından hoş sohbet edilir, ziyafet verilir, buhur ve gülsuyu saçılır. Yemekten sonra Çelebi, Erzurum Veziri Defterdarzâde Mehmed Paşa'nın dostluğun nişanesi olarak gönderdiği hediyeler içerisinde çârkab okluğu ve Ceneviz ve Venedik harelerinin yanı sıra inci tespih de vardır:

*“...ba'de't-ta'âm paşanın hedâyâlarından **incü** tesbîhi ve çarkâb tîrkeşi ve Ceneviz [ve] Venedik hârelerini "Paşa-yı zî-şân karındaşınız selâm edüp şu metâ'ları cenâb-ı âlî-me'âbinıza tehî-dest olmamak için hedâyâ-yı muhabbet gönderdi" deyü arz-ı kâlây etdim.”*²⁷⁴

Anlaşılan o ki inci tespih o günlerin prestijli hediyelerindedir. Yine Defterzâde Mehmet Paşa tarafından fakat bu sefer bir başka hâna, Nahçıvan hânına

²⁷² M. Hakgüden “Tesbih”, **P Kültür, Sanat ve Antika**, S. 9, MAS Matbaacılık, İstanbul, 1998, s. 141.

²⁷³ **a.g.e., II. Kitap**, s.113.

²⁷⁴ **a.g.e., II. Kitap**, s.121.

gönderilen Evliya Çelebi'nin yükü arasında bu hana gönderilen inci tespih de bulunmaktadır:

*“Azîm sumât-ı Muhammedî tenâvül olunup ba‘de't-ta‘âm Erzurûm Valisi efendimiz Defterdârzâde Mehemmed Paşa hazretlerinin nâmesin ve **incü** tesbîh ve mevvâc-ı Firengî hârâlarıyla şemşîr-i hoşkademi hedâyâ verüp...”²⁷⁵*

Fakat inci tespih, hânın huzuruna çıkmak hususunda diğer hediyeler kadar şanslı değildir. Zira Nahşivan hanı, Erzurum valisi Defterdarzâde Mehmed Paşa'nın gönderdiği hediyelerden hoşlandığını bütün hanlar huzurunda söyler ama inci tesbihin teşhirine müsaade etmez:

*“...Efendimizin mektûb-ı muhabbet-üslûbundan ve hedâyâlardan cümle hânlar huzûrunda hazz edüp sübha-i **lü'lü**yi göstermedik hân ve sultân komadı...”²⁷⁶*

Tesbihten sonra Bülbülcüler esnafı hakkında bilgi veren Evliya Çelebi, meliklere hediye için yapılmış inci ve Yemen akiki ile örülmüş bir bülbül kafesini de okuyucularının dikkatine sunar:

*Bunların niçe yüzü ellerinde **incü** ve akîk-i yemenî ile örülmüş bülbül kafesleri var kim ba‘zı kafes bin guruşa olmaz, mülûka hedâyâ için yapılmış kafeslerdir.*²⁷⁷

Seyahatnâme'de inci bazen insanların kendilerine hizmet eden süs araçları olarak kullanılır.

Evliya Çelebi, İstanbul Kalesi'ni çepeçevre adımladığını anlattığı bölümde Konstantin'in bazı Hıristiyan bayram günlerinde ve her pazar gününde büyük bir törenle sakalına inci dizip İstanbul'u seyredip dolaştığından bahseder.

²⁷⁵ a.g.e., II. Kitap, s.149.

²⁷⁶ a.g.e., II. Kitap, s.149.

²⁷⁷ a.g.e., I. Kitap, s.312.

“Bu Kostantîn dahi cümle pâdişâhları kendüye mutî‘ [ü] münkâd edüp Îrân [ve] Tûrân ve Hind(ler)istân pâdişâhları kendüye bâc [u] harâç verüp ekâlîm-i seb‘ayı kabza-i tasarrufa alup cihângîr olmağa sehl kalmışdı. Ammâ müddet-i medîd ömrü İslâmbol‘u amâr etmeğile güzer etdi. Ve zamân-ı hayâtında Kızıl yumurta günleri ve Meryem Ana günleri ve İsvet Nikola ve Kâsım ve Hızır-İlyâs ve Avusdos ve haçların suya bıraktıkları günler ve Kara Koncoloz günleri ve bu makûle bed-nâm ıyd-i nasârâ günleri ve her bâzâr günleri İslâmbol kal‘ası divârların kırmızı parankona çuka ile mestûr etdirüp bizzât kendüsi alay-ı azîm ile Leka-yı bed-likâ gibi sakalina **incü** dizüp başına tâc-ı İskender-i Keyâniyânı geyüp İslâmbol‘u seyr [ü] temâşâ edüp deverân ederdi.”²⁷⁸

Evliya Çelebi Amr-ı Ayyar köçekleri esnafını anlatırken İslam ordusu alayında bunlardan daha görkemli alay olmadığını söyler ve içlerinde İlahi nuru andıran dilberlere değinir. Görenin aklını perişan eden, süslü bu dilberlerin giyiminden bahsederken bellerindeki kantureleri inci saçaklı olarak verir:

“Ordu-yı İslâm alayında bunlardan muhteşem alay yokdur. Gûyâ bir nûr deryâsı cereyân eder, hakkâ ki içlerinde yine nûr-ı İlâhî‘den nişân verir dilberânları var kim görenin aklı perîşân olur. Zîrâ gâyet müzeyyendirler. Her biri dîbâ ve şîb ü zerbâfa ve murassa‘ kemer kuşaklarla ve başlarında gûnâ-gûn âfitâbeler üzre ablak tellerle kendülerin tezyîn edüp ve bellerinde **incü** saçaklı kantûrular üzre zîl [ü] bem ve debdevî ve dehdehî ve gûnâ-gûn horasânî şâtîrân zîlleri ve ellerinde mücevher şeş-pençe hıştlar ve gûnâ-gûn teberler ile mü‘eddebâne ubûr ederlerken, cümle temâşâcılar mebhût olurlar.”²⁷⁹

Bahadır çoban esnafını anlatan Evliya Çelebi, çobanların nicesinin elinde çatal zincir yularlı beşer, altışar, onar boynuzlu acayip çeşitli kınalı kösem koçlar

²⁷⁸ a.g.e., I. Kitap, s. 25.

²⁷⁹ a.g.e., I. Kitap, s.263.

olduğunu anlatır ve ardından koyunların süslenişe dikkat çeker. Koyunları ipekli ve atlas çullara sarıp bellerinde mücevher kuşaklar, mücevher hançerler ve boynuzlarında altın varaklar, iki boynuz arasını inci ve cevahirli püsküller ile süsleyip her koyunun boynunda altın kabara ve gümüş kabaralar ile altın halkalar, gümüş halkalar ile bu koçları sürükleyerek çoban dilberleri çekerek geçerler:²⁸⁰

*“Ve bu çobanların niçe bininin ellerinde çatal zencîr yularlı beşer altışar onar boynuzlu acîb ü garîb gûnâ-gûn kınalı kösem koçlar ve mahbûb ganemleri dîbâ ve şîb ü zerbâf çullara gark edüp bellerinde mücevher kuşaklar ve mücevher hançerler ve boynuzlarında altun varaklar ve iki boynuz mâbeynin **incü** ve cevâhîrli püsküller ile zeyn edüp her koyunun boynunda altun ve gümüş kabaralar ile altun ve gümüş silsileler ile bu keşşleri keşân-ber-keşân çoban dilberleri çekerek ubûr ederler.”²⁸¹*

Ve nihayet büyük gümrük eminliğini anlatan Evliya Çelebi, ardı sıra sırik hamalları üzere gümrükhane gibi bir Azerbaycan köşkünde incili minderlerden bahseder:

*“Ardı sıra sırik hammâlları üzere gümrükhâne misâli bir kâh-ı Âzerbâycân içre havz u şâzrevânlar tasnîf edüp fevvâreleri pertâb edüp cereyân etmede., Niçe çârkâb yasdıklar ve **incü** dikme mak’adlar ve Isfehân-ı nısf-ı cihân halîçeleri üzere hûr [u] gilmânlar kasr içre oturan erbâb-ı devletlere sükkerî ve mu’amberîn kahve-i Yemenîler ve çay ve bâdyân ve sa’leb ve mahleb bezl edüp bu kasr içre Gümrük Emîni Koca Alî Ağa ile latîfe ve şakalar ederler.”²⁸²*

2.5. İNCİ DALIŞ YERLERİ

Evliya Çelebi sadece incinin kullanıldığı yerleri vermekle yetinmez, bu incinin nerelerde çıkarıldığına dair bilgileri de okuyucuyla paylaşır. Buna göre gerek

²⁸⁰ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, 1.cilt 2. Kitap, s.520.

²⁸¹ Evliya Çelebi, **a.g.e., I. Kitap**, s.275.

²⁸² **a.g.e., I. Kitap**, s.292.

Osmanlı imparatorluğun farklı coğrafyalarında gerekse imparatorluk dışında olup Evliya Çelebi'nin gezip-gördüğü, hakkında bilgi verdiği yerler arasında inci çıkarılan denizler de bulunmaktadır.

2.5.1. Gevher-ayak Anapa Limanı

Bugün Rusya sınırları içerisinde yer alan Gevher-ayak Anapa Kalesi'nin özelliklerini anlatan Evliya Çelebi, Karadeniz'in kenarında geniş bir tepe üzerinde yer alan bu kaleyi anlattıktan sonra kalenin tek kapılı büyük bir limanı olduğundan bahseder. Bu limanda bin geminin bir iplik ile limanda bağlı olduğunu ve bu limanın etrafındaki tüm rüzgârdan korunan büyük liman olduğunu aktaran Çelebi'ye göre Karadeniz'in çevresinde böyle liman bulunmamaktadır. Bu limanın Balıklava Limanı olabileceğini belirten Çelebi, "küffâr zamanında" bu limandan bir tür inci çıktığını söyler. Hâlâ sedeflerinin deniz kıyısında belli olduğunu ve bundan dolayı bu kaleye "Gevher-yeri" denildiğini ve her sene uğursuz Ruslar'ın bu limana demir atıp korkmadan, çekinmeden konaklayıp dalgıçlık ederek inci sedefleri çıkardığını aktarır:

*"...Bu kal'anın bir kapulu liman-ı azîmi var kim bin pâre gemi birer iplik ile bağlanup yatarlar. Sekiz rûzgârdan emîn liman-ı kebîrdir. Karadeniz'in cânib-i edvârında böyle liman yokdur, meğer Balıklava limanı ola. Küffâr asrında bu limândan bir gûne **incü** çıkarmış. Hâlâ sadepleri leb-i deryâda nümâyândır. Anınçün bu kal'aya Gevher-kân derler. Ve hâlâ her sene Rus-ı menhûs bu limanda lenger-endaht edüp bî-bâk ü bî-pervâ ikâmet edüp gavnâslık ederek **incü** sadepleri çıkarırlar..."²⁸³*

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'nin yedinci cildinde Anapa Kalesine tekrar değinir ve limanına büyük olmasına tekrar vurgu yapar. İnkirman ve Avlota limanlarından sonra Anapa Limanı gibi bir büyük liman olmadığını ifade eder. Son

²⁸³ Evliya Çelebi, a.g.e., II. Kitap, s.62.

olarak kâfir zamanında bu limandan inci çıkarıldığını hatta hala bazen Rus şaykalarının gelip Anapa limanından inci çıkardığını söyler:

*“...Ve limanına bin pâre gemi sığar. Hattâ ibtidâ bu fağake kavmi Arabistân ve Arnavudistân ve Kostantiniyye'den gemilerle geldiklerinde bu Anapa limanına girüp ibtidâ bu mahalli cây-ı mesken edinmişlerdir kim Karadeniz sâhillerinde İnkirmân ve Avlota limanlarından sonra bu Anapa limanı [151a] gibi bir liman-ı azîm yokdur. Ağzı daracık olmak ile sekiz rûzgâr-ı zorkârdar emîn limandır. Hattâ küffâr zamânı bu limândan **incü** çıkarmış. Hâlâ ba'zı zamân Urus şaykaları gelüp bu limandan incü çıkarırlarmış.”²⁸⁴*

Bugün Anapa Limanından inci çıkarılıp çıkarılmadığına dair bir bilgiye ise erişebilmiş değiliz.

2.5.2. Harkova Limanı (Habeşistan)

Evliya Çelebi, bir sergüzeşte Hacı Nâsır adında dalgıç dostundan da bahseder. Hacı Nâsır başından geçenleri anlattığı hikayede Mostarlı Mustafa Paşa'nın fermanıyla Habeş Harkovası limanında elinde bıçağı ile inci çıkarmak için daldığını anlatır. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Harkova Limanından inci çıkarılmaktadır:

“Sergüzeşt : Hacı Nâsır nâmında bir gavvâs dostumuz var idi, ol hikâye eder:

“Bir kerre bu Habeş Harkova'sı önünde Mostarlı Mustafâ Paşa fermânıyla incü çıkarmak için elimde bıçağımla daldım...”²⁸⁵

²⁸⁴ a.g.e., VII. Kitap, s.271.

²⁸⁵ a.g.e., I. Kitap, s. 266.

Evliya Çelebi, Nil haritası'na "Kal'atü'l-Harf" şeklinde yazdığı Harkova Limanı, Nil yolculuğu sırasında *Seyahatnâme*'nin son cildinde tekrar konu olmuştur. Çelebi Harkova'nın kulelerinden, ev, dükkan, kahvehane, cami vs sayılarından, kim tarafından fethedildiğinden, paşasından bahseder fakat inci çıkartıldığına dair herhangi bir bilgi vemez:

"Ve bu kal'a-i Harkova içinde cümle yedi yüz kârgîr ve kamışdan ve koçaşdan evler vardır, cümle toprak örtülüdür.

Ve yigirmi mikdârı esvâk-ı muhtasarı vardır. Ve yedi kahvehâne ve bozahânesi ve bir hânı vardır.

Ve bir Özdemir câmi'i var ve yedi zâviyesi var. Gayrı imâretten niflân yokdur. Hammâm bu diyârda lâzım değildir, zîrâ şeb [ü] rûz halkı uryân gezüp arak-âlûd olup gûyâ hammâm içinde dururlar. Bir şehr-i garîb ü acîbdır..."²⁸⁶

2.5.3. Dehlek Adası

Evliya Çelebi, Dehlek adasını anlatmaya başlar ve adanın ne vakit fethedildiği, hangi eyalette bulunduğu gibi birtakım bilgilerden sonra adada inci çıkartıldığına dair bilgi verir:

*"Evsâf-ı cezîre-i Dehlek: Melik Necâşın taht imiş. Bu dahi ibtidâ Hazret-i Risâlet-penâh asrında Hazret-i Osmân-ı Zi'n-nûreyn yüz pâre gemiyle Cidde'den gelüp feth etmişdir. Ba'dehu Melik Necâş istilâ edüp tâ Selîm-i Sâni asrında feth olmuşdur, be-dest-i Çerkes Özdemir Paşa. Habeş eyâletinde kâyimmakâmlıktır. On mîl ihâta eder bir cezîre-i vâsi'dir. Ve karaya karîbdır, ancak bir top menzili ba'iddir. Bu cezîrede **incü** çıkar. Mâ-tekaddem müfîd [ü] muhtasar kal'ası var imiş, hâlâ münhedim olup câ-be-câ âsâr-ı binâları nümâyândır. Ve yüz elli akçe şerîf kazâdır, lâkin mesâfe-i ba'ide olmak ile Habeş paşalarının imâmlarına mübahharen ihsân olunur."²⁸⁷*

²⁸⁶ a.g.e., X. Kitap, s.478.

²⁸⁷ a.g.e., X. Kitap, s. 475.

Habeşistan açıklarında yer alan Dehlek adaları günümüzde Eritre sınırları içinde bulunmakta, Nisan 1993'te referandumla bağımsızlığını elde etse de İsrail'in peyki olma ihtimali hala sıcaklığını korumaktadır.²⁸⁸ Dehlek takımadaları, esasında iki ada ve içinde mercan kayalarının bulunduğu 124 adacıktan müteşekkildir. Aralarında yaklaşık 1350 kilometrekare yüzölçümü ile Dehlek el-Kebîr ve Nura adalarının yer aldığı Dehlek takımadaları içinde Nokra, Dohol, Harat Kubari, Daraka ve Dinifarih gibi küçük adacıklar da bulunmaktadır.²⁸⁹

Dehlek adaları taşıdığı önem ile Makrizî, el-İdrisî, Ya'kûbî, Ebû Ubeyd el Bekrî, el-Cevâlikî, Yâkût'un eserlerine konu olmuştur.

Dehlek'de balıkçılık yanında inci ve mercan avcılığı ve ticareti yapılmaktaydı. Hatta Dehlek incisinin namı tâ Anadolu'daki Bitlis şehrine kadar yayılmış ve "incü-yi Dehlek-i Habeş" diye dillere destan olmuştur.²⁹⁰

2.5.4. Basra

Evliya Çelebi Şattularab Nehrini, nehrin ilk doğduğu yeri ve Büyük İskender'in buraya neden geldiğini anlatırken Şatt nehrinin Bağm Şattı, Mâşa Şattı, Demirkapı Şattı olmak üzere üç çıkış yeri olduğunu ve Birdinic adında ünlü bir köprü altında bu üç adet Şat bir olup büyük bir nehir olduğunu söyler. Şatt'ın hangi ırmaklardan karışarak nerelerden geçtiğini anlatan Evliya Çelebi, nihayet Fırat Nehri ile Şatt'ın birleşip tek vücut halinde ve aynı yönde iki nehrin birleştiğini ve Basra önünde deryâ gibi olup aktığını aktarır. Devamında Hindistan, Portakal, Lûristan, Moltan, İngiliz, Felemenk, Umman, Yemen, Aden, Cidde ve Habeş gemileri gelip Basra'ya yanaşarak değerli eşyalar getirip çokça mal aldığını fakat Basra'ya genellikle Acem ülkelerinin Hürmüz gemileri inci getirdiğini, inci yurdunun Basra olduğunu, her tüccarın mahzeninde ve dükkânlarının camekânlarında sayısız dürr-i

²⁸⁸ Muhammed Tandoğan, "Kızıldeniz'in Stratejik Dehlek Adaları ve Osmanlı İdaresindeki Konumu", **Avrasya Etüdüleri**, 40/2011-2, s. 259.

²⁸⁹ Mustafa Fayda, "Dehlek", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. IX, İstanbul, 1994, s. 105.

²⁹⁰ Robert Dankoff, **Evliya, Evliya Çelebi in Bitlis: The Relevant Section of the Seyahatname**, Leiden, The Netherlands 1990, s. 304-306.

yetim, dürr-i yektâ (iri ve büyük inci) ve dürr-i beyzâ (beyaz inci) hasır gibi yattığını aktarır:

*“...Basra'dan yukarı Kurna kal'ası burnunda nehr-i Furât ile Şat birâderi bir olup yek-dil [ü] yek-cihet nehreyn-i birâdereyn ittifâkıyla deryâ-misâl cereyân edüp Basra önüne vardıklarında deryâ-misâl olup Hindistân ve Portukal ve Luristân ve Moltân ve İngilis ü Felemenk ve Ummân ve Yemen ve Aden ve Cidde ve Habeş gemileri gelüp Basra'ya yanaşup metâ'-ı zî-kıymet getirüp kâlây-ı bî-minnet alırlar. Ammâ bu Basra'ya ekseriyyâ Acem diyârının Hürmüz gemileri **incü** getirirler, **kân-i lülü** Basra'dır. Her tüccâr-ı bengânın mahzeninde ve rûy-ı dükkânçesinde bî-hadd ü bî-hasır **dürr-i yetim ü dürr-i yektâ ü dürr-i beyza** hasır gibi yatar.”²⁹¹*

“Şattularap, Irak'ın güneyinde Dicle ve Fırat'ın birleşmesiyle oluşan nehirdir. Fırat ile Dicle nehirlerinin Kurna mevkiinin kırk beş kilometre kadar güneyinde Gurmetali civarında birleşerek meydana getirdiği Şattularap, iki yüz km uzunluğa ve dört yüz metre ile bin iki yüz metre arasında değişen genişliğe ulaştıktan sonra bölgenin Fav şehrinin bulunduğu güney ucundan Basra körfezine dökülür. Irak-İran sınırının güney kesimini oluşturan nehir, gemi işletmeciliğine ve her türlü deniz taşımacılığına elverişlidir.”²⁹² Bu yüzden Evliya Çelebi, Hindistân, Portukal, Luristân, Moltân, İngilis ü Felemenk, Ummân, Yemen, Aden, Cidde, Habeş gemilerinin gelip Basra'ya yanaşarak değerli eşyalar getirip kendileri de mal aldığını söyler.

“Şattularap'ın ağzından başlayarak Hürmüz Boğazı çıkışına kadar olan, uzunluğu dokuz yüz yetmiş beş kilometre, eni ise üç yüz yetmiş kilometre”²⁹³ olan Basra Körfezinde çok eski zamanlardan beri inci avcılığı yapılmaktadır. “Daha önce inci ve sedef avcılığının çok yapıldığı körfezde petrol çıkması çevresindeki ülkeleri zenginliğe kavuşturmuş ve ticaret maksadıyla yapılan bu meslekler zamanla

²⁹¹ Evliya Çelebi, **a.g.e., IV. Kitap**, s.32.

²⁹² Mustafa L. Bilge, “Şattularap”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 38, s. 381.

²⁹³ Mustafa L. Bilge, “Basra Körfezi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 5, 1992, s. 114-115.

terkedilmiştir.”²⁹⁴ Bu bakımdan Evliya Çelebi, inci noktasında tespitinde haklı olmalıdır.

2.5.5. Necef-i Eşref

Evliya Çelebi, Necef-i Eşref camının ve incisinin anlatıldığı özel bir bölüme yer verir. Eski zaman tarihçilerinin yazdıklarından hareketle bir tarafı Basra, Lahsa, Yemen, Mekke, Umman ve Kûc Mekrân sınırlarına varan Necef-ı Eşref denizinin Küfe Çölü’nde, Nuh Tufanı’ndan kalma olduğunu ve Tufan suyunun ilk defa Küfe Şehri’nde ortaya çıkıp bu Necef-ı Eşref Denizi’nde karar kıldığını ve Nuh Peygamberin gemisinin ilk defa Necef Denizi’nde yüzdüğünü aktarır. Hazret-i Ali’nin kanı yere düştüğü andan beri çekilmeye başlayıp günümüzde çöl, kır ve yaban halini alan bu kum denizi içinden geçen Arapların billûr ve necef parçaları bulup sattıklarına, bu billûr ve neceflerden gözlük yaptırıp kullananların gözlerinin dürbün gibi göreceğine ve neceften yüzük taşı, bıçak sapı ve hançer kabzası yapıldığına değinir:

“Der-sitâyiş-i dürr-i yetîm ve câm-ı billûr bahr-i bâris-i Necefü'l-eşref: Müverrihân-ı mütekaddimîn tahrîrleri üzre bu bahr-i azîm çölistân-ı Kûfe’de tâ Tûfân-ı Nûh’dan kalmışdır kim ibtidâ Tûfân suyu Kûfe şehrinde tennûr-ı Nûh’dan zâhir olup bu bahr-i Necef-i eşrefde karâr edüp ibtidâ keştî-i Nûh Necî bu bahr-i Necef’de şinâverlik edüp ba‘de’t-Tûfân bu deryâ nâmı kaldı. Bir tarafı Basra ve Lahsa ve Yemen ve Mekke ve Ummân ve Kuc-i Mekrân hudûdlarına varır bir bahr-i azîm idi. İçinde niçe bin aded kelek gemiler ve niçe yüz aded haşeb keştîler gezüp şinâverlik ederdi. Bi-emri Hudâ Hazret-i Ali’nin hûnu zemîne düşdüğü sâ‘at yevm be-yevm tenezzülde olup ilâ hâze'l-ân deryâdan bir katre âbdan nâm [u] nişân yokdur kim bir çöl ü çölistân ü berr ü beyâbândır. Ammâ niçe Arab u Urbân bu bahr-i rimâli içre ubûr ederken billûr u necef parçaları bulup Basra bâzergânlarına fîrûht ederler. Anlar da ol billûr ve necefleri gözlük etdirüp ihtiyâr âdemler ol gözlükleri isti‘mâl etdiklerinde gözleri dürbîn gibi görür. Ve necefdan yüzük taşı ve

²⁹⁴ Mustafa L. Bilge, “Basra Körfezi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 5, 1992, s. 114-115.

bıçak sapı ve hançer kabzası yaparlar. Ve bu bahr-i Necef'de kavm-i Urbân niçe bin elvân cevâhir makûlesi gibi eşyâlar bulurlar."²⁹⁵

Yalnız her ne kadar Evliya Çelebi dürr-i yetîm dese de burada kastedilen inci değil, Necef incisi/taşı diye bilinen saydam ve yarı saydam "Dağ Kristali"dir.²⁹⁶ "Dağ Kristali denmesinin sebebi hem buza benzediği hem de eskiden buz zannedildiği içindir."²⁹⁷ Evliya Çelebi de Necef taşını inciye benzetmiş olmalıdır.

2.5.6. Hürmüz Denizi

Hürmüz ve Umman kıyısını anlatırken yine tarihçilerin görüşlerinden hareketle Hürmüz Denizi'nde incinin nasıl ortaya çıktığı ile ilgili bilgi verir. Adem Peygamber yeryüzüne indikten sonra safî Hürmüz diyarına gelir, bu yerin karasına ve denizine dua eder ve Hürmüz diyarı imar olup verimli bir yer olur ve Hürmüz Denizi'nde inci ortaya çıkar:

*"Andan emr-i Hakk ile Âdem Safî diyâr-ı Hürmüz'e gelüp berrine ve bahrine du'â edüp diyâr-ı Hürmüz imâr olup ganîmet oldu ve deryâ-yı Hürmüz'de dürr-i yetîm hâsıl oldu."*²⁹⁸

Hürmüz Denizi'nde inci çıktığı bugün de bilinen bir gerçektir. Bugün bilindiği üzere istiridyeler incileri meydana getirmektedir. Beslenmek için kabuklarını açan istiridyelerin içine kum ve parazitler girmesi sonucu istiridye bu yabancı maddelere karşı savunma mekanizması olarak sedef salgılayarak bunların üzerini kaplar. Bu kaplamanın ardından uzun bir zaman geçtikten sonra inci oluşur.

Evliya Çelebi, Hürmüz incisine başka yerlerde de değinir. Sultan Murad'ın Bağdad'a komşu olan diyarlara askerler göndermesini, halkına itaat ettirip,

²⁹⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e., IV. Kitap**, s.275.

²⁹⁶ Necef taşına "Dağ Billûru" veya "Kayaç Kristali" de denir.

²⁹⁷ Mehmet Yaşar Ethem, **A'dan Z'ye Kıymetli ve Yarı Kıymetli Taşlar**, TMMOB Maden Mühendisleri Odası, 2. Baskı, s.16.

²⁹⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e., IV. Kitap**, s.581.

eyaletlerini, sağlam kalelerini, dayanıklı hisarlarını ve işlek şehirlerini yönetimi altına aldığını anlattığı bölümde Evliya Çelebi Basra, Umman, Lahsa ve Hâridât Adaları hâkimlerinin, Yemen ve Aden İmamının gönderdiği hediyeleri sıraladıktan sonra sıra Hürmüz hanından gelen hediyelere gelir. Hürmüz hâkiminden yedi yük Hürmüz incisi ve yüzlerce dürr-i yetim hediye geldiğini aktarır:

*“Ba‘dehû Hürmüz hâkiminden yedi yük lü‘lü-i Hürmüz ve niçe yüz dürr-i yetimler hedâyâlar gelüp ana da istimâletler verildi.”*²⁹⁹

Elinde eşi görülmemiş bir inci tesbih ile Hürmüz Sultanını gören İbn Battuta da inci avlanma yerlerinin Hürmüz sultanının hükmü altında bulunduğunu aktarır.³⁰⁰ Dolayısıyla Evliya Çelebi’nin dediği gibi Hürmüz Han’ından yedi yük Hürmüz incisi ve yüzlerce dürr-i yetim gelmesi muhtemeldir.

Evliya Çelebi, Vidin Kalesinin iki kat duvara sahip şehir tarafını anlatırken beden dişlerini gayet sanatlı bulur ve beden dişlerinin sıralı dizilişini Hürmüz incisine benzeterek bizlere aktarır:

*“...Ve şehir cânibi iki kat dîvârdır. Her katı birbirinden âlîdir. Ve dendân-ı bedenleri gâyet musanna‘dır kim gûyâ lü‘lü-yi Hürmüz gibi tertîb üzre dizilmiştir...”*³⁰¹

²⁹⁹ a.g.e., IV. Kitap, s.242.

³⁰⁰ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta et-Tancî, **İbn Battuta Seyahatnamesi**, Sadeleştiren ve baskıya hazırlayan Mümin Çevik, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, Mayıs 2015, s. 204.

³⁰¹ Evliya Çelebi, a.g.e., V. Kitap, s.96.

Resim 2: Evliya Çelebi Seyahatnâme'sinde geçen inci dalış yerleri

2.6. ESNAF SINIFLARI

Evliya Çelebi, bilindiği gibi Seyahatnâmesinde şehrin ekonomik unsurlarına da yer verir, bu unsurlardan birisi de sınıflardır. Ve nihayet Evliya Çelebi inci çıkarılan yerlerden bahsettikten sonra inciyi işleyen, delen, satan esnafı da *Seyahatnâme*'de gündemine alır.

2.6.1. İnci Esnafı

Evliya Çelebi, mezar kazıcıları esnafı, lağımcılar esnafı, asesler esnafı, cellatlar esnafı, haberciler esnafı, yazıcılar esnafı, deva içecekleri esnafı, sebzeçiler esnafı, ekmekçiler esnafı gibi pek çok farklı esnaftan bahseder. Onun bahsettiği esnaflardan birisi de incici esnafıdır. Evliya Çelebi eserde incici esnafına ayrıca değinir ve esnaf hakkında bilgi verir. Kırk dükkân, yüz asker gibi incici esnafı hakkında sayısal bilgi verdikten sonra pirlarını daha sonra yazmak üzere boş bırakır. Bu esnaf sınıfı, seyishaneler üzere çeşit çeşit Hürmüz incileri ve dürr-i yetimleri ipliklere dizip külçe külçe edip dükkânlarını balık ağı gibi inciler ile donatıp geçerler. Bunlar Eski Bedesten Kapısı'nda olup Yahudilerdir.³⁰²

*“Esnâf-ı lü'lüciyân ya'nî incüciyân: Dükkân 40, neferât 100, pîrleri (---) (---). Bunlar seyishâneler üzere gûnâ-gûn dânedâr **Hürmüz incüleri** ve **dürr-i yetimleri** ipliklere dizüp külçe külçe edüp dükkânlarını balık ağı gibi **incüler** ile zeyn edüp ubûr ederler. Bunlar cümle Eski Bezzâzistânkapusu'nda olur Yahûdîlerdir.”³⁰³*

Eski bedesten esnafını anlatan Evliya Çelebi, 1453 yılında, Fatih Sultan Mehmed zamanında İstanbul'da inşa edilen ve İstanbul'un kalabalık ve seçkin yerinde bulunan Osmanlıların (Osmanoğlu'nun) adeta bir hazinesi mesabesinde olan bedestenden bahseder. Bu bedestende savaşıçılarının, vezirlerin ve seçkinlerin malları yer almakta ve bedestenin altında pek çok demir kapılı mahzen bulunmaktadır. Bu

³⁰² Evliyâ Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Cilt 1, 2. Kitap**, s.576.

³⁰³ Evliyâ Çelebi, **a.g.e., I. Kitap**, s. 305.

bedestenin dört tarafını keçeciler, sahaflar, takkeçiler, boğasıcılar, kılâbdan, sırmacılar, kuyumcular ve inciciler kuşatmıştır. Bu vesile ile eski bedestenin çevresinde incicilerin varlığından haberdar olmaktadır:

*“el-Faslu's-sâbi‘ ve selâsîn Esnâf-ı Bezzâzistân-ı atık: İslâmbol'un iz[di]hâm ve güzîde yerinde Âl-i Osmân'ın hazîne-i azîmi bir bezzâzistândır kim gûyâ kal'a-i Kahkahâ'dır. Cemî'i erbâb-ı seferlerin ve vüzerâ ve a'yânın mâlları bundadır kim zîr-i zemîninde niçe yüz demir kapulu mahzenler vardır. Sene 857 târîhinde Ebü'l-feth Sultân Mehmed Hân binâsıdır kim gûyâ şeddâdî binâdır. Cânib-i erba'ası taşrasında keçeciler ve sahhâf ve takyacılar ve boğasıcılar ve kılâbdan u sırmacılar ve kuyumcular ve **incücüler** ihâta etmiştir.”³⁰⁴*

Evliya Çelebi görüldüğü gibi incici esnafından bahseder fakat bu esnafın faaliyetlerinden ya da incileri nerelerden temin ettiklerinden, müşterisinin kimler olduğundan vs. bahsetmez.

2.6.2. İnci Tüccarı

Evliya Çelebi, Basra'nın ileri gelenlerini anlatırken incici tüccarı Yek-çeşm Hacı Muhammed, Deli Beglî, Muhtesib Ağası Abbas Ağa'nın isimlerini zikreder:

“...Ve incü bâzergâni Yek-çeşm Hacı Muhammed ve Deli Begli ve Muhtesib Ağası Abbâs Ağa...”³⁰⁵

Evliya Çelebi her ne kadar incici tüccarı olan bu kişilerin ne kadar incici aldığına değinirse de Bîrûnî, incicilerin kıymeti ile ilgili eserinde bilgi vermiş, incicilerin ağırlık açısından ölçütü miskâl, fiyat açısından ölçütünün ise Nişâbur dinarı olduğunu, gerçek incicilerin fiyatlarının Amman (Umman) ve Bahreyn'de düşük olduğu bilgisini vermiştir.³⁰⁶

³⁰⁴ a.g.e., I. Kitap, s.617.

³⁰⁵ a.g.e., IV. Kitap, s.283.

³⁰⁶ Ebu'r- Reyhân Muhanned b. Ahmed el- Bîrûnî, a.g.e., s. 154.

2.6.3. İnci Deliciler

Evliya Çelebi, Basra kalesinin imaretlerini anlatırken önce camilerini sayar. Daha sonra ruhban mabetlerini anlattıktan sonra sıra Basra bölge sanayiinin beğenilenlerine gelir ve burada inci deliciler dikkati çeker ki bu inci deliciler türlü türlü incileri deler. Harman gibi yığın yığın duran inci pazarı vardır:

*“Sîtâyîş-i memdûhât-ı sanâyi‘ât: Ekseriyyâ halkı **incü** delicilerdir. Bir sokağı sâfi **incü**-yı gûnâ-gûn nakb edüp bâzâr-ı lü‘lûdur kim **incü** harman gibi yığın yığın durur.”³⁰⁷*

Bîrûnî de incilerin delinmesine değinmiştir. Bîrûnî’ye göre “Nasıl ki incinin, sedefin içinden çıkartılana kadar kullanılması beklenemezse; delinmeksizin de güzel bir düzende yan yana getirilmesi ve hoş bir eser oluşturulması beklenemez.”³⁰⁸

Bu yüzden inci delicilerin işi önemlidir.

2.6.4. Gavvaslar

Evliya Çelebi, alayda geçen esnaf sınıflarını sıralarken sıra gavvaslara da gelir. Dükkanları olmayan Galata ve Kasımpaşa'da loncaları olan bu esnaf sınıfının üç yüz neferi vardır ve bu neferlerin büyük kısmı Mağrib, Reşid ve İskenderiye Araplarıdır ama Rodos Adası karşısında bulunan Sönbeki Adası, Kanuni Sultan Süleyman tarafından fethedilmiş ve dört bin adet Rum haracı olan bu yer Süleyman Han Camii evkafı reâyâsıdır. Bunlarda olan dalgıçlara, Hürmüz Denizi'nde inci çıkaran dalgıçlar denk olamayacağını söyler:

“Esnâf-ı dalgıcân-ı gavvâsân: Dükkânları yokdur, ancak Galata'da ve Kâsımpaşa'da lonca yerleri vardır, anda bulunur. Neferât üç yüz, bunlar ekseriyyâ Mağrib Urbânı ve Reşîd ve İskenderiyye Urbânıdır. Ammâ Rodos cezîresi

³⁰⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e., IV. Kitap**, s.284.

³⁰⁸ Ebu'r- Reyhân Muhanned b. Ahmed el- Bîrûnî, **a.g.e.**, s. 158.

mukâbelesinde cezîre-i Sönbeki, Süleymân Hân fethi olup yine Süleymân Hân câmi 'i evkâfî re'âyâsıdır, dörd bin aded Rûm harâcıdır. Bunlarda ola[n] gavnâs, Bahr-i Hürmüz'de inci çıkaran gavnâslar hemtâ olamazlar."³⁰⁹

Dalgıçların pirinin gavnâs-ı maanî Şeyh Hâlid-i Ummanî olduğunu söyleyen Evliya Çelebi, Şeyh Hâlid-i Ummanî'nin her zaman Hürmüz Denizi'nde inci çıkarıp Hz. Peygamberin Ehl-i Beytine hediye getirdiğini, peştemal bağlamış ve dalgıçlara pir olmuş Malik oğlu Enes'in Kabristanı Habeş, Musova adasında yer aldığını ve kendisinin de yedi defa burayı ziyaret ettiğinden bahseder:

"Bunların pîri, gavnâs-ı ma'ânî eş-fieyh Hâlid-i Ummânî dâ'imâ Hürmüz deryâsında incü çıkarup ehl-i beyt-i Resûl'e hedâyâ getirirdi. Enes ibn Mâlik şed bağlayup gavnâslara pîr [ü] pîşvâ oldu. Kabri Habeş'de Musova cezîresindedir, yedi kerre ziyâreti müyesser olmuşdur. Rahmetullâhi aleyh."³¹⁰

Alaydan geçen dalgıç topluluğunun çıplak ve yarı çıplak giyimine değinen Evliya Çelebi, bazılarının belinde yağlı balık kursağı ve dahhâk'ın kılıcına benzer miczem adında iki taraflı bıçak olduğunu aktarır ve bu bıçağı hangi amaçla bellerinde taşıdıklarını açıklar ve bir gemi battığı takdirde o geminin iplerini, demirlerini, palamarlarını kesmek için ve kimi zaman da deniz dibindeki balık ve timsahtan kendilerini korumak için çok keskin kılıç gibi bıçakları taşıdığını söyler:

"Ammâ bu talgıç tâ'ifeleri sâ'ir esnâflar gibi pür-silâh ve mülebbes değillerdir. Ancak bellerinde birer peştemâl ve ba'zılarının belinde yağlı hayâl balık kursağı ve uryân gavnâslarının bellerinde fütaları bile yok ve kulaklarında deniz mâliki saçları ile uryânen alay ederler.

Ve ba'zılarının ellerinde iki tarafı tîğ-ı Dahhâk'dan nişân verir tîğ-ı gam gam şekilli miczem bıçakları var, kaçan bir gemi batsa ol geminin iplerin ve demirleri ve

³⁰⁹ a.g.e., I. Kitap, s. 266.

³¹⁰ a.g.e., I. Kitap, s. 266.

palamarların kesmeğe ol bıçakları taşırılar ve ba'zı zamân ka'r-ı deryâda balığa ve nehenge râst gelüp ol bıçağ ile cidâl edüp ihtimâldir halâs ola."³¹¹

Evliya Çelebi, dalgıç sınıfı ile ilgili verdiği bilgiden sonra bu dalgıçların nasıl daldığına dair bilgiler aktarmaya devam eder. Ağızlarına zeytinyağı alıp yetmiş kulaç derinliğe dalıp ağızındaki zeytinyağını dışarı bırakınca göz açıp kapayıncaya kadar zeytinyağı deniz yüzüne yayılır, her bir zeytinyağı damlası birer parlayan güneş olur, zira o yağ damlalarına güneş vurunca her yağ damlası Süreyyâ yıldızları gibi denizin dibini aydınlatır. Dalgıçlar bir iğne, bir dirhem olsa bulup deniz dibine bir ökçe vurup göz açıncaya kadar dışarı çıkar. Yetmiş kulaç yere dalıp bir an dura, yetmiş kulaç daha çıka, mucize gibi bir sanattır ki insanın yapabileceği bir şey değildir. Bunlar denizden sünger çıkarırlar, batan gemilerin mallarını çıkarırlar.³¹²

"Bunlar ağızlarına zeyt yağı alup yetmiş kulaç ka'r-ı deryâya dalup ağızındaki zeyti taşraya biraginca tarfetü'l-ayn içre dühn-i zeyt rû-yı deryâya müstevlî olup her bir zeyt yağı katresi birer hûrşîd-i dırahşân olur, zîrâ ol zeytlere şems-i cihânın tâbı urup her katre-i zeyt kevâkib-i Süreyyâ gibi ka'r-ı deryâyı münevver edüp bir sûzen ve bir derâhim olsa bulup gavvâslar ka'r-ı deryâya bir püşt-i pâ urup tarfetü'l-ayn içre taşra çıkar. Yetmiş kulaç yere talup bir ân dura ve yetmiş kulaç dahi çıka, mu'cize-misâl bir ma'rifetdir kim makdûr-ı beşer değildir. Bunlar deryâdan sünger çıkarırlar ve gark olan gemilerin metâ'ların çıkarırlar."³¹³

Yukarıda da görüleceği gibi dalgıçlar günümüzdeki dalış yöntemlerinden çok farklı yöntem kullanmışlardır. Evliya Çelebi dışında Bîrûnî, Pîrî Reis, Şîrvânî, İbn Battuta da dalgıçlarının inci çıkarmak için kullandıkları yöntemlere değinmiştir.

³¹¹ a.g.e., I. Kitap, s. 266.

³¹² Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi 1. Cilt, 2. Kitap*, s.503.

³¹³ Evliya Çelebi, a.g.e., I. Kitap, s. 266.

“Pîrî Reis, Basra Körfezi”ne dalan inci dalgıçlarının, inci çıkarmak için doğu rüzgârlarını beklemediklerini, rüzgârın esmediği veya batıdan estiği zamanlarda avlanmaya çıkmadıklarını belirtmiştir. Ayrıca bu dalgıçların, dalış meralarına “teres” adı verilen süratli gemilerle gittiklerini ifade etmiştir.³¹⁴

“İmdi bildün bunların aslın tamâm

Lu’lu’ı gör niçe çıkar iy hümâm

Bahreyn’den yelken ider gemiler

Elli altmış yüz paredürür bular

Kim şimâle karşı yürür şöyle bil

Tâ denizde sığ bulur varur delîl

...

Bâd ile olmaz şikâr iy pâk-i zât

Diyeyim niçündür anla gıl ukât

Cümle açukdur o sığlar bî-hicâb

Keşti yatmaz bâd ile budur cevâb”

Şirvânî de dalgıçların dalmadan önce, sedeflerin yerini bulmak için uzun bir sırık kullandıklarını ve dalış sırasında, sedefleri orağa benzeyen bir aletle kesip ağı andıran torbalara doldurduklarını ve sonra yüzeye çıkmak için iplerden yararlandığını bildirmiştir. Ayrıca dalgıçlar, çeşitli deniz canlılarının saldırılarından korunmak için, yanlarında onları korkutacak bir yağ bulundurmuş ve tehlike anında bu yağı kullanmışlardır. İpe bağlanmış ağır bir taşla binerek denizin dibine inmişler;

³¹⁴ E. Z., Ökte, T. Duran, Vd., *Kitâb-ı Bahriye Pîrî Reis*, C.IV, The Historical Research Foundation İstanbul Research Center, İstanbul, 1988, s.159.

deniz canlılarının, siyah taştan korktuğuna inandıkları için bu taşın siyah olmasına önem vermişlerdir.³¹⁵

Bîrûnî de avlanma sırasındaki siyah taşta değinir. Taşın siyah olarak seçilmesinin sebebinin dalgıçların onunla deniz hayvanlarını korkutmasından dolayı olduğunu, siyah taşın geçen hayvanları engellediğini, hayvanların kaçtığını; taş, beyaz ya da başka bir renk olduğu takdirde deniz hayvanlarının onu yemek zannedip avlanmak isteyeceklerini ifade eder. Dalgıcın nasıl daldığı hakkında da bilgi verir:

“Dalgıç, “ed-devm” odunundan yapılmış eğri bir tahtaya biner. Tahtanın bir ucuna iple bağlı 25 ile 30 menâ arasındaki ağırlıkta olabilen siyah bir taş vardır. Sonra bindiği (tahtayı) kulaç atar tarzda hareket ettirir ve böylece görmüş olduğu sedeflerle karşılaşır. Ardından havlayarak, uluyarak ve bağırarak sedeflerin çevresindeki yırtıcı hayvanları uzaklaştırır. Su girmesin diye burun delikleri fildişi ya da servi kırıklarıyla kapatılmıştır. Peştamal bürünmüş ve boğazınd kenevirde ağ şeklinde örülü bir torba asılıdır. İçini sedeflerle doldurur. Sonra ayaklarını taşın üzerine koyar ve iple bağlar böylece çökmeye yardım eder. Aynı zamanda bu iple yukarı da çıkar. Sonra taş tekneye çekilir ve sahile götürülür.”³¹⁶

İbn Battuta ise avcılarının dalacakları zaman yüzlerine kaplumbağa kabuğundan bir maske geçirdiklerini ve yine kabuktan yaptıkları makasa benzer bir aletle burunlarını bağlayıp bellerinde de bir ip ile suya daldıklarını ve iki saat kadar suda kadıklarını aktarmıştır. Denizin dibine inen avcı orada kuma yapışmış sedefleri eliyle ya da yanında bulunan keskin demir ile ayırdıktan sonra boynunda asılı olan deriden torbaya koyacak, nefesi daraldığı zaman ise ipi sallayacak ve sahilde ipin ucundan tutan adamlar bunu hissederek avcıyı kayığa çıkaracaktır.³¹⁷

³¹⁵ M. Argunşah, **Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî Tuhfe-i Murâdî İnceleme-Metin-Dizin**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 79-80.

³¹⁶ Ebu’r- Reyhân Muhanned b. Ahmed el-Bîrûnî, **a.g.e.**, s. 185.

³¹⁷ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta et-Tancî, **a.g.e.**, s. 207.

Evliya Çelebi, gavvasların birtakımının ismini de zikreder. Bunlar arasında Hazret-i Erfahışd da vardır.

Yedi yüzyıl padişah olan Hazret-i Nuh oğlu Hazret-i Sam oğlu Hazret-i Erfahışd'ın silah yapmak, yün ve ibrişim elde etmek, hayvanların derilerini tabaklayıp kürk giymek, şehirden şehire yol açmak, kerpiç, kireç, üstübeç, müşk, ud ve anber, kalye, misk ve türlü türlü kokular bulmak, çadır, hamam, boru, zuma, gözlük, sabun ve kiriş yapmak halkı dört bölük edip birini ulema, birini sipahi (asker), birini sanat ehli ve birini ziraat ehli edip Istacr şehrini imar eylemek gibi hünelerinin yanında dalgıçlık ettirip deniz dibinden inci çıkarmak da vardır.³¹⁸ Yalnız Evliya Çelebi, Hazret-i Erfahışd'ın nereden inci çıkarttığına dair herhangi bir bilgi vermez:

“...Ancak niçe müverrihler yedi yüz yıl pâdişâh olup taht üzre oturmak ve bahs-i ilm etmek ve silâh düzmek ve yün ve ibrişim peydâ etmek gûnâ-gûn hayvânât derilerin dibâğat edüp kürk giymek ve gavvâşlık etdirüp derya ka'ından incü çıkartmak ve şehirden şehire yol açmak ve kerpiç ve kireç ve üstübeç ve müşk ve ûd u anber ü kaliye misk ve gûnâ-gûn itriyyât bulmak ve çadır u hammâm ve nefir u surnâ ve gözlük ve sabun ve kiriş yapmak ve halkı dörd bölük edüp birin ulemâ ve birin sipâhî ve birin ehl-i san'at ve birin ehl-i zirâ'at edüp şehr-i Istacr'ı imâr eyleyüp...”³¹⁹

Evliya Çelebi, bir sergüzeşte Hazret-i Erfahışd'tan başka Hacı Nâsır adında dalgıç dostundan da bahseder. Hacı Nâsır, Habeş Harkovası önünde elinde bıçağı ile inci çıkarmak için dalmış fakat kendisini balık yutmuş, uzun bir mücadeleden sonra ise elindeki bıçak ile balığın karnından çıkmıştır. Hz. Yunus'tan başka Hacı Nâsır da balığın karnından kurtulmuş önemli bir gavvastır:

³¹⁸ Evliyâ Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Konya - Kayseri- Antakya - Şam - Urfa - Maraş - Sivas - Gazze - Sofya – Edirne, (3. Cilt, 1.Kitap)**, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2006, s.169-170.

³¹⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e., III. Kitap**, s.75-76.

“Sergüzešt : Hacı Nâsır nâmında bir gavvâs dostumuz var idi, ol hikâyeye eder:

"Bir kerre bu Habeş Harkova'sı önünde Mostarlı Mustafâ Paşa fermânıyla incü çıkarmak için elimde bıçağımla daldım, anı gördüm, deryâ içre ejdehâ-misâl bir kıraç nehengi gelüp bana aslâ amân vermeyüp yutdu. Bir buz pâresi içre bir muzlim karanlık yere girdim. Ammâ aslâ bir havf [u] haşyete düşmeyüp bunalmadım ve deryâ gibi değil dâ'imâ nefes alup vermedim. Ammâ vücûdum gitdikce şiddet-i şitâdan erimedem."³²⁰

³²⁰ a.g.e., I. Kitap, s. 266.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE ZÜMRÜT

3.1. ZÜMRÜT

İsmi Arapça “zümürüd” veya “zümürüd”den alır. Anlamı ‘pek yeşil’ demektir. Bünyesine giren Cr sebebiyle kendine has yeşil (zümrüt yeşili) renklidir. Yeşilin bu tonuna “Veronez yeşili” de denmektedir.³²¹ Bazı yerlerde “Koşulsuz Aşk Taşı” şeklinde de bilinen zümrüt, elmadan sonra en sert taştır ve tasavvufta üzerine bütün varlıkların suretleri nakşedilen küllî nefis manasına gelir.³²² Zümrüdün Sanskritçedeki adı "kayadan doğma" anlamında ‘açmagarbhaja’dır; madenlerle ilgili Hint risalelerinde zümrüdün tıpkı "anasının karnındaymış" gibi, kayanın içinde olduğu söylenir.³²³ Zümrüt, Mezopotamya'da, Sümer ve Akatlar'da büyüde³²⁴, Eski Mısır'da hamile kadınların düşük yapmaması için kullanılmıştır. Perulular ise Zümrüdü, yararlı gücünden dolayı “Ulusal Taş” kabul ederler. Çeşitli kültürlerin altı bin yıllık geleneksel inancına göre zümrüt, ölümsüzlüğün sembolüdür.³²⁵ Tuhfe-i Murâdî’de zümürüd ile ilgili değişik görüşlere yer verilir. Zebercedle aynı olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi farklı taş olduğunu söyleyenler de vardır. Ayrıca “zulmânî” adı verilen zümrüt türünün İskender’in karşısına zulumatta çıktığı ve buradan çıkarılan üç taştan biri olduğu da rivayetler arasındadır.³²⁶

Kimyasal olarak zümrüt cevherine bakacak olursak; beril, gösterdiği renklere göre, koyu yeşil renklisi zümrüttür. $Be_3Al_2(Si_6O_8)Cr$; $Be_3Al_2(SiO_3)_6-Cr$. Kırılma indisleri $n_e=1.571-1.581$, $n_o=1.577-1.588$ dir.³²⁷

³²¹ M. Yaşar Ethem, a.g.e. s. 95.

³²² A. Sungurhan, Eyduvan, “Zümrüt”, **Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., C. 6, 2006, s. 333.

³²³ Mircea Eliade, **Demirciler ve Simyacılar**, Çev. Mehmet Emin Özcan, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, Kasım 2003, s.46.

³²⁴ Hikmet Tanyu, **Türklerde Taşla ilgili İnançlar**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968, s.8.

³²⁵ <http://hasankocabas.com.tr/icerik-99-zumrut.html> çevirimiçi 12.0.2018.

³²⁶ M. Argunşah, a.g.e., s.125.

³²⁷ M. Yaşar Ethem, a.g.e., s. 95.

Zümrüt taşı (beril minerali), antik çağın en değerli taşlarından biridir. Bilinen en eski zümrüt madeninin M.Ö. birinci yüzyılda Ptolemaik dönemin sonlarına doğru Mısır'ın Doğu Çölü'ndeki Wadi Sikait dağ vadisinde bulunduğu bilinmektedir. M.Ö. 305–M.S. 30 yıllarında o bölgede Helenistik krallıklarından biri olan Ptolemaios (Batlamyus) Hanedanı Romalıların eline geçene kadar hüküm sürmekteydi. Bununla birlikte, madencilik faaliyetinin büyük kısmı, MS 1. yüzyıldan MS 6. yüzyıla kadar olan Roma ve Bizans dönemlerine aittir. Romalılar zümrütten smaragdus olarak bahsetmişler ve Sikait bölgesini de Mons Smaragdus veya Zümrüt Dağı olarak adlandırmışlardır. Bu bölge, Avrupa ve Akdeniz bölgesi medeniyetleri için tek zümrüt kaynağıydı.³²⁸ “En güzel zümrüt billurlarına Ural Dağlarında mikaşistlerin ve kalsit damarlarının içinde tesadüf edilir.”³²⁹

M.Ö. 200'den itibaren Anadolu Helenistik Krallıkları Roma Medeniyeti etkisinde kalmıştır. Roma kuyumculuğunda altın ve gümüş işlemeciliğinde oyma ve dövme teknikleri kullanılmış, telkari yapımı gelişmiştir. Metal yapıtlar Zümrüt, Gröna, Agat, Kalsedon, Opal kaboşon şeklinde işlenmişken, Topaz, Yakut, Safir ve Zümrütler kendi kristal şekillerine uygun olarak parlatılıp takılara montürlenmişlerdir.

Süs ve ziynet eşyası olarak kullanılan zümrütten sihir ve büyü yapımında faydalanılmıştır. Zehire iyi geldiği³³⁰, şifa verdiği, kötü ruhları kovduğu, yılan ve akrebin ondan kaçtığı³³¹ hatta zümrüde bakan yılanı kör ettiği³³² (El-Biruni,

³²⁸ Murat Hatipoğlu, H.B, Füzun Özel, “Zümrüt süstaşının arkeo-madenciliği [Archaeo-mining of emerald gems]”, **Geçmişten Günümüze Gemoloji Sempozyumu Gönkuysan-Gönen Meslek Yüksekokulu Konferans Salonu**, Gönen-İsparta, 10-13 Mayıs 2017, s.22-24.

³²⁹ Şevket Ahmet Birand, **a.g.e.**, s.329.

³³⁰ Bir kişiye ağulu hayvan soksa veya ağü verilmiş olsa ondan iki arpa ağırlığınca dövüp içirseler iyi olur. Ahmet Zeki Kuşoğlu, **Resimli Ansiklopedik Türk Kuyumculuk Terimleri Sözlüğü**, Ötügen, İstanbul, 1994, s. 169

³³¹ A. Sungurhan-Eyduran, “Zümrüt”, **a.g.e.**, s. 333.

³³² A. T. Onay, **Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü: Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı**, H Yay., İstanbul, 2009 s.502

zümürütün yılanların gözünü kör ettiğine dair yaygın inancı yapmış olduğu deneylerle çürütmüştür.), zehirlenmelerde panzehir olarak kullanıldığı ona bakanların gözüne parlaklık verdiği, sara ve melankoliye iyi geldiği³³³ gibi birçok etkiye sahip olduğu düşünülmüştür.

Metinlerde ise bu özelliklere ve rivayetlere değinilirken rengi, kıymeti daha ön plana çıkar, benzetmelere konu olur. Şiirlerde zümürde, yeşil rengi sebebiyle gökyüzü, yaprak, çemen, yara, döşeme ve duman ile ilgili tasvirlerle benzetmelerde yer verilir. Onunla, yılanla dair inanışlara telmihte bulunulur.

Zümürüt, Klasik Türk Edebiyatı döneminde zümürd, zümürd bisât, zümürd taht, zümürd kufl ifadeleri ile yer alır. Diğer taşlarda da olduğu gibi benzetmelerin odağı renk ve kıymet yönüyledir. Tabiatın canlanması, etrafın yemyeşil olması renk bakımından zümürde benzetilir. Aynı zamanda tabiatın yenilenmesi kıymetini de arttırır. Taşın değer yönüyle ilgisi bu şekildedir.³³⁴

Sâkî cihân bezendi zümürd bisât ile

Âl etme al eline yine lâle-vâr la“l (K12-9)

Ayrıca zümürüt, sık sık “Cevahirname”lerde yerini almıştır. Yazıcızade Ahmed-i Bican'ın otuz yedi beyitten oluşan manzum *Cevahirname*'sinde altın, yakut, elmas, zümürüt, firuze, akik-i Yemen, mercan, kehribar, laciverd, Kudret Taşı gibi cevherler konu edilmiş ve birkaç beyitle bunların tıbbi yararlarına değinilmiştir. Dualarla dolu zümürüt için yazdıklarına bakacak olursak:

Hassiyet-i Zümürd

Kim getürse zümürd taşını

³³³ Fatma Sabiha Kutlar, **a.g.e.**, s.64.

³³⁴ Mutlu Melis Özgeriş, “Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı”, **Türkiyat Mecmuası**, C. 26/2, 2016, s.318.

Her kazadan saklaya Hakk başını

Ya 'ni nazil olsa gökden bir bela

Ol zümrürd çatlaya ey can feda

Sahibini saklaya emme hâd (?)

Budurur anı götürmekden murad

Götüren kişi mehabetlü ola

Halk içinde hem sa 'adtlü ola³³⁵

Zümrüt sadece şiir sayfalarında yer almaz elbet. Zümrüt madeni çıkarılır ve kayıtlarda yerini alır. Zümrütün Eskişehir'in 80 km doğusunda, Sivrihisar yöresinde üretildiği Osmanlı kayıtlarına geçmiştir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında ve bilâhare Ermeniler tarafından işletildiği rivayet edilmektedir, bugün henüz yeri bulunamamıştır. Bölgede krizopras ocakları vardır. Zümrüt yeşili renkli krizoprasların zümrüt taklidi olarak kullanılması olasıdır.³³⁶

“Mısır/Cebel Subeyt ve Cebel Zebade. “Kleopatra Madenleri” olarak adlandırılan bu yataklar M.Ö. 17.yy'da işletilmiştir. Rusya Fed. Cum./ Urallar/ Sverdlovsk/ Tokovaya Irmağı yakınında, mikaşist içinde, Norveç/Eidsvold'da, granit içinde Avusturya/Habachtal'da, mikaşist içinde, Afganistan/Konar-ı Has Kolombiya/Bogota'nın 100 km kuzeyindeki Chivor ve Muzo (Musu) Madenleri ülkenin en önemli yatakları bunlardır. Burada zümrüt'e Fluorit ve Pirit mineralleri eşlik etmektedir. Batı Cordillera (Sıradağlar)'da Coscuez ve Somondoco yatakları,

³³⁵ Ahmed-i Bican, **Haza Cevahirname**, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3452/3.

³³⁶ Rifat Bozkurt, “Yarıkiymetli Taş ve Minerallerin Korunması”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 36, Sayı 1-2, 1993, s.305.

bu yataklardaki zümrüt Kretase (Tebeşir) Devri'ne ait ammonitli, siyah bitümlü kireçtaşları içindeki Kalsit damarlarında bulunur. Güney Afrika Cum./Transvaal Brezilya/ Avusturalya/New South Wales /Emmaville'de pegmatitler içinde. Pakistan/Ülkenin kuzeyinde Swat Vadisi'ndeki "Kıymetli Taşlar Kuşağı"nda dünyanın en ünlü zümrütü burada çıkar. ABD/North Carolina/Stonypainte'te ince kristaller halinde Uganda/ Zimbabwe (eski Rodezya)/Ülkenin güneyinde Belingwe'de Sandawana Madeni Hindistan/Rajashan'da Ajmer ile Udaipur arasındaki 200 km'lik kuşakta.³³⁷

3.2. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAME'SİNDE ZÜMRÜT YERİNE KULLANILAN KELİMELER

3.2.1. Zümürüd

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'de zümrüt için sadece "Zümürüd" ifadesini kullanıldığı görülmektedir.

3.3. SEYÂHATNÂME'DE ZÜMRÜT'ÜN KULLANIM YERLERİ

Seyahatnâme'de Evliya Çelebi tarafından dikkate değer görülen diğer bir maden ise zümrüttür. Fakat zümrüdün *Seyahatnâme*'de altın ve inciye nisbeten daha az yer tuttuğu görülür. Evliya Çelebi, Sultanahmet camiinin özelliklerini anlatırken kubbe, müezzin mahfili, minber, mihrap, pencere ve kapılarından sonra camide bulunan süslü avizelerden bahseder. Sultan Ahmet Han, yüz Mısır hazinesi değerinde olan bu avizeleri diğer ülkelerden gelen armağanlarla süslettirmiştir. Hatta Hünkar mahfili üzerinde bulunan altı zümrüt kandili, Habeş veziri Cafer Paşa'nın gönderdiği bilinmektedir. Her bir kandilin altışar okka (7698 gr) geldiği bu zümrüt kandiller birer yuvarlak kâse kadar olup işin erbabı mücevher altın minelenmiş yeşil renkli kandiller için her birinin birer Rum vergisi degecek ölçüde olduğunu söylemişlerdir:

³³⁷ M. Yaşar Ethem, a.g.e., s. 95, 96, 97.

“...Hattâ cümleden biri hünkâr mahfili üzre Habeş vezîri Ca'fer Paşa altı aded **zümürrüd** kandiller hedâyâ gönderüp bir mühr-i Süleymân üzr[e] altısın dahi mücevher altun zencîrler ile âvîze etmişlerdir kim her bir kandîl altışar vukıyye gelir birer kâse-i müdevver kadar vardır ve her birinde mücevher altun ayaklar ile kâr-ı zer-kâr ile mînâ olmuş kanâdîl-i sebiz-gündur...”³³⁸

Zümrüt sofralarda da yerini alır ve Evliya Çelebi, Vezir Melek Ahmed Paşa'ya verilen ziyafette kuknus, bağa, sedef, ceviz, seylân, akik, yemeni ve zümrüt hoşaf kaşıklarını zikreder:

“Netice ba'de't-ta'âm mücevher altun leğen ve ibrik ve mümessek sabun ile eller gasl olup ale'l-akîb yine meydân-ı muhabbete bir deste-i hân ve bir tavîl zerdûz peşkir-i hân ve koknos ve mika ve sadef ve ceviz ve **zümürrüd** ve seylân ve akîk ve yemenî hoş-âb kaşıkları geldi kim her biri birer hazîne değer.”³³⁹

Sadefkârî çekmecedan çıkan Bedahşân lali, kırmızı, sarı ve mavi yakut, Serendil elması, Nişabur firûzesi, firûze hançer kabzası, şerbet kâsesi, fincan, akik kâse, seylân tabak gibi eşyaların yanında üç tane zümrüt fincan ve zümrüt hokka vardır:

“...Azamet-i Hudâ, içinde kâmil yedi yüz kıt'a la'l-i Bedahşân-ı âbdâr ve üç yüz kıt'a yâkût-ı ahmer ve yâkût-ı asfer ve yâkût-ı kebûtî ve kâmil üç bin kıt'a pîrûze-i Nişâbûrî ve altı aded pîrûze hançer kabzası ve yedi aded yine firûzeden şerbet kâsesi ve yedi dane yine pîrûzeden fincân ve üç aded **zümürrüd** fincân ve bir **zümürrüd** sorhdân ve altı aded akîk kâse ve yedi dane seylân tabak, bunlar cümle mezkûr cevâhirlerden olup yine cümle murassa' idi.”³⁴⁰

³³⁸ Evliya Çelebi, a.g.e., I. Kitap, s.99.

³³⁹ a.g.e., IV. Kitap, s.75.

³⁴⁰ a.g.e., IV. Kitap, s.154.

Bugün Rusya sınırları içerisinde yer alan Karadeniz'in kenarında geniş bir tepe üzerinde konumlanan Gevher-ayak Anapa Kalesi'nin özelliklerini anlatan Evliya Çelebi, kalenin yıldızlı çeşit çeşit taşlarla beşgen şeklinde sağlam ve süslü bir şekilde inşa edildiğini, kalenin özel sarayının toplantı yerinde ayak altına la'l, yakut, zümrüt, zeberced, firuze, cebelü'l-lukum (yakut), sadef ve Yemen akikleri döşeyip süslediği için gevher-ayak Anapa Kalesi diye tarihlerde yazılı olduğunu aktarır:

*“...Karadeniz'in kenarında bir püšte-i vâsi' üzre bu kal'ayı bir senede tıraş olmuş mücellâ seng-i gûnâ-gûn ile şekl-i muhammes bir Şeddâdî kal'a-i zîbâ edüp sarây-ı hâssının dîvânânesinde ayak altına la'l ve yâkût ve **zümürüd** ve zeberced ve pîrûze ve cebelü'l-lakım (?) ve sadef ve akik-i Yemenîler döşeyüp tezyîn etdiği için kal'a-i gevher-pâ-yı Anapa deyü tevârihlerde mestûrdur ...”³⁴¹*

Piyale Paşa Sakız'ın fethinden sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın huzuruna gelerek Yıldırım Bayezid Han zamanında Karadeniz'in Rumeli tarafında Babadağı şehri yakınında Köstence Kalesinin Ceneviz kralına ait olduğunu ve burada - Köstence Kalesi harabesinde- liman kapısı eşiği altında yedi büyük küp altın ve cevher gömülü olduğunu söyler. Üç yüz adamıyla Köstence'ye gidip defineyi çıkaran Piyale Paşa burada Takyanusî filoriden başka nice bin adet silâh, nice bin parça la'l, yâkût, elmas ve zümrütü küplerden çıkarır:

*“...üç yüz tevâbi' iyle şehri Köstence'ye varup ol mahall-i kenzden eliyle komuş gibi defîneyi çıkarup yedi aded Husrevânî leb ber-leb Takyanusî filoriden mâ'adâ niçe bin aded âlât-i silâh ve niçe bin küt'a la'l u yâkût ve elmas u **zümürrüd** çıkar kim hesâbın Hallâk-ı ezel bilir.”³⁴²*

3.4. ZÜMRÜT MADENİ

³⁴¹ a.g.e., II. Kitap, s.62.

³⁴² a.g.e., III. Kitap, s.198.

Evliya Çelebi sadece zümrütün kullanıldığı yerleri vermekle yetinmez, bu zümrütün nerelerde çıkarıldığına dair bilgileri de okuyucuyla paylaşır.

3.4.1. Sacnan Dağı

Hazret-i Peygamberin Hudeybiye savaşına giderken İslâm ordusunun konaklayıp Hazret-i Peygamberin üzerine çıkıp İslâm askerine bakıp dua ettiği yüksek, çıplak kıvılcık bir dağ olan Sacnan Dağı'nı anlatan Evliya Çelebi, bu dağda zümrüt madeni olduğunu aktarır:

“Cebel-i Sacnân: Evc-i semâya kad çekmiş bir ahmerü'l-levn uryân cebeldir. Hazret-i Risâlet-penâh Hicret'in sene (--) târîhinde Hudeybiyye gazâsına giderken bu mahalde asker-i islâm meks edüp Hazret-i Resûl bu dağ üzre çıkup asker-i islâma nazar edüp du'â etmişdir. Bu cebelde ma'âdin-i zümürüd vardır...”³⁴³

Günümüzde Suudi Arabistan petrol ve doğal gazın dışında da zengin maden rezervlerine sahip bir ülkedir. Önemli altın, demir cevheri, bakır, fosfat, gümüş, uranyum, boksit, kömür, tungsten, kurşun ve çinko bilinen madenleridir. Petrole verilen önemden dolayı bu madenlerin işletilmesi şimdiye kadar ihmal edilmiştir. Diğer sebepler arasında da üretim için su eksikliği, pazarlama problemleri ve üretim maliyetlerinin yüksekliği verilmektedir.³⁴⁴ Bu nedenle Evliya Çelebi'nin Hz. Peygamber döneminde var olduğunu söylediği bu zümrüt madeni yukarıda sayılan nedenlerden dolayı aktif olmayabilir.

3.4.2. İsvan

Cevahir tüccarı esnafından bahseden Evliya Çelebi, her esnaf grubunu anlatırken yaptığı gibi bu esnaf grubunun kaç dükkânı, kaç askeri olduğunun sayısal bilgisini vermeye devam eder. Dükkânları olmayan hanlarda oturan bu sınıfın asker sayısı altı yüzdür. Mallarının hesaplarını ve cevahirlerinin adedini ancak Allah'ın

³⁴³ a.g.e., IX. Kitap, s.331.

³⁴⁴ Yy., “Suudi Arabistan Krallığı Ülke Raporu”, s.14, <http://www.alacatso.org.tr/img/rapor/suudi-arabistan-ulke-raporu.pdf>, Çevirimiçi 15.12.2018.

bilebileceği bu esnaf sınıfında İsvan zümrüdü dışında, Hindistan elması, Bedehşân la'li, Nişabur firuzesi, Sudan balıkgözü, yakut, seylân ve mercan gibi cevherler de mevcuttur. Tüccarlar tahtirevanlar üzere cevherlerini kâğıtlar üzere bezeyip geçerler:

*“Esnâf ı bâzergân- ı cevâhirciyân: Neferât 600, bunların dükkânları yokdur, hânlarda sâkinlerdir kim mâllarının hisâbların ve cevâhirlerinin adedlerin Hudâ bilür. Elmâs ı Hindistân ve la'l i Bedahşân ve pîrûze i Nişâbûr ve aynü's-semek i Sûdân ve **zümürrüd-i isvân** ve yâkût-ı () ve seylân ve mercân-ı () misilli cevâhirler cümle bunlarda mevcûddur. Bu ehl-i hiref tahtirevânlar üzre cevâhirlerin kâğıdlar üzre zeyn edüp ubûr ederler.”*

Bugün Mısır sınırları içinde, Nil ırmağı kıyısında yer alan İsvan (Aswân/Assuan), Tigâşî'nin zümrüt ile ilgili yazısında da yer alır. Tigâşî, zümrüt madeni ile ilgili şunları söyler:

“İsvân'dan öte Mısır ile Sudan arasında Tohum adlı bir büyük ve uzun dağ vardır. Toprağı kirece benzer. O dağı zümrüt taşı için kazdıklarında önce talk adlı kara taş çıkar. O toprağın içinde çay taşları gibi irili ufaklı yüzük kaşları bulunur ve o damarlardan büyük parça zümrüt çıkarırlar.”

İsvan, sadece zümrüt bakımından zengin bir yer değildir. Evliya Çelebi, İsvan'da Nil'in adalarında toprağın petrol, zift, katran, kükürt, kurşun, kibrit suyu gibi madenler açısından zengin olduğunu fakat halkın bunları çıkarmasını bilmediğini, dolayısıyla Nil taşkınlarında yok olduğunu dile getirir.

Resim 3: Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde geçen zümrüt madenleri

3.5. ESNAF SINIFLARI

3.5.1. Zümrüt satan esnaflar

Urfa'da Sultan Çarşısı dükkanlarını anlatırken şehrin iki bedestenine değinen Evliya Çelebi, kargir, toloz yapıda ve uzunlamasına kurulmuş olan bedestenlerden birinin Tayyaroğlu Ahmed Paşa tarafından yapıldığını ve burada lal, yakut, zümrüt ve elmasın bolca mevcut olduğunu aktarır:

*“...Ammâ bu şehrin iki bezzâzistânı var. Biri kâr-ı kadîm kârgîr kubbeli binâyı kavîdir. Ve biri, Tayyâroğlu Ahmed Paşa binâ etmişdir, serâpâ kârgîr toloz binâdır ve tûlânîce vâki' olmuşdur. Üç aded demir kapuları var. Cemî'i zî-kıymet la'l u yâ'kût ve **zümürüd** ü elmas-ı bî-kıyas mevcuddur.”³⁴⁵*

Evliya Çelebi Urfa'da yaptığı gibi Elbasan'da da şehrin bedestenine değinir. Şehrin imarına göre kargir yapıli bedesteni olmadığını fakat tüm dünyaca değerli olan la'l, yakut, elmas, zümrüt, diba, şib, zerbağ, kamha-ı daray ve çeşitli değerli kumaşların var olduğunu aktarır:

*“...Ammâ bu şehrin âbâdânına göre kârgîr binâlı bezzâzistânı yokdur, ammâ cemî'i dünyâda olan eşyâ-yı z[i]-kıymet [366a] la'l yâkût ve elmâs ve **zümürüd** ve dîbâ ve şîb ü zerbâğ ve kâmhâ-yı dârây ve niçe bin güne akmişe-i fâhireler mevcûdlardır...”³⁴⁶*

Evliya Çelebi, Urfa ve Elbasan'dan sonra Mine (Mina) Çarşısı ziyetini anlatırken her dükkanda yığın yığın satılan inci, la'l, yakut, elmas, mercan, kehribar, firuze, Seylân, Yemen akiki, lü'lü, aynü'l-hur ve ayn-ı semek cinsi pahalı ve değerli cevher ve zümrütten bahseder:

*“...Ve incü ve la'l yâkût ve **zümürüd** ve elmâs ve mercân ve kehribâr ve pîrûze ve seylân akîk ve Yemenî ve aynü'l-hur ve ayn-ı semek makûlesi girân-bahâ zî-*

³⁴⁵ a.g.e., III. Kitap, s. 91.

³⁴⁶ a.g.e., VIII. Kitap, s. 316.

kıymet cevâhir her dükkânda yığın yığın fûrûht olunmada. Ve incüler ve mercân ve kehrübâr tesâbihleri şebeke-i semek-misâl rûy-ı dekâkînlere zeyn edüp lü'lü ve mercânı küme küme âvîzeler edüp zeyn ederler... ”³⁴⁷

Mekke-i Mükerreme şenliklerini anlatırken diğer şehirleri anlatırken yaptığı gibi buradaki cevahir dükkânlarına da değinen Evliya Çelebi, dükkan sahiplerinin elmas, la'l, yakut, zümrüt, pîruze, Seylân, Yemen akiki, cebellokum, aynü'l-hur, aynü'l-hir, ayn-ı semek, zeberced ve şebçerağ cinsi kıymetli ve pahalı cevherleri dükkânlarının önüne çıkarıp sergilediğini söyler. Ateş saçan güneş, Mekke'deki bu cevahlere vurduka cevherlerin parıltısından insanın gözleri kamaşır:

*“...Ve ba'zı cevher-fûrûş dükkânlarında elmâs ve la'l yâkût ve **zümürrüd** ve pîrûze ve akîk u Yemenî ve Seylân cebellokum ve aynü'l-hur ve aynü'l-hir ve aynü's-semek ve zeberced ve şebçerâğ makûlesi girân-bahâ cevâhirleri rûy-ı dükkânçelere çıkarup arz-ı kâlây edüp şehr-i Mekke'ye şems-i âteş-tâb tâb verdikde şems-i cihângîr mezkûr cevâhirlere te'sîr etdükde şa'sa'asından merdüm-i çeşm-i nergis hîrelenirdi... ”³⁴⁸*

Evliya Çelebi, Mekke'nin süslü çarşılarını ele aldığı yerde ise değerli cevahirlere, kıymetli kumaşlar, dîbâ, şîb, zerbâf, la'l, yakut, elmas, dürr-i yetîm, lü'lü'-i şehvâr, hürmüz-i dürdâne, müşk, ham amber, abîr-i gül-fâm, zebâd, ıtr-ı şahî, kâdî, mâhî, kâfûrî, sümbül-i hitâyî ve zümrüt burada yerini alır.

Usturumça kazası sınırında yer alan Dolyan panayırından bahseden Evliya Çelebi, esnafların bir mahalde oldukları çarşıları olduğunu ve bezirganların diba, şîb, zerbâf, dârâyî, kemha, atlas, kadife, sereng, la'l, yakut, zümrüt, elmas, Seylan, zebercet, firuze, inci, akik-i Yemenî, aynü'l-hır, kedigözü, balıkgözü ve çeşitli değerli

³⁴⁷ a.g.e., IX. Kitap, s. 355.

³⁴⁸ a.g.e., IX. Kitap, s.360.

mücevherlerini yılda bir kere, kiraz mevsiminde kurulan pazar meydanına getirdiklerini söyler:

*“...Ve cemî’i esnâfânların birer mahalde sâkin oldukları çârsûları vardır. Ve niçe yüz bin gurufla mâlik ağır bâzergânlar mezkûr kal’a-misâl olan yerdeki dükkânlarda ve müte’addid kiremitli kârgîr binâlı evlerde sâkin olup cümle dîbâ şîb ve zerbâf ve dârâyî ve kemhâ-yı atlâs ve katîfe ve sereng ve la’l yâkût ve **zümürrüd** ve elmâs ve seylân ve zeberced ve fîrûze ve incü ve akîk-i Yemenî ve aynü’l-hırr ve aynü’l-hir ve aynü’s-semek ve niçe bin gûne cevâhir-i kâmyâb makûlelerin bu meydân-ı mahabbete koyup her dükkânçenin rûy-ı bezekistân-ı arûsek nakş-ı nigârhâne-i Çîn-misâl olup her metâ’-ı nâdirât girânbahâlara fîrûş olunur, zîrâ bu kal’a gibi hân bâzârı mahfûz yer olmak ile her ki[me]sne metâ’-ı zîkıymetin rûy-ı dükkâna çıkarır...”³⁴⁹*

³⁴⁹ a.g.e.,VIII. Kitap, s.333.

SONUÇ

Bilimler Tarihi insanların müşterek mirasıdır.

Fuat Sezgin

İslam kültür dünyası, yedinci yüzyılın başlarında dünya tarihi sahnesine çıkmıştır; geçmiş veya komşu kültürlerin bilim mirasları, kararlı ve yoğun bir biçimde, devlet tarafından desteklenen ve din tarafından rahatsız edilmeden, aksine teşvik edilmiş bir tazda, çok hızlı bir şekilde kendi yaratıcılık eşiğine ulaşmıştır. Diğer kültürlerden miras alınan bilgiler, tecrübeler, teoriler ve aletler yeni kültür dairesinde sadece kullanılmaya veya geliştirilmeye devam edilmedi; ayrıca buluşlar ve yeni bilgi alanlarının yaratılmasıyla çok büyük bir şekilde genişletildi, olağanüstü seviyeye yükseltildi.³⁵⁰ Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'si de bu kültür mirası ile yoğurulmuş bir eserdir.

Osmanlı yazınının kimi metinleri gerek yazıldıkları dönemde gerekse daha sonraki dönemlerde sair metinlere nispeten daha bir kabul görmüştür. Söz gelimi on altıncı yüzyıl Osmanlı bilgini Taşköprülüzâde'nin (ö.1561) *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye' fi ulemâi'd-devleti'l-osmâniyye*'si ya da Katip Çelebi'in *Keşfu'z-zunûn*'u bu tür metinlerdendir. Bir başka Osmanlı çelebisinin, Evliya Çelebi'nin kaleme aldığı *Seyahatnâme* de hüsn u kabul ile karşılanan bu metinlerden birisidir. Aynı yıllarda kendisi gibi seyyah olan İlyas Hanna'nın Seyahatnamesi bir başvuru kaynağı olmamış, Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'si Evliya Çelebi'nin titiz tutumu, gördüğü her şeyi kayda geçirmeye çalışması, gezdiği yerlerin toplumsal, siyasi,

³⁵⁰Fuat Sezgin, "İslam Bilimlerinin Duraklamasının Başlangıcı ve Yaratıcılığın Son Bulmasının Nedenleri", **Bilim Tarihi Sohbetleri**, Söyleşi: Sefer Turan, Timaş, İstanbul, 2014, s.125.

sosyal, ekonomik, kültürel yapısını vermeye çalışması, üslubu gibi özellikleri ile günümüze ışık tutmaya devam etmiştir.

Seyahatnâme gerek üslup gerek içerik açısından farklı çalışmalara konu olmuş ve hâlen de konu olmaya devam etmektedir. *Seyahatnâme*'de Bilim tarihi alanında da bilgiler bulduğumuz Evliya Çelebi, eserinde Bilim tarihi açısından büyük önem arz eden minerolojiye ait bilgiler de vererek yaşadığı yüzyıla ışık tutmaya çalışmıştır. Bu çalışmada da bir seyyah ve bir bürokrat olan Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'nde bahsettiği inci, altın ve zümrüt cevherleri bilim tarihi çerçevesinde ele alınmış, cevherlerin çıkarıldığı yerler harita üzerinde gösterilmiş ve bunların gerçekliği tartışılmıştır.

“Evliya Çelebi gezip gördüğü yerin tarihini, insanlarını, yetiştirdiği ürünleri, sosyal ve etnik yapısını, adetlerini verirken gördüğü veya dinlediği olağanüstü olayları ya bizzat gördüğünü söyleyerek veya anlatanların ağzından “...dirler ammâ görmedim, acâyib rivâyetdir”, “...manzûrumuz değildir” gibi ifadelerle aktarmaktadır. Bunları dikkate almadan, başkalarından naklettiği inanılması güç olaylar veya mübalağalı anlatımlar bazılarınca Evliya Çelebi'nin kendi sözleriymiş gibi anlaşılmış, bu durum eserin ve müellifin güvenilirliğini azaltan önemli etkenlerden birisi olmuştur.”³⁵¹ *Seyahatnâme*, Evliya Çelebi'nin hayal gücünü kullanarak uydurduğu ve gerçeklikle karşılığı bulunmayan doğaüstü ve olağandışı hikayelerin yer aldığı bir eser³⁵² olarak zikredilse de çalışmamız sırasında altın, inci ve zümrütün çıkarıldığı yerlerin doğruluğu saptanmıştır.

Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'de bu cevherleri sadece bir cevher olarak ele almamış bilakis bunun yanı sıra eserde bu üç cevherin kullanım yerleri, işlendiği ocaklar, bu madenlerle alakalı esnaflar da okuyucunun dikkatine sunulmuştur. Keza bu üç madenin göstereni olarak farklı kelimeler kullandığı da görülmektedir. Mesela

³⁵¹ Musa Duman, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi”, **Evliya Çelebi Atlası**, Editör Coşkun Yılmaz, Mahya Yayıncılık, İstanbul, Aralık 2012, s. 166.

³⁵² Hilmi Yavuz makalesinde Çelebi'nin Seyahatname'deki olağandışı ya da doğaüstü hikayelerini, Bergson'un *Ahlak ve Dinin İki Kaynağı*'nda kavramsallaştırdığı 'Masal Üretme İşlevi'yle ve Foucault'un 'Episteme' kavramıyla açıklayarak temellendirmeye çalışmıştır. Hilmi Yavuz, “Evliya Çelebi Rasyonalite ve 'Masal Uydurma İşlevi' Üzerine Notlar”, **Evliya Çelebi Atlası**, Editör Coşkun Yılmaz, Mahya Yayıncılık, İstanbul, Aralık 2012, s. 320.

altın için altın'ın yanı sıra zehep, sîm u zer, zer-i zîver, zer ender zer gibi kelimeler kullanılmaktadır. Benzeri durumlar inci ve zümrüt için de geçerlidir. Özetle belirtilecek olursa Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi* ilginç anekdotlar, mimari eserler, şahit olduğu ya da duyduğu kimi hadiseler vs.'ye ev sahipliği yapmanın yanı sıra bilim tarihine konu olabilecek şeyleri de içerisinde barındırmaktadır. Dolayısıyla diyebiliriz ki *Seyahatnâme* bilim tarihi çalışmalarına daha çok kaynaklık etmeyi hak etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdullah, A; T.Hüseyinli: “XXI. Yüzyılda Rusya’nın Sanayi Sektörünün Yapısal Analizi”, **Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi (Journal Of Turan Center For Strategical Researches)**, C.5, S. 18, İlkbahar, 2013, s. 3-11.
- Ak, Coşkun: **Bağdatlı Rûhî Divanı Karşılaştırmalı Metin I-II**, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa, 2001.
- Ak, Coşkun: **Bağdatlı Rûhî Dîvânı**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2001.
- Akkuş, Metin: **Nef’î Divanı**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1993.
- Altunbay, Mustafa: “Klasik Dönemde Osmanlı’da Madencilik”, **Türkler**, C.10, Yeni Türkiye, Ankara 2002.
- Anhegger, R., H. İnalçık, **Kanûnâme-i Sultânî Ber Muceb-i Örf-i Osmanî**, TTK, Ankara, 1956.
- Argunşah M.: **Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî Tuhfe-i Murâdî (İnceleme-Metin-Dizin)**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1999.
- Ateş, Ahmed: “Türk Halk Hikayelerinde İbn Sinâ”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt XI, İstanbul Osman Yalçın Matbaası, 1954, s.34-40.
- Ay, Ümran: “Divan Şiirinde Güneşin Sevgili Tipine Yansıması”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, S. 2, İstanbul, 2009, s. 117-162.

- Aydın, Ayten: “Osmanlıda Simyadan Kimyaya Geçiş Süreci”, **Dört Öge**, Yıl 4, S.9, Nisan 2016, s.105-114.
- Aydın, Ayten: “Simya”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 37, İstanbul, 2009, s.218-220.
- Aynur, Hatice: “Evliya Çelebi’nin Yazılı Kaynakları Üzerine”, **Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi**, Ed. Nuran Tezcan, Semih Tezcan, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011, s.382-386.
- Bayartan, Mehmet: “XIX. Yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. X-1, 2008, s.137-155.
- Bektaş, İsmail: “Kitâb-ı Cevherü’l Cevâhir”, **Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe Eğitim Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Niğde, 2008.
- Bilge, Mustafa L.: “Şattularap”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 38, s.381-382.
- Bilge, Mustafa L.: “Basra Körfezi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 5, 1992, s.114-117.
- Bilge, Sadık Müfit: “Macaristan’da Osmanlı Hakimeyitinin ve İdari Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişmesi”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, Sayı:11, 2000, s.33-81.
- Bilkan, A. Fuat: **Nâbî Dîvânı**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Birand, Ş. Ahmet: **Mineroloji Dersleri**, Şirketi Mürettibiye Basımevi, İstanbul, 1957.
- Bozkurt, Nebi: “Sedefkarlık”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.36, 2009, s. 282-285.
- Bozkurt, Rifat: “Yarıkıymetli Taş ve Minerallerin Korunması”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 36, Sayı 1-2, 1993, s.301-306.

- Buyruk, İbrahim Ethem: "Bağdatlı Rûhî Divanı'nda Sosyal Hayat", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı Doktora Tezi**, Konya, 2015.
- Çavuşoğlu, Mehmet: **Yahya Bey Divanı**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977.
- Çıtak, Serdar: **Altın**, 2. Basım, Ankara Destek Yayınları, Ankara, 2006.
- Çıvgın, İzzet: "Mısır Eski Krallığı (MÖ. 2700-2200) Devrindeki Ticari Ağların Mısır Uygarlığı İle Nübye/Sudan Devletleşmesi Üzerindeki Etkileri", **TAD**, C. 34, S. 58, 2015, s.371-424.
- Dankoff, Robert: "Şu Rasadı Yıkalım mı? Evliyâ Çelebi ve Filoloji", **Evliyâ Çelebi Konuşmaları/ Yazılar**, Haz. M. Sabri Koz, İstanbul, 2011.
- Dankoff, Robert: **Evliya Çelebi in Bitlis: The Relevant Section of the Seyahatname**, Leiden, The Netherlands 1990, s.304-306.
- Devellioğlu, Ferid: **Osmanlıca ve Türkçe Ansiklopedik Lugat**, haz. Aydın Sami Güneyçal, Aydın Kitabevi, Ankara, 1993.
- Döğen, Şaban: **İslam ve Kimya**, Gençlik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, Mayıs 1996.
- Duman, Çağdaş: "Putin Sonrası Rusya'ya Genel Bir Bakış", https://www.researchgate.net/publication/326957528_Putin_Donemi_Rusya, Ağustos, 2018.
- Duman, Musa: "XVII. Yüzyıl Konuşma Dili Kaynağı Olarak Seyahatname", **Evliya Çelebi ve Seyahatname**, Haz. Nuran Tecan, Kadir Atlansoy, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Mersin, 2002.
- Duman, Musa: "Evliya Çelebi Seyahatnamesi", **Evliya Çelebi Atlası**, Editör Coşkun Yılmaz, Mahya Yayıncılık, İstanbul, Aralık 2012.

- Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta et-Tancî, **İbn Battuta Seyahatnamesi**, Sadeleştiren ve baskıya hazırlayan: Mümin Çevik, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, Mayıs 2015.
- Ebu'r- Reyhân Muhanned b. Ahmed el- Bîrûnî, **Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (el- Cemâhir fî Ma'rifeti'l- Cevâhir)**, Tercüme: Emine Sonnur Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017.
- Eliade, Mircea: **Demirciler ve Simyacılar**, Çev. Mehmet Emin Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, Kasım 2003.
- Erdem, Barış: "İkincil Kaynaklardan Altın Geri Kazanım ve Rafinasyon Prosesinin Optimizasyonu", **İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, Haziran 2006.
- Erdil, T.Sabri: "Çekoslovakya", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 8, s.253-254.
- Eren, Meşkûre: **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerine Bir Araştırma**, İstanbul, 1960.
- Ethem, M. Yaşar: **A'dan Z'ye Kıymetli Ve Yarı Kıymetli Taşlar (Süs Taşları)**, TMMOB Maden Mühendisleri Odası, 1994, s.158-160.
- Evliya Çelebi: **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, I. Kitap**, Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2006.
- Evliya Çelebi: **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, II. Kitap**, Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 1999.
- Evliya Çelebi: **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, III. Kitap**, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 1999.
- Evliya Çelebi: **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, IV. Kitap**, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2001.

- Evliya Çelebi: **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, IX. Kitap**, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2005.
- Evliya Çelebi: **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, V. Kitap**, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İbrahim Sezgin, YKY, İstanbul, 2001.
- Evliya Çelebi: **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, VI. Kitap**, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2002.
- Evliya Çelebi: **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, VII. Kitap**, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2003.
- Evliya Çelebi: **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, VIII. Kitap**, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2003.
- Evliya Çelebi: **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, X. Kitap**, Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2007.
- Evliyâ Çelebi: **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul (1. Cilt, 1. Kitap)**, haz.: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı YKY, İstanbul, 2003.
- Evliyâ Çelebi: **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul (1. Cilt, 2. Kitap)**, haz.: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı YKY, İstanbul, 2003.
- Evliyâ Çelebi: **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit (2. Cilt, 1. Kitap)**, haz.: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2005.
- Evliyâ Çelebi: **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya - Kayseri- Antakya - Şam - Urfa - Maraş - Sivas - Gazze - Sofya – Edirne (3. Cilt, 1. Kitap)**, haz.: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2006.

- Evliyâ Çelebi: **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad - Basra - Bitlis - Diyarbakır - Isfahan - Malatya - Mardin - Musul - Tebriz – Van (4. Kitap, 2. Cilt)**, haz.: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul, Haziran 2010.
- Evliyâ Çelebi: **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Gümölcine, Kavala, Selanik, Tırhala, Atina, Mora, Navarin, Girit Adası, Hanya, Kandiye, Elbasan, Ohri, Tekirdağı, (8. Cilt 2. Kitap)**, haz. Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul, 2017.
- Fayda, Mustafa: “Dehlek”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. IX, İstanbul, 1994, s.105-106.
- Fuzûlî: **Leylâ ve Mecnûn**, haz. Muhammed Nur Doğan, Çantay, İstanbul, 1996.
- Hakgüden, M: “Tesbih”, **P Kültür, Sanat ve Antika**, S. 9, MAS Matbaacılık, İstanbul, 1998, s. 140-149.
- Hammer, Joseph von: “Türkçe Bir Seyahatnâmenin İlginç Bulunuşu”, Çev. Nuran Tezcan, **Evliyâ Çelebi Konuşmaları/Yazılar**, Haz. M. Sabri Koz, İstanbul, 2011, s. 268-274.
- Hammer-Purgstall, J., F., von, **1774-1856: Osmanlı Tarihi**, Çev. Mehmet Ata, Bugünkü Dile Özetleyerek Yeniden Yazan: Abdülkadir Karahan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Hanna, İlyas: **İlyas Hanna Seyahatnamesi- Bir Osmanlı Tabaasının Güney Amerika Yolculuğu, 1668-1683**, Çev. Bekir Keskin, Kitap Yayınevi, İstanbul, Aralık, 2010.
- Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ, **Dîvân**, Hazırlayan: Harmancı, M.Esat T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü 3189, Kültür Eserleri 440, Ankara, 2007.

Hatipoğlu, Murat vd.: “Zümrüt süstaşının arkeo-madenciliği [Archaeo-mining of emerald gems]”, Geçmişten Günümüze Gemoloji Sempozyumu Gönkuysan-Gönen Meslek Yüksekokulu Konferans Salonu, Gönen-İsparta, 10-13 Mayıs 2017, s.22-24.

Hatyevi, Hüseyin K.: **Girit Tarihi**, Dersaadet, 1288.

Hikmet Tanyu: **Türklerde Taşla ilgili İnançlar**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.

<http://www.kagizman.gov.tr/ilcemizin-tarihcesi>

İbn-i Haldun: **Mukaddime**, Çev. Zakir Kadiri, Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1970.

İlgürel, Mücteba : “Evliya Çelebi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.11, İstanbul, 1995, s.529-533.

İlgüz, Nafiz: **Genel Mineraloji I. Bölüm**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1967.

İncil, Matta 13/45

İncil, Matta 13/46

İncil, Vahiy, 9

İz, Fahir: “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi”, **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler 7**, İstanbul, 1979, s.61-79.

Kahya, Esin: **Modern Kimyanın Kurucusu Câbir b. Hayyan**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1995.

Kavalalı, Murat: **Avrupa Birliği'nin Genişleme Süreci: Avrupa Birliği-Romanya İlişkileri**, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Avrupa Birliği İle İlişkiler Genel Müdürlüğü, Şubat 2016.

Kaya, Doğan: “Divan Şiiri Ve XIX. Yüzyıl Halk Şiirinde Güzel Tasviri”, **Âşık Edebiyatı Araştırmaları**, İstanbul, 2000, s. 243-266.

- Keskin, Özkan: “Osmanlı Devleti’nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)”, **OTAM**, S. 29, Bahar 2011.
- Kılıç, Mahmud Erol: **Hermesler Hermes**, Sufi Kitap, İstanbul, 2017.
- Kılınç, Abdülhakim: “Simya’ Kelimesinin Divan Şiirinde Kullanımları”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, C. 21, İstanbul 2018, s. 563-588.
- Kocabaş, Hasan: <http://hasankocabas.com.tr/icerik-99-zumrut.html>
çevirimiçi 12.0.2018.
- Kur’ân, Alak 1.
- Kur’ân, İsrâ 55.
- Kur’ân, Nisa 163.
- Kuran, el-Vâkıa 56/22-23
- Kuşoğlu, Mehmet Zeki: **Resimli Ansiklopedik Türk Kuyumculuk Sözlüğü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994.
- Kutlar, Fatma S.: “Ahmed-i Bîcân’ın Manzum Cevâhir-nâme’si”, **İnsan Bilimleri Araştırmaları**, 7/8, 2002, s. 59-68.
- Kutlar, Fatma Sabiha: **Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevahir-name**, Öncü Kitap, Ankara, 2005.
- Küçük, S.: **Bâkî Dîvânı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- Lee, K. L.; A. M. Russell, **Structure-Property Relations in Nonferrous Metals**, Wiley-Interscience, A.B.D., 2005.
- M. Esat Harmancı, **Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ Dîvânı**, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü 3189, Kültür Eserleri 440, G 137/5, s. 24709.04.2013.
- Macit, M., **Nedîm Divânı**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997.

- Mazak, M; A. Mazak: Dersaadet'in Sayfiye Semti Sarıyer, İstanbul, 2008.
- Mieroop, Marc van de: **Antik Yakındoğu'nun Tarihi (İÖ 3000 – 323)**, Çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi, Ankara, 2006.
- Morris, Desmond: **Koruyucu Tılsımlar, Uğurlar, Muskalar, Nazarlıklar**, Çev. Mehmet Harmancı, İnkilâp Yayınevi, İstanbul, 1999.
- Kütahya İli Maden Haritası: <http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/hizmetler/maden-haritalari/kutahya.pdf>
- Müstakimzâde, S.: **Devhatü'l- Meşâyih Osmanlı Şeyhül İslâmlarının Biyografileri**, Haz. Y. H. Kazıcı, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978.
- National Mining Association, **The History of Gold**, Gold Publications, Washington DC, ABD, 2001.
- Onay, A. T.: **Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü: Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı**, H Yay., İstanbul, 2009.
- Ökte, E.,T. Duran,vd.:**Kitâb-ı Bahriye Pîrî Reis**, C.IV, The Historical Research Foundation İstanbul Research Center, İstanbul, 1988.
- Özgeriş, Mutlu Melis:“Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı”, **Türkiyat Mecmuası**, C. 26/2, 2016, s. 307-324.
- Özgeriş, Mutlu Melis:“XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Hat Malzemeleri”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Sayı: 3/2, 2014, s. 167-193.
- Öztuna, Yılmaz: **Osmanlı Haremde Üç Haseki Sultan**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015.
- Pala, İskender: **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü**, 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995.
- Pala, İskender: **Kronolojik Divan Şiiri Antolojisi (Dîvânü'd- Devâvîn)**, Akçağ Yay., Ankara, 1995.

Sayın, Zehra Ebru: “Altın Konsantresinden Doğrudan Liç ile Altın Eldesi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Maden Mühendisliği Bölümü, Cevher Hazırlama Anabilim Dalı, Doktora Tezi**, İzmir, Haziran, 2010.

Seyyid Hüseyin Nasr, **İslâm'da Bilim ve Medeniyet**, Tercüme: Nabi Avcı ve diğerleri, İstanbul 1991.

Seyyid Şerif Cürcanî (Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî), **Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü "Kitabu't-Ta'rifât"**, Çev.: Arif Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul, 1997.

Sezgin, Fuat: “İslam Bilimlerinin Duraklamasının Başlangıcı ve Yaratıcılığın Son Bulmasının Nedenleri”, **Bilim Tarihi Sohbetleri**, Söyleşi: Sefer Turan, Timaş, İstanbul, 2014.

Sezgin, Fuat: **Geschichte des arabischen Schrifttums**, Cilt 4, Leiden, 1971.

Sezgin, Fuat: **İslam'da Bilim ve Teknik**, Cilt IV, İstanbul, 2008.

Sungurhan-Eyduran, A.: “Zümrüt”, **Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., C. 6, 2006, s. 333-334.

Süheyl Ünver, **İbni Sina Hayatı ve Eserleri Hakkında Çalışmalar**, Bürhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1955.

Sünbülzâde Vehbî: **Lutfiyye**, haz. Süreyya A. Beyzadeoğlu, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2004.

Şavk, Ülkü Çelik: **Sorularla Evliya Çelebi İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 Kişiden Biri**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2011.

Taberânî, XXIII, 367.

- Tandoğan, Muhammed:“Kızıldeniz’in Stratejik Dehlek Adaları ve Osmanlı İdaresindeki Konumu”, **Avrasya Etüdleri**, 40/2011-2, s. 259-285.
- Tanyu, Hikmet: **Türklerde Taşla ilgili İnançlar**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.
- Tarlan, Ali Nihad: **Divan Edebiyatında Tevhidler**, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1936.
- Tarlan, Ali Nihat Tarlan: **Necâti Beg Divanı I**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1992.
- Taş, Hakan: **Vahyî Dîvanı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2017.
- Taşköprülüzade Ahmed Efendi, **Mevzuat’ül Ulûm**, Cilt 1, Sadeleştiren Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1975.
- Tez, Zeki: **Bilimde ve Sanayide Kimya Tarihi**, 2. Baskı, Nobel Yayın, Ankara, Şubat 2010.
- Tezcan, Nuran: “Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Hammer-Purgstall Tarafından Bilim Dünyasına Tanıtılması Hakkında”, **Osmanlı Araştırmaları**, C. XXXIV, İstanbul, 2009.
- Tezcan, Nuran: “Bir Üslup Ustası Olarak Evliya Çelebi”, **Evliya Çelebi ve Seyahatname**, Haz. Nuran Tecan, Kadir Atlansoy, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Mersin, 2002.
- Theophrastos: **De Lapidibus**, Edited with Introduction, Translation and Commentary by D. E. Eichholz. Pp. VIII, Clarendon Press, Oxford, 1965.
- Thongnopkun land, P., Ekgasit, S., “Characterization of Dyed Pearls by FT-IR Spectroscopy and FT-Raman Spectroscopy”, **KMITL Sci. J.** Vol.8 No.2 (Section B) July – December, 2008.
- Tızlak, Fahrettin: “XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları”, **Belleten**, C.LX, Sayı 229, Ankara, 1996, s.704-718.

- Topdemir, Hüseyin Gazi: “İslam Dünyasında Kimya”, **Bilim ve Teknik**, Mayıs 2012.
- Tümer, Günay: “Bîrûnî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.6, 1992, s.206-215.
- Tüysüz, Necati: “Kazıkkaya (Kağızman-Kars) Plaserlerindeki Altının Dağılımı ve Kökeni”, **MTA Dergisi**, S. 113, 1991, s.105-112.
- Unan, Fahri: “Mevleviyet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 29, Ankara, 2004, s.467-468.
- Usluer, Fatih: “Aşk Mesnevîlerinde Cinsellik Mazmunları”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 2/4 Fall 2007, s.795-822.
- Ülkümen, P: “Tesbihin Tarihçesi Yapılış Tekniği ve Saray Koleksiyonlarındaki Tesbihler,” **Türk Etnoğrafya Dergisi**, C.12, Ankara, 1969, s.112-122.
- Ünal, İbrahim Hakan vd: Türkiye ve Dünyada Altın, **MTA Genel Müdürlüğü Fizibilite etütleri Dairesi Başkanlığı**, Temmuz 2016.
- Yavuz, Hilmi: “Evliya Çelebi Rasyonalite ve ‘Masal Uydurma İşlevi’ Üzerine Notlar, **Evliya Çelebi Atlası**, Editör Coşkun Yılmaz, Mahya Yayıncılık, İstanbul, Aralık 2012.
- Yazar, İlyas: **Kânî Dîvânı**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2012.
- Yıldız, Ayşe: “Nâbî Divanı’nı ve Hayriyye’yi Gizli İlimler (Okültizm) Işığında Okumak”, **Millî Folklor**, Yıl 24, Sayı 95, 2012.
- Yumer, Deni: “Bulgaristan Kırcaali Bölgesi”, **T.C. Filibe Başkonsolosluğu Ticaret Ataşeliği**, Ağustos 2016.
- Yy: Dünya Altın Konseyi Altın Raporu, 2014.
- Yy: MYK Ulusal Meslek Standardı, “Kuyumcu Seviye 4”, **Resmi Gazete**, 26.12.2013.

Yy.: “Suudi Arabistan Krallığı Ülke Raporu”, s.14,
[http://www.alacatso.org.tr/img/rapor/suudi-arabistan-ulke-
raporu.pdf](http://www.alacatso.org.tr/img/rapor/suudi-arabistan-ulke-
raporu.pdf), Çevirimiçi 15.12.2018.

Zülfe, Ömer: “Üsküf Üzerine”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, XII,
2005, s. 167-190.

EKLER

